
Published by Pandurang Jawaji, and Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-Sagar' Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

श्रीमद्भगवत्पादाचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्री ।

गद्यपद्योभयभागात्मिका ।

पदयोजनिकाख्यया श्रीमद्रामतीर्थविरचितव्याख्यया
संवलिता ।

अयं ग्रन्थः

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा
वासुदेवशर्मणा संस्कृतः ।

मुम्बय्यां

पांडुरंग जावजीश्रेष्ठिना

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितः ।

शाकः १८४०, सन १९१८.

मूल्यं १॥ सार्धो रूप्यकः

[illegible]

[illegible]

'[illegible]-
[illegible]

[illegible]

'[illegible]
[illegible]

[illegible]

विदुषां [illegible]

पणशीकरोपाह्वो वासुदेवशर्मा ।

गद्यप्रबन्धस्य विषयानुक्रमः ।

१. शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणं प्रथमम्.

	वाक्यसंख्या.	पत्रं.
चिकीर्षितप्रतिज्ञापूर्वकं शास्त्रीयानुबन्धसंग्रहः ...	१	१
समुद्देशोक्तस्यार्थस्य विवरणम्	२	२
गुरूपसत्ति कार्येत्यभ्यनुज्ञा.	३	४
पुन पुनर्गुरूपदेशो हेतु	४	६
ज्ञानोदयहेतुवातोपदेश	५	७
गुरुकर्तृकोपदेशक्रम.	६	७
श्रुतिभि स्मृतिभिश्च ब्रह्मणो लक्षणं ग्राहयेत्	७–८	९
उपदेशानन्तरं मतिनैश्चल्याय शिष्यं पुन पुनः पृष्टेत्याचार्यकृत्यम्.	९	१२
अप्रतिपत्त्यादिदोषान् शिष्यस्योत्तरम्.	१०	१२
पुनरुपदेशेन तादृशं दोषं त्याजयत्याचार्यः ...	११	१२
स्थूलदेहाभिमानत्यागानन्तरं शिष्यस्योक्ति- ...	१२	१२
शिष्यप्रशंसापूर्वकमाचार्यस्योत्तरम्.	१३–१५	१३
उक्तार्थवैशद्याय शिष्यप्रश्नोत्थापनम्.	१६	१४
गुरोरुत्तरदानाय प्रवृत्ति.	१७	१४
शरीरस्य भिन्नजात्यन्वयसंस्कारलक्षणनाशोपपत्तिप्रकारः	१८	१५
शरीरोत्पत्त्युपदेश	१९–२१	१६
सूक्ष्मशरीराभिमानत्याजनम्	२२–२३	१८
परमात्मा वै क्षेत्रज्ञ इत्यत्र स्मृतय.	२४	२०
परजीवयोरभेदे अनुभवविरोध इति शङ्कानिरासपूर्वकं भेददर्शिनिन्दा. ...	२५–२७	२०
अभेददृष्टिप्रशंसापूर्वकं ससाधनस्य कर्मणः प्रतिषेधोपपादनम्.	२८–३१	२२
उक्तमेव ब्रह्मात्मैकत्वं युक्त्या व्यवस्थापयति	३२–३५	२४
वेदनादीनामनात्मधर्मत्वोपपादनम्.	३६–३८	२७

३. परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयम्.

	वाक्यसंख्या.	पत्रं.
मोक्षकारणपरिसंख्यानप्रकारोपदेश.	११२–११३	७३
शब्दादिभिरात्मनोऽनभिभवानुचिन्तनम् ...	११४–११५	७५
शब्दाद्यनुभवानुचिन्तन–आत्मनोऽविकारितानुचिन्तनं च.	११६	७६

समाप्ता चेयं पूर्वभागस्यानुक्रमणी।

पद्यग्रन्थस्य विषयानुक्रमः ।

१. उपोद्घातप्रकरणम्.

	श्लोकसंख्या	पत्र.
[illegible]	१—५	४६
[illegible]	६—७	४८
[illegible]	८—१५	४९
[illegible]	१६—१७	४०
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	१—४	[illegible]
[illegible]	१—८	[illegible]

[illegible]

[illegible]	१—४	[illegible]
[illegible]	१—८	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

	श्लोकसंख्या.	पत्रं.
६. विशेषापोहप्रकरणम्.		
स्थूलोपायेन पदार्थशोधनप्रकारोपदेशः ...	१-२	१०४
विशेषणानामनात्मत्वम्	३-४	१०४
आत्मनोऽन्यनिरपेक्षा स्वतःसिद्धिः	५-६	१०५
७. बुद्ध्यारूढप्रकरणम्.		
बुद्ध्यारूढपदार्थस्य स्वानुभवावष्टम्भेन स्पष्टीकरणम् ...	१-२	१०६
आत्मनो विकारित्वादिदोषाभावोपपादनम् ...	३-४	१०७
आत्मनः शुद्धत्वमद्वितीयत्वं च	५-६	१०८
८. मतिविलापनप्रकरणम्.		
बुद्ध्यात्मनोः संवादरूपेण बुद्धेः प्रशमोपदेशः ...	१-४	१०९
एतत्प्रकरणनिर्माणे निमित्तम्	५-६	१११
९. सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम्.		
आत्मनो निरतिशयं सूक्ष्मत्वं व्यापित्वं च ...	१-३	११२
ब्रह्मादीनामात्मानं प्रति शरीरत्वम्	४-६	११४
स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयत्वं नित्यत्वं च . .	७-९	११५
१०. दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम्.		
आत्मनो निर्विषयज्ञानस्वभावत्वस्य स्वानुभवाभिनयेन प्रकटनम्	१-२	११७
जन्मजरादिविविधक्रियाभावेन कूटस्थाद्वयत्वाभ्यां श्रुतिप्रदर्शनपूर्वकमुपपादयति.	३-९	११८
आत्मतत्त्वपरिज्ञानस्य कैवल्यं फलम्.	१०-१२	१२२
आत्मविदः स्वरूपम्.	१३-१४	१२२
११. ईक्षितृत्वप्रकरणम्.		
कर्मणः कर्मसहितज्ञानस्य वा मोक्षहेतुत्वशङ्कानिरासः	१-३	१२४
द्वैताभावे प्रत्यक्षादिविरोधनिराकरणम्.	४-१४	१२५
कर्मणो मोक्षहेतुतायामनुपपत्तिः	१५-१६	१२०

श्लोकसङ्ख्या. पत्रं.

१२. प्रकाशप्रकरणम्.

आत्मनः साभासान्तःकरणाविवेकाद्याथात्म्याज्ञानम्. ...	१-४	१३१
आत्मनो याथात्म्यज्ञानसिद्ध्यै तत्त्वमसि श्रुत्युपदेश. ...	५-१५	१३२
चित्प्रकाशस्य नित्यलोपपादनपूर्वकमात्मनो नियोज्यत्वाभावप्रतिपादनम्.	१६-१९	१३४

१३. अचक्षुष्ट्वप्रकरणम्.

आत्मनः शुद्धत्वाचलत्वादिव्यवस्थापनम्. ...	१-१०	१३९
संसारनिवृत्त्युपायं ब्रुवन् मुमुक्षुं शिक्षयति. ...	११-१३	१४२
अविकारित्वात् विक्षेपः समाधिश्च न स्तः ...	१४-१८	१४३
आत्मनः पूर्णत्वम्.	१९-२४	१४४
अहं ब्रह्मास्मीति सदानुसदध्यादिति मुमुक्षुं प्रोत्साहयति.	२५-२६	१४६

१४. स्वप्नस्मृतिप्रकरणम्.

अन्तःकरणस्यापरोक्षत्वं तत्फलम्. ...	१-१०	१४७
आत्मनि हेयाद्यभावः अनुभवेनाप्यवगम्यते. ...	११-१५	१५१
मोक्षाय स्मृतिः कर्तव्या. ...	१६-१९	१५२
ब्रह्मणोऽक्षरत्वम्. ...	२०-२२	१५४
आत्मविदः सफलं कर्मेति शङ्कावारणम्. ...	२३-२६	१५४
आत्मज्ञस्य फलम्.	२७-२९	१५६
आत्मनोऽकार्यदोषत्वम्.	३०-४०	१५७
आत्मनो देहद्वयविविक्तत्वम्.	४१-५०	१६१

१५. नान्यदन्यत्प्रकरणम्.

स्वभावादशुद्धात्मा साधनविशेषेण शुद्धो भवतीति केषाचिन्मतं निरस्यति.	१-३	१६५
आत्मनः साक्षित्वम्.	४-६	१६७
विदुषः क्रियात्यागः स्मर्तव्यमात्मरूपं च. ...	७-१८	१६८
मध्ये प्रतिपत्तु पदार्थविवेकं कुर्यान्मुमुक्षुः... ...	१९-२१	१७३

	श्लोकसंख्या	पत्रं.
जाग्रदाद्यवस्थाः तत्साक्षी आत्मा च.	२२-२५	१७५
मुमुक्षोः कर्तव्योपदेशः	२६-३९	१७६
स्वयंप्रकाशत्वं हेयत्वाभावश्च	४०-४४	१८०

१६. पार्थिवप्रकरणम्.

स्थूलशरीरात्मवादिमतनिराकरणम्	१	१८५
इन्द्रियात्मवादिमतनिराकरणम्	२-३	१८५
प्राणात्मवादिमतनिराकरणम्.	४-१४	१८६
शून्यात्मवादिमतनिराकरणम्.	१५-२१	१९०
दिगम्बरमतनिराकरणम्	२२	१९२
शाक्यमतनिराकरणम्	२३-२९	१९२
शून्यमतनिराकरणाय स्वमतसामञ्जस्यम्	३०-४८	१९५
प्रधानपुरुषयोः संबन्धाभावप्रदर्शनम्	४९-५०	२०२
वैशेषिकमतप्रक्रियादूषणम्	५१-५७	२०४
बन्धस्याज्ञानात्मकत्वम्	५८-६१	२०७
मोक्षस्वरूपम्	६२-६७	२०८
परपक्षनिराकरणं संक्षिप्य स्वमतोपसंहारः.	६८-७४	२१०

१७. सम्यङ्मतिप्रकरणम्.

गुरुदेवतानमस्कारः	१-३	२११
आत्मलाभस्य परत्वम्.	४-९	२१५
आत्मनो ब्रह्मणैकत्वम्.	१०-११	२१७
चित्तस्य तपोभिः शोधनम्.	१२-२६	२२२
मायाकल्पितमात्मनो बहुत्वम्.	२७-३२	२२४
बुद्धौ आत्मनो ग्रहणं निरासादि च.	३३-४२	२२७
कर्मणां त्याज्यत्वम्.	४३-५१	२३०
गुरूपसत्तिः	५२-५३	२३३

	श्लोकसङ्ख्या.	पत्रं.
पदार्थविवेकः	५४–५६	२११
प्रतिबुद्धस्य मुमुक्षोरनुसन्धानप्रकारः	५७–६१	२१४
उक्तस्य प्रकरणार्थस्योपसंहारः	६३–६९	२४२

१८. तत्त्वमसिप्रकरणम्.

गुरुनमस्कारपूर्वकं शास्त्रार्थबुद्धिरभिहिता. ...	१–२	२४५
तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवापरोक्षज्ञानमनर्थनिवृत्तिफलमुत्पद्यते.	३–८	२४६
प्रत्यक्षानादिमतमुत्थापयति	९–१८	२४८
अत्र दोषं दर्शयति .	१९–२३	२५१
आत्मनः प्रत्ययाभोक्तृत्वम्	२४–२७	२५१
[illegible]	२८–३३	२५५
प्रत्ययविनाशित्वं ज्ञापयितुं [illegible]	३४–३९	२५७
आत्मानात्मविवेकपूर्वक चिदाभासादिप्रक्रियानिराकरणम्. ...	४०–५०	२६१
आत्मनः [illegible] ..	५१–५६	२६४
[illegible]	५७–६६	२६६
[illegible]	६७–७४	२६६
[illegible]	७५–९०	२७१
[illegible]	९१–९८	२७७
[illegible]	९९–१०८	२८०
[illegible]	१०९–११०	२८२
[illegible]	१११–११२	२८३
[illegible]	११३–११५	२८५
[illegible]	११६–१२४	२८७

	श्लोकसंख्या.	पत्रं.
तत्त्वंपदयोरैकार्थ्यत्वे पर्यायत्वादिशङ्कापरिहारः ...	१७३–१८०	१०५
त्वंपदार्थविवेकः ...	१८१–१८३	१०७
तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थविचार ...	१८४–२०५	१०८
प्रकारान्तरेण प्रसंख्यानप्राप्तिनिरास. ...	२०६–२१६	११४
प्रकरणार्थोपसंहारः ...	२१७–२३०	१२०

१९. भेषजप्रयोगप्रकरणम्.

संसारस्य मनोऽध्यासनिबन्धनत्वोक्तयात्ममन.संवादः...		
आत्मनोऽद्वितीयत्वम्	१—८	१२१
आत्मनो विकल्पनाद्यविषयत्वम्.	९–११	१२४
विचारः अद्वैतनिश्चयहेतुः	१२	१२६
तत्त्वार्थनिश्चयवतां नामनर्थप्राप्तिः	१३–१८	१२६
वस्तुमात्रस्य कारणत्वकार्यत्वयो. निरासः	१९–२०	१२७
द्वैताभासनिरूपणम् मङ्गलं च.	२१–२४	१२९
... ...	२५–२८	१३४

समाप्तेयमपरभागस्य विषयसूची।

श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्री ।

श्रीरामतीर्थविरचितपदयोजनिकाख्यव्याख्यायुता ।

(गद्यप्रबन्धः प्रथमो भागः ।)

शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणम् १

प्रणम्य रामाभिधमात्मबीजं ज्ञानात्ममूर्तिं निर्मलमानसम् ।
सदात्मकानन्दपूर्णसाहस्र्युपदेशपदार्थविभाग उच्यते ॥ १ ॥

इह भगवत्पादाभिधो भगवान् भाष्यकारः सर्वोपनिषदर्थसारसंग्राहिकामुपदेशसाहस्रीं गद्यपद्यविभागप्रबन्धरचनया प्रकरीतुकामः गद्यग्रन्थमारभमाणः प्रारिप्सितपरिसमाप्तिप्रचयगमनादिप्रयोजनं शिष्टाचारविशेषपरिप्राप्तं मङ्गलमाचरति—

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मुमुक्षूणां श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय ॥ १ ॥

अथेति । 'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥' इति स्मृतेः अथशब्दस्य माङ्गलिकत्वावगमात् । अथवा आनन्तर्यार्थ एवायमथशब्दः उच्चारणमात्रेण मङ्गलप्रयोजनोऽपि भवति—अन्यार्थं क्रियमाणमृदङ्गशङ्खध्वनिश्रवणादिवत् । किमानन्तर्यार्थ इति चेत्—विस्तरेणानेकशास्त्रार्थनिबन्धनिर्माणानन्तर्यार्थ इति ब्रूमः । प्रमाणविवेचनाक्षेपसमाधानप्रकारैः अनेकप्रमाणयुक्तिविशेषैः निपुणतरमवधारिते

तम् । तदेतत्त्रिविधदर्शनमपि शिष्याचार्यप्रभृतिपरम्परया व्याख्यास्यन् मुमुक्षूणामित्युक्तमधिकारिणं व्याचष्टे—साधनेत्यादिना । समष्टि अधिकारिबहुत्वनिर्देशः प्रदर्शनार्थः, न तु विवक्षितः । अतएव विवरणे एकवचनम् । एककाले बहूनां निरपेक्षाणां मुमुक्षूणां असम्भवादिति । 'आविरभाय संसारानलनिर्वापणाय च' इत्यादिशास्त्रमुदाहृत्याह—साधनसाध्यादिति । साधनं दृष्टादृष्टार्थं इत्यादिपाठादिभिः साध्यात् ऐहिकादामुष्मिकाच्च भोग्यजातात् अतएव अनित्यात् असावधानात् सर्वस्मात् ब्रह्मलोकान्तादपि विरताय विरक्ताय निवृत्ताभिलाषायेत्यर्थः । कथमवगम्यते अयं विरक्त इत्यपेक्षायां विशेषणान्तरेण विरक्तचिह्नमाह—त्यक्तेति । अत्र एषणाशब्देन कामापरपर्यायेण तृष्णा प्रवृत्तिर्लक्ष्यते । तत्र पुत्रार्थं दारसंग्रहे प्रवृत्तिः पुत्रैषणा, कर्मानुष्ठानार्थं अरणिपात्रादिरूपोभयविधवित्तपरिग्रहो वित्तैषणा, पुत्रकर्मापरविद्यासाध्य-एतल्लोक-पितृलोक-देवलोक-कामैषणा लोकैषणा, एता एषणा त्यक्ता येन तस्य । साधनेषु प्रवृत्तिमुख्यत्यागादेव साध्याभिलाषस्त्यक्तो भवति इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति । इदानीं—'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति', 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' इत्यादिशास्त्रमनुसृत्याह—प्रतिपन्नेति । परमहंसविशेषणं कुटीचकादिसंन्यासिव्यावृत्त्यर्थम् । नहि द्वैताद्वैतवादिनां अद्वितीयात्मतत्त्वोपदेशग्रहणाधिकार इति भावः । एतावता मुमुक्षुपदं व्याख्यातम् । अत्रापि आश्रममात्रनिष्ठस्य अधिकारो नास्ति इति विवक्षन् पुनः विशिनष्टि—शमदमदयादियुक्तायेति । शमः अन्तःकरणस्य अनात्मविषयेभ्यो व्यावृत्तिः, दमः बाह्येन्द्रियाणाम्, दया भूतेष्वद्रोहः । आदिपदेन उपरति-तितिक्षा-समाधान-श्रद्धा संगृह्यन्ते । एतेन श्रद्धावतामभिप्रेतम् व्याख्यातम् । 'अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः । असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ॥' इत्यादिपद्यमनुसृत्य पुनर्विशिनष्टि—शास्त्रप्रसिद्धेति । एतेनाधिकारिणि व्याख्यातम्—'नाशुचिर्मलवर्जितम्', 'त्रिसन्ध्यस्पर्शी ध्यानमाचरेत्' इत्यादिशास्त्रमभिप्रेत्याह—शुचय इति । बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नायेत्यर्थः । 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्', 'एतद् स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते, एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः' इत्यादिशास्त्राण्यनुसृत्याह—ब्राह्मणायेति । विविदिषवोऽपि क्षत्रियादयो

दृढगृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे संतत्यै च भवति । विद्यासंततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति नौरिव नदीं तितीर्षोः । शास्त्रं च—'यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यात् एतदेव ततो भूयः' इति । अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात्—'आचार्यवान् पुरुषो वेद', 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता', 'आचार्यः प्लावयिता', 'सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं' इत्यादिस्मृतेश्च ॥ २ ॥

श्रुतिश्चेति । 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' इत्युपक्रम्य—'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इत्यन्तेन ग्रन्थेन । उभयोऽर्थो निरूपित इत्यर्थः । शिष्यस्य दृढग्रहणपर्यन्तं गुरुणा पुनः पुनर्विशेषोपदेष्टव्यत्वे हेतुमाह—दृढगृहीता हीति । आत्मनः श्रेयः अविद्यादिदोषसंसारनिवृत्तिः । संततिः शिष्यप्रशिष्यादिसंचारेण विद्याया अविच्छेदः । विद्यासंततेः कोपयोग इत्यत आह—विद्येति । यथा नदीतरणाय तत्र प्रविष्टस्य अगाधे जले निमज्जतो तस्य पारं प्रापयितुं नौरुपकारत्वे कृपालुना, तथा संसारसागरे निमज्जन्तं प्राणिनमुद्धरणेन तस्मान्निष्कास्य परमं पदं प्रापयितुं विद्यासंतानसंरक्षणमित्यर्थः । पूर्वोक्तशिष्यगुणसंपन्नाय परीक्षिताय विधिवदुपसन्नायैव विद्या देया न यथाकथंचित्प्राप्ताय धनादिलोभादिति गुरोर्नियमार्थं श्रुतितात्पर्यमुदाहरति—शास्त्रं चेति । नियामकं शास्त्रं चास्तीत्यर्थः । तदेवाह—यद्यपीति । इमां पृथिवीं अद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां धनस्य पूर्णां विशेषोपचितां दद्यात् कश्चिद्यद्यपि तथापि विद्यार्पणं तस्मै दद्यात् । यत एतत् ततो विद्याप्रदानं पृथिवीदानादपि भूयः अधिकतरमिति योजना । मध्यावयवादिसमस्तभूतभौतिकाधिष्ठानस्य ततोऽप्यधिकतरत्वात्परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो दानस्येदमनुरूपमिति भावः । तथा च श्रुतिः—'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । तदेवमाचार्येण परीक्षिताय शिष्याय कृपयैव विद्या वक्तव्येत्युक्तम् । ननु विद्याचार्योपगमेन कार्यं, स्वयमेव जिज्ञासोः न्यायाद्यनुसरणतो विद्योदयसंभवात् इति शङ्कायामाह—अन्यथेति । यद्वा—किमिति एवं महत्प्रयत्नस्य आचार्येण विद्या देया, शिष्यः स्वयमेव तां किं न लभते

स्प्रणिधानानि नियमा उच्यन्ते तेषां ज्ञानाविरुद्धैरिति विशेषणेन तीर्थयात्रा-
चान्द्रायणोपवासादिकर्मकाण्डपरायणब्राह्मणाधनशिष्यप्रधानेश्वरपूजानिष्ठादि
च यत् ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकरं तस्यानादरणीयत्वं दर्शयति, यमनियमोपदेशस्तु
सर्वदोषनिरासमसाधारणोपाय इति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

एवं ज्ञानग्रहणप्रतिबन्धकनिवर्तकमुपदिश्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुमप्युपदिशति—

अमानित्वादिगुणं च ज्ञानोपायं सम्यक् ग्राहयेत् ॥ ५ ॥

अमानित्वादिगुणमिति । आदिपदात् अदम्भित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्श-
नान्तं गृह्यते । यद्वा अमानित्वेन अदम्भित्वादिकं सहपठितत्वेन उपलक्ष्य
आदिपदेन 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादिनोक्ता अद्वेष्टृत्वादयो धर्मा ग्राह्याः ।
अत्र सम्यक्पदं पुनर्विहाय सर्वदोषपरिहारेण अवश्यकर्तव्यं ज्ञानदानं इति
दर्शयितुम् । अयं भावः—यदि सद्ग्रहणमात्रात् विद्या स्योत्पद्यते । 'आचा-
स्तिरमहदुपदेशात इति स्याद्वात् । श्रवणोत्तरकालं मननादिविधानमना-
र्थक्यं च । तत्र हि फलपर्यन्तत्वं विद्याया विवक्षितम् । अतः फलानुकूल-
तया यावन्निर्विचिकित्सं तत्संपादने तावद्गुरुणा शिष्यं कृतार्थं कर्तुं यत्नेन
विद्योपयोगार्थं वा यत्नेनोपदेशः कार्य एवेति ॥ ५ ॥

एवमाचार्यकृत्यमुक्त्वा तस्य लक्षणमाह—

आचार्यस्तूहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसंपन्नो ल-
ब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मविद्
ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तो दम्भदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृ-
ताहंकारममत्वादिदोषवर्जितः केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योप-
योगार्थी पूर्वमुपदिशेत्—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि-
तीयम्', 'यत्र नान्यत्पश्यति', 'आत्मैवेदं सर्वम्', 'आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीत्', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्याद्याः आत्मै-
क्यप्रतिपादनपराः श्रुतीः ॥ ६ ॥

आचार्यस्त्विति । एतच्च तत्त्वजिज्ञासुनाऽधिकारिणा एवंविध आचार्य
उपगन्तव्यो नान्यादृश इति दर्शयितुं, ननु आचार्येण एवंविधगुणेन भवि-
तव्यं इति नियोगः क्रियते, तदा कृतार्थस्स्यादिति द्रष्टव्यम् । शिष्येणानुष्ठ-

[illegible]

शाठ्यं नैपुणम् । माया पर[illegible] [illegible] । अनृतं मिथ्याभाषणम् । अहंकारो देहाभिमान [illegible] स्वत्वाभिमान. । दम्भदर्पादिदोषवर्जित इत्यर्थ । [illegible] देहो प्रवृत्ति. इत्यत आह — केवलेति । परम [illegible] परमपदप्रापणरूपोऽनुग्रह. तदेव प्रयोजन यस्य स तथा । केवलविशेषणेन आनुषङ्गिकमपि प्रयोजनान्तरप्रवृत्तिर्हेतु वारयति । तर्हि किं [illegible] समेव परानुग्रहेऽस्य प्रवृत्ति. उन्मत्तप्रवृत्तिवद्यादृच्छिकी, [illegible] — विशेषोपयोगार्थीति । उपयोगो विनियोग [illegible] कृष्णद्वैपायन [illegible] इत्यादिवत् 'त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥' इत्यत्र येन ज्ञानेन धर्मादिषु प्रवृत्तिनिरोधेन तानि परि-

/·

करोति [illegible] पवित्रम् इत्युक्ते [illegible] स्वरूपेण [illegible] विशिष्टे शिष्ये प्रतिपादन [illegible] क्रियते । [illegible] इमां प्रतिपत्तिम् इति भाव । [illegible] आचार्य पूर्वमुपदिष्टोऽपि [illegible] देशमय [illegible] । प्रथम [illegible] इति [illegible] पठति — [illegible] । इत्यर्थः [illegible] पूर्वमुपदिष्टेन इति सम्बन्ध । 'यत्र [illegible]' [illegible] न भूमा' इति वाक्यशेषः । [illegible] इति [illegible] । अत्र [illegible] — भूमा आत्मा — [illegible] । [illegible] 'नास्तिपासाकश्चान' इति [illegible] अविरोधेन [illegible] ॥ ६ ॥

किं लक्षणादिरहितं [illegible] च [illegible] इत्यपेक्षायामाह—

उपदिश्य च ग्राहयेद् ब्रह्मणो लक्षणम्—'य आत्मापहतपाप्मा', 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म', 'योऽशनायापिपासे', 'नेति नेति', 'अस्थूलमनणु', 'स एष नेति', 'अदृष्टं द्रष्टृ', 'विज्ञानमानन्दम्', 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्', 'अदृश्येऽनात्म्ये', 'स वा एष महानज आत्मा', 'अप्राणो ह्यमनाः', 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः', 'विज्ञानघन एव', 'अनन्तरमबाह्यम्', 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्', 'आकाशो वै नाम' इत्यादिश्रुतिभिः ॥ ७ ॥

उपदिश्य च ग्राहयेद्ब्रह्मणो लक्षणमिति । 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति' इति शेष । [illegible] इति वाक्यशेषः । एवं सर्वत्र वाक्येषु [illegible] श्रुतिवाक्येषु [illegible] सर्वत्र [illegible] । 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यादि [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible]

मोति परम्' इति प्रकृतस्य ब्रह्मणः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति स्वरूपं निर्दि-
श्य, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिना जगत्कारणत्वे-
नोपलक्ष्य सर्वेषु सृष्टेषु कार्यकारणसंघातेषु प्रवेशं दर्शयित्वा, 'अदृश्येऽना-
त्म्येऽनिरुक्ते' इत्यादिना प्रपञ्चापवादेन सर्वाधारं सर्वसाक्षिणमात्मानमानन्द-
रूपं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति 'अथ सोऽभयं गतो भवति', 'स यश्चायं पुरुषे,
यश्चासावादित्ये स एकः' इति च तत्त्वमुपलक्षयेदित्यर्थः । 'स वा एष महा-
नज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते
सर्वस्य वशी' इत्यादिना जाग्रदाद्यवस्थाधर्मैः अनन्वागतस्यात्मनः कामाका-
माभ्यां संसारमोक्षावनुभवन्तो बुद्ध्यादिसाक्षिणो विज्ञात्मनः अन्तर्हृदये आका-
शवद्व्याप्यजरामराभयादिलक्षणब्रह्माभेद इति तत्त्वमुपलक्षितमित्यर्थः ।
'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्य-
क्षरात्परतः परः' इति, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्' इ-
त्यादिना ग्राह्यग्राहकाद्यनेकोपाधिप्रतिषेधेनोपलक्षितस्य सर्वभूतयोनित्वेन च
संभावितस्य सर्वज्ञस्य सर्वशिरोऽग्निविस्फुलिङ्गादिवत् जीवरूपेण विभक्तो-
तथा प्राणपरिच्छेदहानिनिराकरणेन प्रत्यगात्मत्वमुपलक्षितम् 'अहमेवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम्–' इत्यन्तेनार्थः । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य द्वैतस्य आ-
त्मव्यतिरेकेण स्वरूपाभावमुक्त्वा दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरपवाद्य किं तदात्मनः स्व-
रूप इत्यपेक्षायाम्–'महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव' इति तत्त्वमुपदिष्ट-
मित्यर्थः । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्', 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानु-
भूः' । विरजादि, इति स्मृतिविशेषणम् । श्रुत्युक्तेऽर्थे स्मृत्युदाहरणं प्रतिप-
त्तिदार्ढ्यार्थं न श्रुतेः सामान्यविशेषार्थम् । विशेषणं च सांख्यादिस्मृत्यति-
प्रसक्तव्यावृत्त्यर्थमिति मन्तव्यम् । परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिः इत्या-
दिविशेषणद्वयं श्रुतिस्मृत्योः साधारणम् । परमश्चासावात्मा च परमात्मा ।
परमत्वं च अस्याविद्यातत्कार्यसंघातदृश्यावस्थासाक्षितया अव्यभिचारित्वेन सम-
कालस्वभावत्वम् । तस्यासंसारित्वप्रतिपादनं तथात्वादवस्थात्रयोपाधेः स-
म्यग्विवेचनम् । तत्पराभिरित्यर्थः । तस्य शोधितस्य त्वंपदार्थस्य सर्वेण सर्व-
भक्तिमिति सर्वं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म तेन अनन्यत्वं तदेकात्म्यं तत्प्रतिपादन-
पराभिरित्यर्थः । व्याख्यानुगृहीतत्वसमुच्चयार्थं चकारः ॥ ८ ॥
एवं वाक्योपदेशेन तदर्थोपलक्षणपरश्रुतिस्मृतिव्याख्यानेन च प्रतिबोधितं

परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रसन्नः तद्विलक्षणः ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥ १९ ॥

ते नामरूपे इत्यादिना । तस्मात् अपहतपाप्मत्वादिलक्षणात् एतस्मादचिन्त्यशक्तेः सर्वज्ञात् आकाश इति नामवाचकः आकृतिर्वाऽऽकाश इत्येवमाकारे संवृत्ते एवं व्यवहारयोग्ये अभूतामित्यर्थः । वाच्यवाचकाकारेण सदात्मकं ब्रह्मैव मायावशात् अभिव्यक्तमाकाशादिपदार्थात्मकमिति तात्पर्यार्थः । ननु कथमिदात्मनः अविद्यात्मकाकाशात्मना निष्पत्तिरिति शङ्कां दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे—तथाकाशादयमित्यादिना । दृष्टान्तं विवृण्वन् आत्मनः परिणामित्वशङ्कां वारयति—न सलिलमित्यादिना । सलिलव्यतिरेकेण स्वरूपतः पृथगनुपलम्भादित्यर्थः । फेनस्य सलिलाद्भेदाभावे सलिलस्यापि न ततो भेद इत्यत आह—सलिलं स्थिति । अतो न सलिलमेव फेनं नापि ततो भिन्नं किन्तु अनिर्वचनीयमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवं परमात्मेति । निरूपितनामाकाशोत्पत्तिं निगमयति—ते नामरूपे इति ॥ १९ ॥

इदानीं ततो वाय्वाद्युत्पत्तिं प्रतिपादयति—

ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते ततोऽप्यग्निभावं अग्नेरब्भावं ततः पृथ्वीभावं इत्येवंक्रमेण पूर्वपूर्वानुप्रवेशेन पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि । ततः पञ्चमहाभूतगुणविशिष्टा पृथ्वी । पृथ्व्याश्च पञ्चात्मिकायाः व्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते । ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं च शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसंबन्धि जायते । तदुभयमृतुकाले अविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्भूतं मन्त्रसंस्कृतं गर्भाशये निषिच्यते । तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे दशमे वा मासि संजायते ॥ २० ॥

ततोऽपीत्यादिना । आकाशात्मना स्थिते नामरूपे तद्गुणत्वेन वा-

कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधाय कथं चाहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति शिष्योक्तिमनूद्य उत्तरमाह—

कथं चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु । योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्टः अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन् तथाऽश्रुतः शृण्वन्—अमतो मन्वानो—अविज्ञातो विजानन् 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' इति । अस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्', 'स एष इह प्रविष्टः', 'एष त आत्मा', 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत', 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा', 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इत्याद्याः ॥ २३ ॥

कथं चेत्यादिना । ननु नामरूपविलक्षणः पूर्वोक्तविलक्षणो नामरूपात्मकस्य सर्वस्य स्रष्टा जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः स एवाविकृतः सृष्टेषु कार्यकारणसंघातेषु प्रविष्टो जीवात्मेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् न तस्य जात्यन्वयसंस्कारसंबन्ध इति प्रतिपादयन्नाह—योऽसावित्यादिना । ननु परमात्मैव चेदिह प्रविष्टः पश्यति शृणोति तर्हि कथं न सर्वैरुपलभ्यत इति तत्राह—अन्यैरदृष्ट इति । 'अदृष्टो द्रष्टा' इत्यादिश्रुतिसिद्धोऽर्थो दर्शितः । सर्वस्य द्रष्टा विज्ञाता सन्नविषयत्वादन्यैरदृश्यमानत्वेऽप्यन्तर्गत इह प्रविष्ट इति भावः । अत्र मन्त्रमुदाहरति—सर्वाणीति । रूपाणि शरीराणि विचित्य विरचय्य धीरो धीमान्सर्वज्ञः तत्र प्रविश्य नामानि कृत्वा देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यभिवदनादिव्यापारं कुर्वन् वर्तते यं 'वेदाहमेतं' इति पूर्वेणान्वयः । अस्मिन्नर्थ इति । स्रष्टुरेव जीवरूपेण प्रवेश इत्यस्मिन्नर्थे । ब्राह्मणवाक्यान्युदाहरति—तत्सृष्ट्वेत्यादिना । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' वाक्यशेषः । स ईश्वरः पूर्वोक्तं जगत्सृष्ट्वा एतमेव प्रसिद्धं सीमानं शिरः

त्वाद्भेदप्रतिपत्तेः । कथं प्रतिपिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह– 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद', 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमाद्या ॥ २६ ॥

नैवं सोम्येति संग्रहवाक्य आक्षेपसमाधानाभ्यां विवृणोति—कथमित्यादिना । प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदस्य कथं तद्विलक्षणप्रमाणान्तरेण प्रतिषेध इत्याक्षेपार्थः । असंसारीश्वरस्य अप्रत्यक्षत्वात्तद्भेदस्य स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वाभावात् श्रुतिश्वापस्तुभवस्य भ्रान्त्याप्युपपत्तेः तद्बलात् भेदाभ्युपगमायोगात् अन्यथा सिद्धार्थश्रुतिनिषिद्धो भेदो न मानमर्हतीति समाधानाभिप्रायः । तथाहि अन्योऽसौ परमेश्वरो मद्विलक्षणः अन्योऽहं तद्विलक्षणः संसारीत्येवं योऽन्यां देवतामुपास्ते तात्पर्येण पश्यति न स वेद तत्त्वमिति भेददर्शनस्य अविद्यामूलत्वमुक्त्वा 'यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति देवपशुत्वमाह तस्य दर्शयन्ति । नहि पराधीनात्मनस्ततोऽन्यान्यं कष्ट वा वर्तत इति । तथा योऽन्यत्र आत्मनो ब्रह्म वेद स्वात्मनः पृथगेव ब्रह्म ब्राह्मणजाति वेद तं तदेव ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिः परादात् पराकुर्यात् तत्त्वविमुखं कुर्यात् । आत्मरूपं आत्मनाऽन्यतया पश्यतीति द्वेष्येव ननु हितमाचरतीत्यर्थः । एवं 'क्षत्रं तं परादात्' इत्यादि 'सर्वं तं परादात्' इत्यन्तमुदाहरणं द्रष्टव्यम् । इहात्मनि यो नानेव पश्यति । इवशब्दो नानात्वदर्शनस्य आभासत्वद्योतनार्थः । स मृत्योरेव पुनः संसारात्संसारं जन्ममरणपरम्परामेवाप्नोतीत्यर्थः । इत्येवमाद्या इति । 'नेह नानास्ति किंचन', 'उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' इत्याद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥

उदाहृताः श्रुतयो न भेददर्शनमात्रं निषेधन्ति किंतु भेददर्शिनः प्रत्यवायमपि अनर्थप्राप्तिरूपमाचक्षत इत्याह—

एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ।२७।

एता एवेति ॥ २७ ॥

भेददर्शि निन्दित्वा अभेददर्शिं फलवत्तया प्रशंसन् तत्ता एव श्रुतयो दर्शयति—

[illegible]

[illegible]

[illegible] तदविपरीतेन भेददर्शनेन [illegible] —

'न इह व्यामो वा' इत्यादिना न अभेददर्शनात् स स्वाराट् भवति' इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयन्ति—'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' इति प्रतिज्ञातम् । तस्मात् नृपैरनमरादीः ब्राह्मण्यो-ऽद्दोऽन्यः संसारी परमात्मविलक्षण इति ॥ २९ ॥

न इह व्यामो वेत्यादिना चेति । अत्र तदाहरणमाश्रित्याह—अभेददर्शनात् स स्वराडित्यादिना । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति' 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इत्याद्याः श्रुतयोऽप्युदाहर्तव्या इत्याह—इति प्रतिज्ञातमिति । एवमिदं भेददर्शननिन्दया अभेददर्शनस्तुत्या च जीवस्य ब्रह्माभेदोऽवधारितः अतो ब्रह्मणस्त्वापरिज्ञानस्य भेददर्शिनो मिथ्यादृष्टित्वं सिद्धमिति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥

यदुक्तं समर्हं बल्युपहारनमस्कारादिभिर्बोधनकर्मभिराराध्येति तत् दृष्टिः भेददर्शनापवादादेव न सम्यग्दर्शित्याह—

तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माऽभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात् । संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि न परमात्मनोऽभेददर्शिनः । भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम् ॥ ३० ॥

तस्मात्प्रतिषिद्धत्वादिति । भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्येति । क्रियाकारकफलभेदाश्रयमन्तरेण कर्मणः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । 'यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा' इति श्रुतेः यज्ञोपवीतधारणादेः कर्मसाधनत्वावगमात् साध्यकर्माभावे तत्साधनपरिग्रहो निरर्थक इत्यभिप्रेत्याह—कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेरिति । कर्मसाधनयोरुपादानं कर्मसाधनोपादानं तस्येति विग्रहः । कथं अभेदप्रतिपत्तिमात्रेण कर्मतत्साधनप्रतिषेधसिद्धिः । कर्मणोऽपि अभेदप्रतिपत्तिसंभवात् इत्याशङ्क्याह—कर्मणामिति । अहं कर्ता नाहमिति विरुद्धप्रतिपत्त्योरेकस्मिन्पुरुषे समुच्चयायोगादित्यर्थः । तर्हि अधिकार्यभावात् निराकरणं कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यं स्यादिति नेत्याह—संसारिणो हीति । संसारिणो आत्मन्यभिमानवत इत्यर्थः । न परमात्मनोऽभेददर्शिन इत्यर्थः । संसारिणोऽपि परमात्माभेदज्ञानानन्तरं तस्य कर्मविधिः इत्यत आह—भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वमिति । न वस्तुतया भेदापेक्षा कर्मविधेः इति भावः ॥ ३० ॥

यदुक्तं ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्त्या कर्मणां तत्साधनानां च श्रुत्या प्रतिषेधः कृत इति तमर्थं निरवशेषत्वेन साधयति—

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निवर्तयिषितानि कर्मसाधनासंबन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसंबन्धिनश्च परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्यत् 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः, भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधा-

तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माऽभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात् । संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि न परमात्मनोऽभेददर्शिनः । भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम् ॥ ३० ॥

तस्मात्प्रतिषिद्धत्वादिति । भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्येति । क्रियाकारकफलभेदाश्रयमन्तरेण कर्मणः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । 'यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा' इति श्रुतेः यज्ञोपवीतधारणादेः कर्मसाधनत्वाभावात् साध्यकर्माभावे तत्साधनपरिग्रहो निरर्थक इत्यभिप्रेत्याह—कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेरिति । कर्मसाधनयोरुपादानं कर्मसाधनोपादानं तस्येति विग्रहः । कथं अभेदप्रतिपत्तिमात्रेण कर्मतत्साधनप्रतिषेधसिद्धिः । कर्मण्यपि अभेदप्रतिपत्तिसंभवात् इत्याशङ्क्याह—कर्मणामिति । प्रकाशः कर्ता चाहमिति विरुद्धप्रतिपत्त्योरेकस्मिन्पुरुषे असम्भवायोगादित्यर्थः । तर्हि अधिकार्यभावात् निरालम्बनं कर्मकाण्डमप्रमाणं स्यादिति नेत्याह—संसारिणो हीति । संसारिणो आत्माद्यभिमानवत इत्यर्थः । न परमात्मनोऽभेददर्शिन इत्यर्थः । संसारिणोऽपि परमात्मानन्यत्वात्कथं तस्य कर्मविधिः इत्यत आह—भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वमिति । न वस्तुवृत्त्या भेदापेक्षा कर्मविधेः इति भावः ॥ ३० ॥

यदुक्तं प्रत्यगभेदप्रतिपत्त्या कर्मणां तत्साधनानां च श्रुत्या प्रतिषेधः कृत इति तमर्थं शिष्यमुखेन साधयति—

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निवर्तयिषितानि कर्मसाधनासंबन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसंबन्धिनश्च परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्यत् 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः, भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधा-

कथं तद्विलक्षणः अनेकसंसारधर्मसंपुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन च मां संसारिणं परमात्मत्वेन अग्निमिव शीतत्वेन प्रतिपद्येयम् । संसारी च सन् सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृतः अभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयमिति ॥ २३ ॥

न पर्हीत्यादिना । एवं विरुद्धधर्मवत्त्वहेतुमुपपाद्य अनुमानमाह—कथं तद्विलक्षण इति । एवमपि भेदस्य तात्त्विकत्वेन कर्मतत्साधनपरित्यागात्मकस्य संन्यासस्य नास्त्यवसर इत्याह—संसारी चेति ॥ २३ ॥

तत्रानुमाने तावद्धेत्वसिद्धिं दर्शयितुं उपक्रमते—

तं प्रति ब्रूयात्—यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति तदसत् । कस्मात् । दह्यमाने छिद्यमान इव वृक्षे उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव वेदना । यत्र हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोकः न वेदनां दाहाद्युपलब्धरीति । कथं । क्व ते वेदनेति पृष्टः शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति न तूपलब्धरीति । यद्युपलब्धरि वेदना स्यात् वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनो (नव्य) पदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥ २४ ॥

तं प्रति ब्रूयादित्यादिना । जीवपरमात्मानाविति किं उपाधिभेदविशिष्टं वस्तु यथाप्रतिपत्ति निर्दिश्यते किंवा चैतन्यमात्राकारम् । आद्ये बाधव्यभिचारी । आकाशभेदवदौपाधिकस्य भेदस्य अवास्तवत्वात् , भेदमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वाच्च इत्यभिप्रेत्य द्वितीयेऽसिद्धिमुक्त्वा तामुपपादयति—तदसत्कस्मादित्यादिना । वृक्ष इव दह्यमाने छिद्यमाने शरीरे दाहच्छेदनवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव दाहच्छेदादिवेदनेति

नात्मधर्मत्वं स्यात् आत्मन्येव तत्संस्कारस्मृत्यादेरुपलम्भात् इत्याशङ्क्याह—वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कार इति । यस्या वेदनोऽपलभ्यते तस्य एव तज्जन्यसंस्कारादिः, वेदना तत्संस्कारस्मृतीनां एकाश्रयत्वनियमात्, वेदनायाश्च उपलब्धिकर्मत्वेनोपपादनात् नोपलब्धर्यात्मनि तत्संस्कारादीत्यर्थः । तदेवानुमानेन साधयति—स्मृतिसमानकाल एवेति । स्मृतेर्यः कालो आत्मन्यभावस्थारूपः तत्रैव उपलभ्यमानत्वात् सुखदुःखादिवदुपलभ्यमानत्वात् देहमात्रविषयो वेदनासमानविषयः । समानाश्रय एव तत्संस्कार इत्युत्तरार्धं ।अयं चात्र प्रयोगः—वेदनादिरनात्माश्रयः अनात्मप्रत्ययकाल एवउपलब्धिगोचरत्वाद्देहवार्तयोरिवदिति । इतोऽप्यनात्माश्रय एव वेदनादिरित्याह—तन्निमित्तविषयश्चेति । तस्यास्तु वेदनाया यन्निमित्तं दाहच्छेदादि तद्विषयो द्वेषोऽपि संस्कारतुल्याश्रयः अनात्माश्रय इत्यर्थः । अयमिह प्रयोक्तुरभिप्रायः—देहे छिद्यमाने दह्यमाने च अहं छिन्नो दग्ध इति च देहाभिमानमात्मानं मन्यमानः समरत्ते जनः, तन्निमित्तवेदना तत्संस्कारस्तन्निर्द्वेषाश्च देहाभिमाने एवमभ्युपलभ्यन्ते न देहाभिमानहीनावस्थायां वेदनोपलभ्यमानत्वात्तदुपलब्धिकर्मैव नोपलब्ध्राश्रय इति संधानस्यैव वेदनादि नासंहतस्य साक्षिण आत्मन इति नित्यशुद्ध एव आत्मेति । एवं निरूपितेऽर्थे दृष्टान्तमाह—तथाचोक्तं रूपेति । रूपं नीलपीतादिविषयः तस्य संस्कारः सूक्ष्मावस्था तदनुभवसंस्कारो वा स्मृतिहेतुः स रूपसंस्कारः तेन सह तुल्य समान आधिः उपाधिः आश्रयो ययोः रागद्वेषयोः तौ रूपसंस्कारतुल्या धीः यस्य भय त्रासस्तदपि रूपसंस्कारतुल्याधीत्यर्थः । किमाश्रयत्वमेषामित्यत आह—गृह्यते धीश्रयमिति । गृह्यते त्रयमेतदिति शेषः । संकल्पविचिकित्सादेरप्युपलक्षणमेतत् । यस्मात् रूपादिसंस्कारा भयरागादित्रयं धीसंश्रितमेवोपलभ्यते न तत्साक्षिसंश्रितं तस्मात् ज्ञाता आत्मा सदा शुद्धो रागद्वेषरहितः अभयश्च संसाररहित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वस्या संमत्या चोपपादितं वेदनादीनामपि अनात्मधर्मत्वं पुनः प्रश्नपूर्वकं श्रुत्या प्रतिपादयन्नुदाश्रयविशेषं निर्धारयति—

किमाश्रयाः पुनः रूपादिसंस्कारादय इति । उच्यते । यत्र कामादयः । क पुनस्ते कामादयः 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुतेः बुद्धावेव । तत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि 'कस्मिन्नु

मैणो भनतेर्वा संभजनीयार्थस्य धामो· इद रूपम् । वेन: कान्तिमान् संभ-जनीयो वा भवति ईश्वरएव भवतीति । पुनरपि विदुष सर्वात्मत्वे मयद्वयं पठति—'तद्देवाऽस्मिन्द्वातु·' इत्यादिरेक· 'अह मनुरभव सूर्यश्च' इति वाम-देववाक्यरूपोऽपरश्चेति । 'अन्त: प्रविष्ट शास्ता जनानाम्', 'एक: सन्बहुधा विचचार' इति तैत्तिरीयश्रुति· एकस्यैवान्तर्यामिणो बहुधा विचरणं संसार-व्यवहारं वदन्ती जीवपरयोरभेद सूचयतीत्यर्थ· । तत्रैव सोपक्रमं छान्दोग्य-वाक्य पठति—सदेवेति ॥ ३७ ॥

श्रुत्युक्तेऽर्थे स्मृतीरप्याह—

स्मृतिभ्यश्च—'पू: प्राणिन: सर्वगुहाशयम्', 'आत्मैव देवता:', 'नवद्वारे पुरे', 'समं सर्वेषु भूतेषु', 'विद्याविनयसंपन्ने', 'अवि-भक्तं विभक्तेषु', 'वासुदेव: सर्वम्' इत्यादिभ्य: एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

स्मृतिभ्यश्चेति । सर्वप्राणिनो गुहाशयस्य एकस्यैवात्मन: पू: पुराणि शरीराणि न प्रतिशरीरमात्मभेद इत्यर्थ: । बहूदाहृतश्रुतिस्मृत्यर्थ संगृह्य प्रक-रणार्थमुपसंहरति—एक एवेति ॥ ३८ ॥

तदेव श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे ब्रह्मात्मैकत्वेऽभिहिते शास्त्रिकलौकिकव्यवहार-विरोधं शङ्कते—

स यदि ब्रूयात्—यदि भगवन्, 'अनन्तरोऽबाह्य:' 'सबा-ह्याभ्यन्तरो ह्यज:' 'कृत्स्न: प्रज्ञानघन एव' सैन्धवघनवदात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जित: आकाशवदेकरस: तर्हि किमिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषय इति ॥ ३९ ॥

स यदीति । गृहक्षेत्रदेहकोशादिकं साध्यमैहलौकिकं दृश्यते, तत्सा-धनं च प्रतिप्रदेशं वाणिज्यकृष्यादि, तत्साधकश्च तदर्थिवर्गो दृश्यते, तथा यागादि साधनं, स्वर्गादि साध्यं, तत्कामश्च साधक.

यद्येवं भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ॥ ४१ ॥

यद्येवमिति । न केवलं कर्मकाण्डाप्रामाण्यापत्तिः द्वैतमिथ्यात्वे अपितु ज्ञानकाण्डेऽपि सृष्ट्यादिवाक्यानां निर्विषयतया प्रामाण्यहानिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह—उत्पत्तिः प्रलयश्चेति । श्रुत्या किमर्थं उच्यते इत्यनुषङ्गः ॥ ४१ ॥

तत्र वेदान्तवाक्यजनितब्रह्मात्मविज्ञानात्प्राक् कर्मकाण्डाप्रामाण्यापत्तिः शङ्क्यते तदूर्ध्वं वा इति विकल्प्य आद्यं प्रत्याह—

अत्रोच्यते—अविद्यावत उपात्तशरीरादिभेदस्य इष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयितुं शास्त्रं न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते । अनिष्टरूपः संसारो हि स इति तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमुन्मूलयति उत्पत्तिप्रलयाद्येकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ॥ ४२ ॥

अत्रोच्यते—अविद्यावत उपात्तेति । 'अध्यासे सत्यमर्थवत्' इति न्यायात् कर्तृसाधनफलभेदस्वरूपस्य शास्त्रप्रामाण्यादपि प्रसिद्धेः तत्र वैदिकानामर्थानां यथाप्रसिद्धं भेदमादाय पुनः पुरुषार्थसाधनविज्ञानं बोधयतः शास्त्रस्य नाप्रामाण्यशङ्केत्यभिप्रेत्य संगृहीतमर्थं विवृणोति—शरीरादिभेदस्येत्यादिना । साधनैरेव इष्टप्राप्तिं अनिष्टपरिहारं चेच्छतः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयितुं शास्त्रमिति सम्बन्धः । साधनैरेव इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छायां निमित्तं विशेषणान्तरेण द्योतयन्नाह—शरीरेति । शरीरादिभेदस्य शरीरेन्द्रियादिसंघातविशेषस्य संबन्धिनी ये इष्टानिष्टे तद्युक्तमात्मानं मन्यमानस्येति योजना । अयं भावः—अनाद्यविद्यामूलनिजस्वभावस्य शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणेषु आत्मत्वाभिमानात् परिच्छिन्नमात्मानं मन्यमानस्य व्यतिरिक्तविषयसंबन्धाधीनमेव पुरुषार्थमिच्छतः तदुपायं पृच्छमानस्य साक्षात्पुरुषार्थमात्मतत्त्वं बोद्धुमसमर्थत्वात् प्रथमं तदभिलषितस्वर्गादिसुखादिसाधनं प्रामाण्यतादृग्विज्ञानं बोधयन्नपार्थं तं विधिनिषेधयोः व्यवस्थापयति । ततो विविदिषामुत्पाद्य निवृत्तिपरधर्मेणात्र

तद्गमिदिम्यमपान् सव्यवहारलोपः प्रसज्येत इति भावः । उपनयनिगमने दर्शयति—किंतु जानामि तस्मादन्य इति । अनन्यत्वे विपरत्वानुपपत्तिरूप बाधकमभिधाय दोषान्तराभावात् संघातस्य स्वदोषापत्तिं बाधकान्तरमाह—सुखदुःखेति । विक्रिया कर्तृत्वादिलक्षणा इत्यर्थः । त्वदुक्तं चेति । अस्वत्वानित्यत्वादिपूर्वोक्तदोषश्च प्रसज्येतेत्यर्थः । भवतु स्वार्थता इत्याशङ्क्य विपरस्य स्वार्थत्वाभावं दृष्टान्तेनोपपादयति—नच तयोरिति । सुखदुःखवेदनाविक्रिययोरित्यर्थः । मधुरास्वादो दरवात्मत्वं दौर्गन्ध्यं च उपपादितमुपसंहरति—तस्मादिति । जानुजंघसंबन्धमाह—सुषारूढमिति ॥ ७० ॥

यद्येवं प्रतिबुद्धोऽस्मि नाम, न तर्हि परप्रयुक्तता तव इति तत्प्रसक्तो-पसमाधानं इत्याह—

तं गुरुरुवाच–एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे । नहि चितिमान् परतन्त्रः परेण प्रयुज्यते–चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्तेः समत्वात्प्रदीपप्रकाशयोरिव । नापि अचितिमदर्थत्वं चितिमतो भवति, अचितिमतोऽचितिमत्त्वादेव स्वार्थसंबन्धानुपपत्तेः । नापि अचितिमतोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् । नहि काष्ठकुड्ये अन्योन्यार्थं कुर्वाते ॥ ७१ ॥

तं गुरुरिति । ननु चितिमतोऽपि परार्थत्वं किं न स्यात् इतिचेत् तत्र चितिमतः किं चितिमान् चितिमदर्थः, किंवा अचितिमदर्थ इति । आद्येऽपि स्वयमेव स्वार्थः चितिमदन्तरार्थो वा । नाद्यः । एकस्मिन्नुपकार्योपकारकभावलक्षणस्य अर्थार्थित्वस्यायोगादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह—चितिमत इति । समत्वात् अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यकृतातिशयाभावादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—नापीति । अचितिमदर्थत्वं चितिमत इति पूर्वेणानुषङ्गः । अचितिमतो जडस्य जडत्वादेव शेषित्वानुपपत्तेः इति हेत्वर्थः । मामूत्तर्हि अचेतनानामपि चितिमच्छेषत्वं तेषां अन्योन्यार्थता किमिति न भवेत् । अतः किमिति चेतनोऽप्यन्यः स्वार्थः कल्प्यते इत्याशङ्क्य दृष्टविरोधान्नेत्यमित्याह–नाप्यचितिमतोरिति ॥ ७१ ॥

कूटस्थचैतन्यस्वरूपेणेति यदिदं मम कूटस्थत्वमुपदिष्टं भवता तत्र प्रतिविषयज्ञानकर्तृत्वात् कथं कूटस्थत्वस्वभावता इति संशयो जायते इति शिष्यप्रश्नमुत्थापयति—

इत्युक्तः शिष्य आह—भगवन्, अपगतः त्वत्प्रसादात् व्यामोहः किंतु मम कूटस्थतायां संशयः कथम्—शब्दादीनां स्वतःसिद्धिर्नास्ति अचेतनत्वात्—शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषां प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवतां स्वतःसिद्ध्यसंभवात् । तस्माद्बाह्याकारनिमित्तत्वं गम्यते इति बाह्याकारवत् शब्दाद्याकारत्वसिद्धिः । तथा प्रत्ययानामपि अहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानां संहतत्वात् अचैतन्योपपत्तेः स्वार्थस्यासंभवात्—स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः शब्दादिवदेव असंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात् स्वार्थोऽपि अहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियावानेव कूटस्थ इति संशयः ॥ ७४ ॥

इत्युक्तः शिष्य आहेति । अपगतः व्यामोह इत्यनुषङ्गः । संघाततात्मिनो निर्विकारस्यानन्त्यात् कथं संशय इति तच्छ्रुत्वैव कूटस्थतामवगमयितुं गुरुः पृच्छति—कथमिति । संशय इत्यनुषङ्गः । शिष्यः स्वविदितमर्थं निवेदयति—शब्दादीनामिति । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामचेतनत्वात् प्रसिद्धाः तेषामविद्यमानत्वात् स्वतः स्फुरणं नास्ति इत्यभिप्रायः । कथं तर्हि तेषां स्फूर्तिरिति, तत्राह—शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषामिति । सिद्धिरित्यनुषङ्गः । शब्दाद्याकाराणां प्रत्ययरूपत्वात् च स्वार्थत्वे ग्राह्यता इति विज्ञानवादिमतमाशङ्क्य मध्ये निराकरोति—प्रत्ययानामित्यादिना स्वतःसिद्धिरित्यन्तेन । इतरेतरं व्यावृत्तानि विशेषणानि शब्दाद्याकाररूपाणि येषां ते तथा । हेतुगर्भं विशेषणम् । व्यावृत्तरूपत्वात् प्रत्ययानां स्वतन्त्रपरोक्षत्वं विना नीलपीताद्याकारवत्ता अनर्थकात् न प्रत्ययमात्रस्वरूपः बाह्यग्राह्याकार इत्यनेन योजना । शब्दादिविषयत्वमुपपादयति—तस्मा-

तं गुरुरयाचेत्यादिना । संशयायोगे हेतुमाह—यत इति । यः परि-
णमी चित्तादिः तस्य क्रमेण स्वविषयग्राहकत्वं च इदं तद्व्यापकमात्मनः
स्वयसाक्षिणः सकाशाद्व्यावर्तमानं स्वव्याप्य परिणामित्वमपि तस्य व्यावर्त-
यति इति व्यापकविरुद्धोपलब्धेः कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चय एव युक्तो न संशय
इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं दर्शनिराकरणाति विवृण्वन्नुपपादयति—यदि हीति ॥७५॥

इदानीं प्रकृतिमप्यवार्थपर्योकोवनया उपलब्धा कूटस्थ इति विरुद्धमिति
शिष्य. शङ्कामुत्थापयति—

तत्राह—उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैव उपलब्धुः कूट-
स्थात्मता नेति विरुद्धम् ॥ ७६ ॥

तत्राहेति । उपोपसर्गस्य लभतेः धातो कर्तरि तृचो विधानात् धात्व-
र्थस्य च क्रियात्वात् क्रियाश्रयोत्पत्तिविनाशवत्त्वात् तत्कर्तरि कथं निर्विकार-
त्वमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

क्रियैव प्रकृतिमूलधात्वर्थे , कर्तैव च प्रत्ययार्थे सर्वत्र श्रुयत इति नास्ति
नियमः । 'नहि सर्वेषकर्त्रा' सविता प्रकाशते सविता प्रकाशयतीत्यत्र
व्यभिचारात् इत्यभिप्रेत्य प्रकृते धात्वर्थत्वेऽप्युपलब्धौ उपचारात् धात्व-
र्थत्वमेव पुनरित्याह गुरः—

न । धात्वर्थविक्रियायां उपलब्ध्युपचारात् । यो हि बौद्धः
प्रत्ययः स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मनः उपलब्ध्याभा-
सफलावसान इति उपलब्धिशब्देन उपचर्यते । यथा छिदि-
क्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थेन उपचर्यते तद्वत् ॥७७॥

न । धात्वर्थेति । संग्रहं विवृणोति—यो हि बौद्ध इति । बौद्धो
बुद्धिपरिणामः प्रतिबिम्बं भवति तत्पूर्वमपि प्रत्ययः । ननु बुद्धेरन्तःकरणस्य
प्रत्ययत्वात् तत्परिणामस्य च तत्परिणामपटादिवत् प्रत्ययोपपत्ते कथं विका-
रमिति तत्राह—स धात्वर्थो विक्रियात्मक इति । विक्रियात्मक
इत्यर्थः । नहि घटादिवत् व्यापारनिरोधार्थं आत्मनः परिणाम इत्यते
किन्तु जलवत् आलोकवद्वा संयोगविभागवत्त्वेन । तादृशत्वं परिणामः
परिणामित्वे तस्याद् तत्त्वेन तत् युक्तमिति तत् । तस्मात् क्रियाया

उपपादयति—छिदिरिति छेदेत्यादिना । छिदिक्रियायाः छेद्यनिक्रियावसान-त्ववत् बोद्धो धात्वर्थे. उपलब्धिशब्दोपचरितोऽपि आत्मोपलब्धिविक्रियाव-सानश्चेदिति योजना । छिदिक्रियायाः छेत्तृकर्तृधीभावपर्यन्तत्ववत् आत्म-कृतोपलब्धिविकारपर्यन्तः उपलब्धिधात्वर्थोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ७८ ॥

उपलब्धेः स्वरूपेणैव फलत्वं विवक्षित्वा दृष्टान्तानुगुणत्वं अपपादयति, किंवा उपाधिवशात् इति विकल्प्य आद्यं दूषयति—

गुरुरुवाच—सत्यमेवं स्यात् यदि उपलब्ध्युपलब्धोः विशेषः । नित्योपलब्धिमात्र एव हि उपलब्धा नतु तार्किकसमय इव अन्या उपलब्धिः अन्य उपलब्धा च ॥ ७९ ॥

सत्यमेवमिति । विशेषो भेदः । नित्यत्वेन चैतन्यमात्राकृतिः । मात्रपदेन भेदाभेदमतम् । 'प्रज्ञानघन एव', 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इत्यादिश्रुति-प्रसिद्धं हेतुमाह—हीति । एवकारव्यावर्त्यमाह-नतु तार्किकेति ॥७९॥

यद्येवं आत्मनस्तर्हि कथं तर्हि धात्वर्थफलावसानत्वमिति शिष्यः शङ्कते—

नतु उपलब्धिफलावसानो धात्वर्थः कथमिति ॥ ८० ॥

नन्विति—॥ ८० ॥

उपाधिवशात्फलत्वोपचारोपलब्धेः न स्वरूपेण इत्युक्तं आरभ्य पक्षा-न्तरमविरुद्धमित्याह—

उच्यते-शृणु-उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तं किं न श्रुतं तत् त्वया, ननु आत्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम् ॥ ८१ ॥

उच्यत इति । अन्तःकरणवृत्तौ आविर्भावतिरोभाववत्त्वात् तद्वि-शिष्टतया स्वरूपे अधिकृत्य विषयसम्बन्धस्याभेदेन प्रकाशमानवृत्तिरूपा-भासावच्छिन्न आत्मस्वरूपा प्रकाशः इत्युच्यते । न केवलमिति अविकार्य विकार्यमानप्रकाशमानस्य करणत्वेन शक्यताविवेकाभावेनैवमुच्यते । तुषादि-भवमौपचारिकस्वरूपप्रतिरूपविरोधं तदविवेकात् व्यपदिशति परम-कात्मा बोधेनोच्यते । एवं सत्येव विकल्पितायाम् आत्मनोऽवस्थावत्त्वानु-गमनमात्रेण साक्षाद्भावमवसितं अस्मदात्मनः अनुपपन्नता अथवेत्थं

त्यैवेति शङ्कते—किं त्विति । जिज्ञासो. तव मेघावत् उपरतिमधातं न आगन्तुकदोषनिमित्तकं संभाव्यते इत्यभिप्रेत्य मयोक्तमिति परिहरति—अधिगच्छेति । यद्वा आक्षेपं परिहरति—सत्यमिति । कारणसंबन्धेन स्वानुभवाप्रच्युतत्वात् । कथं तर्हि स्वदोषेण मामानवासो जायते इति पृच्छति—किं त्विति । अन्योऽन्यपराध इत्युत्तरमाह—अधिगच्छेति । तदेव यथावद्धानतः स्वरूपानवभासाविद्याभिभवात् एव संसारित्वं अभिमन्यस्व इत्यादि अतस्मोक्षाभावः न परमार्थोऽस्तीति उपपादितोऽयमभिप्रायश्च. भूतमित्यन्वयः ॥ ८५ ॥

इदानीं अवस्थात्रयसाक्षितया अवस्थाधर्मोपसंश्लेषेण पुनः पृच्छन् प्रतिपादयितुमाक्षेपमुत्थापयति—

यदि भगवन्, सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति कथं स्वप्नजागरिते ॥ ८६ ॥

यदि भगवन्निति । स्वप्नजागरिते भवेतां शेषः ॥ ८६ ॥

स्वप्नजागरितयोरनुभवात् न तव स्वभावभूते ते भवतः इति परिहरति—

तं गुरुरुवाच—किं त्वनुभूयेते त्वया सततम् ॥ ८७ ॥

तं गुरुरुवाचेति—सततमिति । यदा ते भवतः तदा नानुभूयमाने भवत इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अनुभूयमानत्वमङ्गीकृत्य सततानुभवाभावार्थमभ्युपगमः शिष्य आह—

बाढम् अनुभवामि, किंतु विच्छिद्यविच्छिद्य नतु सततम् ॥ ८८ ॥

बाढमिति ॥ ८८ ॥

तं गुरुराह—

तं गुरुरुवाच—तर्हि आगन्तुके एवैते न तवात्मभूते, यदि तवात्मभूते चैतन्यस्वरूपवत् स्वतःसिद्धे सतते एव स्याताम् । किंच स्वप्नजागरिते न तव आत्मभूते व्यभिचारित्वात् वस्त्रादिवत् । नहि यस्य यत्स्वरूपं तत् तद्व्यभिचारि दृष्टम् । स्वप्न-

मावादित्यवोचाम । चैतन्यस्वरूपस्य तु आत्मनः स्वतःसिद्धेः अन्यानपेक्षत्वं न केनचित् वारयितुं शक्यम्, अव्यभिचारात् ९१

नेति । नैवं । नैवं वस्तुस्थितमित्यर्थः । कथं इति चेत् तत्राह—पर्यवेति । पर्यालोचनयेत्यर्थः । वस्तुस्वभावे आलोच्यमाने चैतन्यस्य आगन्तुकत्वानुपपत्तेः नैवं वस्तुस्थितम् इति वाक्यार्थः । ननु सुषुप्ते दृश्यादिरूपस्य चैतन्यस्यादर्शनात् जाग्रदादौ दर्शनात् आगन्तुकमेव चैतन्यं पर्यालोचयामि इति-चेत् तत्र वक्तव्यं, किं निरुपाधिकचित्स्वरूपमेवागन्तुकं पश्यसि, किंवा मनआदिद्वारकवृत्तिरूपमुपहितं, इति विकल्प्य आद्यं प्रत्याह—चैतन्यस्वरूपे चेदिति । अलौकिकप्रज्ञस्य चेत् चैतन्यस्वरूपमागन्तुकं पश्यसि नहि शक्यं, कथं तु व्याप्यप्रमाणकुशलः अपि तर्कमन्यस्वरूपमागन्तुकं द्रष्टुं वक्तुं वा न पर्याप्तोऽसि शास्त्रतः । अन्यो वा कश्चित् वर्षशतेनापि भूयोऽपि न शक्नुयादित्यर्थः । अयं भावः—चैतन्यस्य आगन्तुकत्वं चैतन्येन गृह्यते किंवा अचैतन्येन । नाद्यः । स्वमात्रत्वे स्ववृत्तिविरोधात् । न चागन्तुकमेव तदेव दृश्यते, अभिचारेण वा अभिचारो क्रियते, नापि अन्यचैतन्येन अन्यचैतन्यस्यागन्तुकत्वं ग्राह्यं अनवस्थाप्रसक्तेः । न द्वितीयः । जडस्य विरुद्धीभूतप्रकाशस्य चित्प्रकाशकत्वायोगात् । अतः चैतन्यं नागन्तुकमिति । श्रुतिश्च भवति—'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुः दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यादि । तस्य अनुपपत्त्या निराकृत्य द्वितीयं अचैतन्यत्वादेव निराकरोति—स्वं तु स्वरूपादिति । मनआदिद्वारकवृत्त्युपाधिमत्त्वं तु देहतन्त्रात्मरूपत्वादिकं पूर्वमेवोपपादितमिति नेदानीं पुनर्वक्तव्यमित्याह—इत्यवोचामेति । अत्रापि श्रुतिर्भवति—'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' इत्याद्या । अपि तु श्रुतिवाक्ये वाक्यमात्रद्वयाद्यात्मत्वादेः अव्यभिचारात्मता चैतन्यस्वभावोऽनेन दृश्यादिस्वरूपप्रकाशकत्वेन प्रत्यादिशब्दनिर्दिष्टः साक्षी नित्यचैतन्यस्वभावः सिद्ध इति उपसंहरति—चैतन्यस्वरूपस्य त्विति ९१

उक्तमेवार्थं पुनरप्यन्येनोपपादयितुं शङ्कामुद्भावयति—

ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति ॥९२॥

मयेति ॥ ९२ ॥

उत्तरं समद्देनाह –

न। व्याहतत्वात्। कथं व्याघातः? पश्यंस्त्वं न पश्यामि इति व्याहतं वचनम्। नहि कदाचिद् भगवन्, सुषुप्ते मया चैतन्यं अन्यद्वा किञ्चिद् दृष्टम्। पश्यन् तर्हि सुषुप्ते त्वम्। यस्मात् दृष्टमेव प्रतिषेधसि न दृष्टिम्। या तव दृष्टिः तत् चैतन्यमिति मयोक्तम्। यया त्वं विद्यमानया न किञ्चिद् दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिः तच्चैतन्यम्। तर्हि सर्वत्र अव्यभिचारात् कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वत एव न प्रमाणापेक्षम्। स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुः अन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा। या तु अन्या नित्यापरिच्छित्तिः अपेक्ष्यते अन्यस्य अपरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिःस्वभावा, आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां प्रति प्रमाणापेक्षा, तत्स्वभावत्वात्। यथा प्रकाशनं उष्णत्वं वा लोहोदकादिषु परतः अपेक्षते अग्न्यादित्यादिभ्यः अतत्स्वभावत्वात् न अग्न्यादित्यादीनां तदपेक्षा सर्वदा तत्स्वभावत्वात्॥ ९३॥

न। व्याहतत्वादिति। व्याहतत्वमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—कथमित्यादिना। नहि कदाचिदिति पुनः शिष्यप्रश्नः। पश्यंस्तर्हीति गुरोरुक्तिः। पश्यन् द्रष्टा दृष्टिमानेव त्वं सुषुप्ते इत्यर्थः। यस्मादित्यादि तदुपपादनपरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः। सुषुप्ते मया किञ्चिन्न दृष्टं इति उत्थितस्य परामर्शानुपपत्त्या सौषुप्तानुभवस्यावश्यंभावात्, तदा करणोपसंहारात् आगन्तुकानुभवासंभवात् स्वरूपचैतन्यमनागन्तुकं कूटस्थात्मस्वरूपं सिद्धमित्युपसंहरति—यथेत्यादिना। चैतन्यस्य स्वतःसिद्धत्वमुपपादयति—स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुरिति। हिशब्दो लोकानुभवप्रसिद्धिद्योतनार्थः। स्वतःसिद्धः प्रमाणनिरपेक्षत्वेनैव सिद्धः। प्रमाणप्रवृत्तेः प्रागेव प्रकाशमान

इति भावः । एवंविधस्य प्रमातुः वस्तुस्वरूपमेव स्वयं तस्य परिच्छित्तिं स्फुरति प्रति प्रमाणापेक्षा न प्रमातृस्वरूपपरिच्छित्तिं प्रति इत्यर्थः । या तु अन्यस्य परिच्छित्तिरपेक्षणीयत्वेनान्य परिच्छेद्यस्य अस्वप्रकाशत्वात् नित्या स्वप्रकाशा च अन्या परिच्छित्तिः संविदपेक्षणे सा हि गृह्यत एव । यतो नित्या स्वप्रकाशेति स्वभावायेति योजना । सा प्रति स्वरूपस्फुरणमित्यर्थविधं प्रति आत्मनि संविद्रूपे विषये प्रमाणत्वे तत्स्वाभिव्यक्तव्यापारापन्ने प्रमातृत्वे वा तादृशव्यापाराश्रयत्वे वा न प्रमाणापेक्षा प्रमात्रपेक्षा वाऽस्तीत्यर्थः । अयं भावः—अस्य स्वरूपस्फुरणप्रतिविम्बित हि चैतन्यं प्रमाणमित्युच्यते । स्फुरणसम्बन्धविशिष्टात्मप्रतिविम्बितं प्रमातृ चैतन्यम् । तदुभयं प्रमेयत्वव्यापारसमये भानव्यापारमात्रं भवति । तथा सति प्रमेयस्यैव स्वत स्फुरणाद्यापातादिदोषप्रसङ्गात् तद्व्यापारश्च न प्रमाणान्तरात् प्रमाणान्तराश्रया भवति, अनवस्थाप्रसङ्गात्, अनुपपत्तेश्च, इत्यतः स्वप्रकाशत्वमेव प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयाणामवभासकत्वान्मनः सिद्धिरिति तस्य नित्या नित्यप्रकाशात्मकत्वसिद्धान्तता इति अप्रकाशत्वाभावादेव प्रकाशान्तरापेक्षा न प्रकाशस्वभावत्वात् । तत्समर्थं दृष्टान्तोक्त्या पुष्टिमारोहयति—यथा प्रकाशानमिति ॥ ९३ ॥

ननु संविदः प्रमाणत्वान्यथासिद्धेः कथं नित्यत्वं इत्याक्षिपति—

अनित्यत्वे एव प्रमा स्यात् न नित्यत्वे इति चेत् ॥ ९४ ॥

अनित्यत्व एवेति ॥ ९४ ॥

अर्थावगतिर्हि प्रमा न नित्या; स्वरूपेण एव अनित्यत्वे प्रमात्वमस्ति इति समाधत्ते—

न । अवगतेः नित्यत्वानित्यत्वयोः विशेषानुपपत्तेः । नहि अवगतेः प्रमात्वे अनित्या अवगतिः प्रमा न नित्या इति विशेषः अवगम्यते ॥ ९५ ॥

नानुपपत्तेरिति । सेयं विवृणोति—नहीति । वस्तुतस्तिद्धावबुद्धिवृत्तिरूपायाः अवगतेः प्रमात्वे सति नित्यायाः प्रमात्वं च भवति । अनित्यायास्तु भवति इति विशेषो न हि गम्यते विशिष्टप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ९५ ॥

प्रमातुश्चेत् प्रमाणापेक्षासिद्धिः कस्य प्रमितिः स्यात् । यस्य प्रमितिः स एव प्रमाता अभ्युपगम्यते । तदीया च प्रमितिः प्रमेयविषयैव न प्रमातृविषया । प्रमातृविषयत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमातुः तदिच्छायाश्च तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति । एवमेव इच्छायाः प्रमातृविषयत्वे प्रमातुरात्मनः अव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः । लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुः इच्छा-स्मृति-प्रयत्न प्रमाणजन्म-व्यवहितं सिध्यति नान्यथा । अवगतिः प्रमेयविषया दृष्टा । न च प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचित् व्यवहितः कल्पयितुं शक्यः इच्छादीनामन्यतमेनापि । स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया न स्मर्तृविषया । तथा इच्छायाः इष्टविषयत्वमेव न इच्छावद्विषयत्वम् । अपि इच्छावद्विषयत्वेऽपि हि उभयोः अनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात् ॥ ९९ ॥

प्रमातुश्चेदित्यादिना । अयमर्थः—सर्ववस्तु ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति स्थिते [illegible] निर्विकल्पकसाक्षिक-ज्ञातस्य ज्ञातत्वव्यवहारसिद्धये यस्य प्रमितिरुत्पद्यते स एव तदा प्रमाता प्रमा-णव्यापाराश्रय इत्युच्यते । तत्र प्रमातुः स्वरूपसिद्धिश्चेत् प्रमाणापेक्षा स्यात् तदा कस्य प्रमितिः स्यात् तस्यैव वा, अन्यस्य वा, प्रमातृप्रमितिः स्वविषया, अन्यविषया वा, सर्वथापि नोपपद्यते इति । तत्र [illegible] निराकुर्वन् स्वप्रमातृत्वमात्मनो निराकरोति—यदीया चेति । कर्मवि-षया न कर्तृविषया इत्यर्थः । कर्तैव कर्मापि किं न स्यात् इत्यत आह एकस्याः क्रियायाः एकस्यैव गुणप्रधानभावेन कर्तृकर्मतया [illegible] इच्छादि-भिः [illegible] अन्यप्रमातृत्वे [illegible] अनवस्था च [illegible] तथापि [illegible] तथा [illegible] इत्यत आह—प्रमातृविषयत्वे इति । प्रमातुरात्मनः [illegible] अव्यव इति । [illegible]—एव-

न, अवगन्तुः अवगतेः अवगन्तव्याविषयत्वात् अवगन्तृविषयत्वे च अनवस्था पूर्ववत् स्यात् । अवगतिश्च आत्मनि कूटस्थनित्यात्मज्योतिः अन्यतः अनपेक्षैव सिद्धा अग्न्यादित्यादिप्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रसाधितम् । अवगतेः चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे आत्मनः स्वार्थतानुपपत्तिः कार्यकरणसंघातवत् संहतत्वात् पारार्थ्यं दोषवत्त्वं च अवोचाम । कथम् । चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधानात् सान्तरत्वम् । ततश्च तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वं आत्मन्येव अभावात् चक्षुरादीनामिव संहतत्वात् पारार्थ्यं स्यात् । यदा च तत् उत्पन्नं आत्मनि विद्यते न तदा आत्मनः स्वार्थत्वम् । तद्भावाभावापेक्षा हि आत्मानात्मनोः स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिः । तस्मात् आत्मनः अन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वं सिद्धम् ॥ १०१ ॥

नावगन्तुरिति । अवगन्तुरवगतिविषयत्वे [illegible] अवगतेरवगन्तव्यत्वे अवगन्तुरवगतिविषयत्वं वक्तव्यम् । तथा च अनवस्था पूर्ववत् [illegible] [illegible] इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—अवगतिश्चेति । 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' 'आत्मैवास्य ज्योतिः' 'एषोऽस्य परमो लोकः' 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यादिश्रुतेः आत्मनो नित्यप्रकाशस्वभावावगमात् [illegible] अवगन्तृत्वापेक्षाभावात् च [illegible] भावः । विपक्षे च उक्तं दोषं स्मारयति—अवगतेश्चैतन्यात्मज्योतिष इति । [illegible] कथमित्यादिना । स्मृत्यादेः [illegible] विच्छेदात् चैतन्यज्योतिषः सान्तरत्वम् । [illegible] इत्यर्थः । किं तत इत्यत आह—ततश्चेति । आत्मा यदि [illegible] स्यात् तदा संहतः परार्थश्च स्यात् [illegible] इति । [illegible]—यदा चेति । चैतन्यज्योतिः [illegible] । यदा च आत्मनि [illegible] विद्यते

उ. सा. ५

रसंस्थायोगात् प्रमां प्रति कर्तृत्वानुपपत्तेः शुन्यथा कृत्वा अहंकारयोः उभयोरपि प्रमातृत्वव्यपदेशायोग्यत्वात् परस्पराध्यासेन व्यवहारप्रवृत्ते· मिथ्यैकात्मभो वाचाधिपत्येऽपि प्रमातृत्वमिति स्थितं स्यान्मनि स्वप्रकाशात्मभावे पुनः प्रमातृत्वव्यवहारावकाशः, कुतस्तरां अनवस्थाप्रसङ्गः, पुनरुक्तं च प्रमाणापेक्षेति ॥ १०३ ॥

एवं कूटस्थनित्यचैतन्यस्यात्मनोऽपि अन्तःकरणोपाधिसंबन्धात्प्रमातृत्वं प्रमातृत्वं उपपाद्य इदानीं कर्तृत्वमपि तथैवेति प्रतिपादयितुं चोद्यमुत्थापयति—

अत्राह शिष्यः—नित्यावगतिस्वरूपस्य आत्मनः अविक्रियत्वात् कार्यकरणैः असंहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं नोपपद्यते, असंहतस्वभावस्य च कार्यकरणोपादाने अनवस्था प्रसज्यते। तक्षादीनां तु कार्यकरणैः नित्यमेव संहतत्वमिति वास्याद्युपादाने नानवस्था स्यादिति ॥ १०४ ॥

अत्राहेति । तक्षादीनामिवेति । व्यतिरेकदृष्टान्तः । तथा काष्ठभेदः । वासी तदाद्युपकरणं । कथमनोपपद्यते इत्यत आह—असंहतस्वभावस्येति । तत्रादिदृष्टान्तं विवृणोति—तक्षादीनां त्विति । अनवस्था न स्यादिति संबन्धः । इतिशब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः ॥ १०४ ॥

असंहतस्य कर्तृत्वादर्शनात् आत्मनोऽपि संहतत्वं निरवयवत्वविरोधि, किं वा वस्तुनः तस्य कर्तृत्वाभाव इति वक्तव्यम् । तत्राद्यः पक्षः आत्मनः कूटस्थत्वाभ्युपगमविरोधित्वात् अनवस्थादुःस्थ इति मत्वा द्वितीयमङ्गीकरोति—

ननु असंहतस्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणं उपादेयम्, तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयम्, तदुपादानेऽपि अन्यदिति प्रमातुः स्वातन्त्र्ये अनवस्था अपरिहार्या स्यात् इति । न च क्रियैव आत्मानं कारयति अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् । अथ अन्यत् आत्मानं उपेत्य क्रियां कारयतीति चेत् । न । अन्यस्य स्वतःसि-

सिद्धिः इत्यन्योन्याश्रय इति भावः । द्वितीयं प्रत्याह—नहीति । अदृष्टमचेतनं आत्माश्रयत्वात् शब्दादिवत् इत्यर्थः । स्वप्रमाणकं स्वतःसिद्धमिति यावत् । अतः स्वस्वतःसिद्धयोः आत्मसापेक्षत्वं कुतः तत्रेतरेतराश्रय इति भावः । शब्दादीनामात्मसापेक्षसिद्धिकत्वं पूर्वोक्तं स्मारयति—शब्दादि सर्वमेवेति । एवं मीमांसकशङ्का निराकृता । एवं क्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽपीश्वरोऽवगत्याश्रयः प्रेरकश्चास्तीति नैयायिकशङ्कां अप्युद्धरन् आत्मान्यस्यावगत्याश्रयत्वानुमाने व्यभिचारमपि वारयति—अवगतिश्चेदिति । ईश्वरो वस्तुतः आत्मभिन्नो न भवति अवगत्याश्रयत्वात् प्रत्यगात्मवत्, अस्यानुमानानुगृहीतायाः 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेः । आत्मनोऽन्यो न चेतनोऽस्ति ॥ आत्मभूत ईश्वरो देहादिभिः असंहतः स्वार्थः स्वतश्च न परतन्त्र इति न क्रियादोषः । अतः आत्मनः कर्तृत्व विभ्रममात्रमित्यर्थः । ईश्वरात्मनो जगत्कर्तृत्वमपि मायाद्वारकमेवेति न चापि कर्तृत्वपरमार्थमिति भावः । ननु अवगत्याश्रयत्वात् कथं असंहतत्वादिः । यतो देहादेः संहतस्यापि अवगत्याश्रयत्वमस्ति इति लोकायतमतं आशङ्क्याह—नचेति । देहादिः नावगत्याश्रयः अवगम्यमानत्वात् घटादिवत् इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

ननु कथं देहादेः अवगम्यमानत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धिकत्वं, यावता मनुष्योऽहं पश्यामि जानामि इति सर्वेणैवानुभूयते इति शङ्कते—

ननु देहस्यावगतौ न कश्चित् प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तरं अपेक्षते ॥ १०६ ॥

नन्विति ॥ १०६ ॥

अनुभवमात्रमङ्गीकरोति—

बाढम् । जाग्रति एवं स्यात् । मृतिसुषुप्त्योस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिः तथैव इन्द्रियाणां बाह्या एव हि शब्दादयो देहेन्द्रियाकारपरिणता इति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव हि सिद्धिः । सिद्धिरिति च प्रमाणफलं अवगतिं अवोचाम । सा च अवगतिः कूटस्था स्वयंसिद्धात्मज्योतिःस्वरूपेति च ॥ १०७ ॥

यद्येवं भगवन् ! कूटस्थनित्यावगतिः आत्मज्योतिःस्वरूपैव स्वयंसिद्धा आत्मनि प्रमाणनिरपेक्षत्वात् ततोऽन्यत् अचेतनं संहत्यकारित्वात् परार्थं येन च सुखदुःखमोहप्रत्ययावगतिनिरूपेण पारार्थ्यं तेनैव स्वरूपेण अनात्मनः अस्तित्वं नान्येन रूपान्तरेण, अतो नास्तित्वमेव परमार्थतः। यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो दृष्टः एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो युक्तः एवमेव परमार्थतः भगवन्, अवगतेः आत्मज्योतिषः नैरन्तर्यभावात् कूटस्थनित्यता अद्वैतभावश्च सर्वप्रत्ययभेदेषु अव्यभिचारात् प्रत्ययभेदाश्च अवगतिं व्यभिचरन्ति। यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरूपाः प्रत्ययाः तदवगतिं व्यभिचरन्तः परमार्थतो न सन्तीत्युच्यन्ते एवं जाग्रत्यपि नीलपीतादिप्रत्ययभेदाः तामेवावगतिं व्यभिचरन्तः असत्यरूपाः भवितुमर्हन्ति। तस्याश्च अवगतेः अन्यः अवगन्ता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयं उपादातुं हातुं वा शक्यते अन्यस्य च अभावात् ॥१०९॥

यद्येवं भगवन्नित्यादिना। हे भगवन्, यद्येवं प्रत्यगात्मतत्त्वं कूटस्थत्वादिविशेषणावगत्यात्मकं तर्हि न प्रमातृत्वादिधर्मकं यतः अतः प्रमाणनिरपेक्षत्वात् परमार्थतः प्रमातृत्वाभावे प्रमाणत्वाभावात् तन्निरपेक्षसिद्धिकम्, ततः प्रत्यगात्मनः अन्यत् चेतनं परस्परोपकार्योपकारकभावेन संहत्य व्यवहारप्रवर्तकत्वात् परार्थं चेतनार्थं चैतन्यप्रतिभासमात्रसिद्धं स्वप्नदृश्यवत्‌-अनृतमित्यर्थः। ननु सुखदुःखमोहात्मकत्वेन दृश्यस्य सत्त्वरजस्तमोरूपप्रकृतिकार्यत्वात् तस्य सत्त्वमिति तत्राह—येनेति। येन स्वप्रमाणाकारेण सुखदुःखमोहहेतुप्रत्ययावगतिनिरूपेण अयं परार्थं भोक्तृशेषत्वं प्रतीयते तेनैव स्वरूपेण अस्य दृश्यस्यापि सत्त्वम्। अस्तित्वं सद्भावः नान्येन स्वव्यतिरिक्तेन रूपान्तरेण, तत्र प्रमाणाभावात्। अतः परमार्थतो नास्तित्वमेव दृश्यस्येत्यर्थः। किंच विमतं जाग्रत्प्रपञ्चस्त्वं

गुरुणोक्तं शिष्योऽपि अनुमनुते—

ओमिति ॥ १११ ॥

ओमितीति । इतिशब्दः प्रकरणपरिसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ १११ ॥

॥ इति कूटस्थाद्वयात्मबोधनामकं अवगतिप्रकरणं द्वितीयं विवृतम् ॥ २ ॥

॥ अथ परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

यथोक्तविद्यावतः कृतकृत्यत्वात् न किंचिद्विधितः अनुष्ठेयमस्ति इत्युपपादितम् । तत्र यद्येवं विज्ञानवतामपि केषांचित् भेददर्शनवासनावशात् निर्वातस्थप्रदीपवत् निश्चलं विज्ञानं न भवति तदा तेषां ज्ञानदार्ढ्याय परिसंख्यानं नाम वक्ष्यमाणमनुचिन्तनमनुष्ठेयमुपदेष्टुमारभते—

मुमुक्षूणां उपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणां अपूर्वानुपचयार्थिनो परिसंख्यानमिदमुच्यते अविद्याहेतवो दोषाः वाङ्मनःकायप्रवृत्तिहेतवः—प्रवृत्तेश्च इष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपचीयन्ते इति तन्मोक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

मुमुक्षूणामित्यादिना । मुमुक्षूणां परमपुरुषार्थमिच्छतामित्यर्थः । अविद्यामूलकत्वात् कर्मणां तन्निवृत्तिमन्तरेण आत्यन्तिकनिवृत्त्यसंभवात् पूर्वोपार्जितकर्मोच्छेदः अपूर्वकर्मानुपचयश्च अविद्यानिवृत्त्यैवोपपद्यत इति अविद्यानिवृत्तिद्वारा तदुभयमिच्छतामित्युत्तरविशेषणद्वयस्यार्थः । परिसंख्यानानुष्ठानप्रयोजनमाह—अविद्याहेतव इति । अविद्याहेतुः निदानं येषां ते तथा । दोषाः रागद्वेषादयः । तेच वागादीनां व्यापारोत्पत्तिहेतवः । तद्व्यापाराच्च द्विविधं कर्मजातम् शास्त्रीयं स्वाभाविकं च ऐहिकामुष्मिकानुबन्धमात्रकं उपचीयत इति यतः अतः तन्मोक्षार्थमविद्यातत्कार्यनिबन्धनकर्मतत्फलसङ्गनिवृत्त्यर्थं परिसंख्यानं कार्यमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

परिसंख्यानप्रकारं सोपस्कारं निरूपयति—

तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां विषयाणां श्रोत्रादिग्राह्यत्वात् स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभावः, तेषामेव परिणतानां यथा

प्रत्यनिमित्तविक्षेपः उपस्थितो भवति तदा भयकम्पानिद्रुतादिविकारोद्भवपरिहाराय अनुचिन्तनीयमुपदिशति—

तत्र शब्दादिभिः उपलभ्यमानैः पीड्यमानो विद्वान् एवं परिसंचक्षीत ॥ ११४ ॥

तत्र शब्दादिभिरिति ॥ ११४ ॥

तदमेव विषयं विभज्य स्तुत्यादयति—

शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभिः प्रियैः स्तुत्यादिभिः इष्टैः अनिष्टैश्च असत्यबीभत्सपरिभवाक्रोशादिभिर्वचनैः मां स्वस्वभावं असंसर्गिणं अविक्रियं अचलं अनिधनं अभयं अत्यन्तसूक्ष्मं अविषयं गोचरीकृत्य स्प्रष्टुं नैवार्हति असंसर्गित्वादेव माम् । अतएव न शब्दनिमित्ता हानिः वृद्धिर्वा । अतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिन्दादिप्रियाप्रियत्वादिलक्षणः शब्दः । अविवेकिनं हि शब्दं आत्मत्वेन गतं प्रियः शब्दो वर्धयेत् अप्रियश्च क्षपयेत् अविवेकित्वात्, नतु मम विवेकिनो वालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहत इति । एवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशादि—ज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्च अप्रियैः प्रियैश्च कैश्चित् शरीरसमवायिभिः बाह्यागन्तुकनिमित्तैश्च न मम काचित् विक्रिया वृद्धिहानिलक्षणा अस्पर्शत्वात् क्रियते व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः । तथा रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीव्यञ्जनादिलक्षणैः अरूपत्वात् न मम काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैः मूढबुद्धिभिः परिगृहीतैः अरसात्मकस्य मम न काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा गन्धसामान्येन तद्विशेषैः

पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणैः अगन्धात्मकस्य न मम काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते—'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्' इति श्रुतेः ॥ ११५ ॥

शब्दस्त्विति। ध्वनि अव्यक्तवर्णविशेषो नादमात्रमित्यर्थः। विशेषधर्मैरित्यस्य व्याख्या—षड्जादिभिरित्यादि। सा तत्स्वभावम् इत्यस्य विवरणार्थानि विशेषणानि—अस्पर्शगिणमित्यादीनि। उत्पद्यत इति इत्यत्र परिसंचक्षीतेत्यनुषङ्गः। किंच य एव इत्यत्र आचक्ते ग्रन्थः स्पष्टार्थः॥११५॥

एवं तावच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धे सामान्यविशेषरूपे न हानिर्वृद्धिर्वा ममेति तैरनभिभवं अनुचिन्तनीयमभिधाय इदानीं शब्दाद्यनुभवमनुचिन्तनीय दर्शयति—

किंच य एव बाह्याः शब्दादयः ते शरीराकारेण संस्थिताः तद्ग्राहकश्च श्रोत्राद्याकारैः अन्तःकरणद्वयतद्विषयाकारेण च अन्योन्यसंसर्गित्वात् संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु। तत्र एवं सति विदुषो मम न कश्चित् शत्रुः मित्रं उदासीनो वा अस्ति, तत्र यदि कश्चित् मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियं अप्रियं वा प्रयुयुक्षेत क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रयुयुक्षते सः। तस्य अविषयत्वात्मम—'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं' इति स्मृतेः। तथा सर्वेषां पञ्चानामपि भूतानां अविकार्यः अविषयत्वात् 'अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयं' इति स्मृतेः। यापि शरीरेन्द्रियसंस्थानमात्रमुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरीतानां च क्रियाऽक्रियादिप्रयुयुक्षा तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्तिः सा तेषामेव नतु मयि अजरे अमृते अभये 'नैनं कृताकृते तपतः', 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्—', 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः', 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इत्या-

पदार्थयानि विस्तरशः समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानीति ११६

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ उपदेशसाहस्र्यां गद्यप्रबन्धः समाप्तः ॥ ॐ ॥

नित्य च यथेति । ये एव शारीरेन्द्रियार्थाः परिणामं संश्रिताः ते एव अन्तःकरणस्य—तद्विषयसुखदुःखाद्याकारतया च परिणामेन इत्यस्याहारः तत्र हेतुद्वयमाह—अन्योन्येति । सर्वक्रियासु संहतत्वात् । संभूयकारित्वा दित्यर्थः । ततः किं इत्यत आह—तत्रैवं सर्वमिति । भूतभौतिकसमाधे रहितत्वे सति विद्वान् मम सर्वविकारविकारिनिर्मलात्मनो निर्विकारस्य न कश्चित् शब्दादिः विषय इति चिन्तयेत् । यदि कश्चिन्मदात्मानमिति साहंकाराभिमानात् मम प्रियमप्रियं वा क्रियाफलकार्यं प्रयुङ्क्ते यथोक्तमि त्येन् तत्स्वरूपैव प्रयुङ्क्ते तस्य अविषयत्वात् क्रियाफलोपचारात् मनोऽपि चि न्तयेदिति योजना । क्रियाविषयत्वे मानमाह—अव्यक्तोऽयमिति । अवि कारित्वं आत्मनः चिन्तयेदिति तत्प्रमाणमाह—तथा ह्यर्थानामिति । अन्ये आत्मावेदनमविवक्षया कथं तर्हि तत्सुखादय अन्येषामुपकारार्थी प्रवृत्ति तत्राह—यापीति । शरीरसंबन्धमेव मे वस्तुतः न आत्मनः । शरी च ममाभिमानाभावात् आत्मनः आसङ्गादिलक्षणत्वात् न यदि तत्कृतोऽपि मम किंतु तेषामेव यथाक्रियं फललाभ इत्यर्थः । स्वस्याधेयाऽतिशयत्वे प्रमाणमाह—धनमित्यादिना । किंच यदि अनात्मा नाम स्यात् तत् कृतं प्रियमप्रियं वा भवेत् न तदस्ति सर्वोऽप्यनात्मैवेति चिन्तयेदि त्याह—अनात्मवस्तुनोऽपीति । एवं तत्वदर्शनमित्यत्र हेतुमाह—आत्म नोऽपीति । आत्मनः अद्वयत्वे आभासिके सति तद्विरहस्य इदम्यास्तत्वाद् त्यर्थः । यथार्थदर्शनं प्रमाणमभ्युपगतमीयदित्याह—यानीति । प्रत्य विद्याप्रतिपादकानि सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि विस्तरशो यदुपासतोपसंहृत्य पुनः पुनः आलोचनीयानीत्यर्थः । द्विरुक्तिः गद्यप्रबन्धसमाप्तिद्योतनार्था ११६

॥ इति परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयं विवृतम् ॥ ३ ॥

उपदेशसाहस्र्याः गद्यबन्धो यथामति ॥

व्याख्यातो रामतीर्थेन जगतां मङ्गलसिद्धये ॥

इति श्रीमता रामतीर्थेन विरचिता उपदेशसाहस्रीगद्यप्रबन्धटीका संपूर्णा ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

श्रीमच्छङ्कराचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्री ।

श्रीमद्रामतीर्थविरचितपदयोजनिकाव्याख्यायुता ।

पद्यबन्धः द्वितीयो भागः २

उपोद्घातप्रकरणम् १

यत्राव्यक्तमिदं सर्वं मेयमात्राद्यविद्यया ।
भाति नो भाति यज्ज्ञानात्तद्ब्रह्म चित्सुखम् ॥ १ ॥

तदेवं सर्वोपनिषदर्थसारसंग्रहं गद्यबन्धप्रबन्धेन संक्षेपतो गुरुणोपदिश्य पुनरप्युक्तमेवार्थजातं पद्यबन्धप्रबन्धेन सोपस्करं विस्तरेणोपदेष्टुकामो भाष्यकारः पद्यग्रन्थारम्भे ग्रन्थप्रतिपाद्यपरदेवतानमस्काररूपं मङ्गलं कृतं शिष्यशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति—

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् ।
यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥

चैतन्यमिति ॥ तस्मै सामान्यतः प्रसिद्धाय नमः । प्रह्वीभावो भूयादित्यर्थः । तस्य विशेषजिज्ञासायां लक्षणमाह—सर्वविद् इति । सर्वं वेत्तीति सर्ववित्तस्मै । सर्वशब्देन भूतं भवत्भविष्यदित्येतदात्मकं जगदुच्यते तत्सर्वं सर्वावस्थं सर्वदा सवितृवत्सन्निधिसत्तामात्रेण प्रकाशयत्सर्ववित् । नहीह ग्रहनक्षत्रादयः स्वतन्त्रं भवन्ति, अतो यदधीनसत्ताकस्फूर्तिमदिदं तदस्ति सर्वज्ञं सर्वविद्वस्तु इति तटस्थलक्षणं सिद्धं भवतीति भावः । एवं जगज्जन्मस्थिति-

स्थितिसंहारनियामकत्वेन तन्मात्रतया ताटस्थ्येन लक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वदन् सर्वविषयवेदनाश्रयतया सर्वविदत्वमिति वैशेषिकादिमताशङ्कां वारयति—चैतन्यमिति । चैतन्यं चितिस्वभावं ज्ञानस्वरूपं तस्मै इति पदद्वन्द्वयोः सम्बन्धः । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ब्रह्मचित्स्वभावस्य चिद्धर्मकता युज्यते । न खल्वनुष्णस्वभावकं वस्त्वनुष्णत्वधर्मकं भवतीति भावः । चिदेकरसस्यापि सर्वज्ञत्वं मायोपाधिकं व्यावहारिकमित्यनवद्यम् । ननु चेतनोऽणुपरिमाण इत्येकदेशिनो, मध्यमपरिमाण इति दिगम्बरा मन्यन्ते, अतस्तस्य सर्वविषयसंसर्गाभावे कथं सर्वज्ञत्वम् । प्रकाशो हि सविचारि. स्वसंसृष्ट एव प्रकाशव्यवहारहेतुर्नासंसृष्टे विषय इत्यत आह—सर्वगमिति । 'नित्यं विभुं सर्वगतं', 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'स पर्यगाच्छुक्र'मित्यादिश्रुतिविरोधादणुपरिमाणत्वादिकल्पनानवकाश इति । उत्क्रान्त्यादिश्रुतिरौपाधिकत्वश्रवणात् तेन स्वाभाविकविभुत्वार्थकश्रुतिबाध इति दिक् । ननु सर्वगमित्युक्ते सर्वमन्यत्सत्तं च प्रसज्येदिति तस्य वस्तुपरिच्छेदमभिसन्धाय द्वैतवादिमतप्रसक्तसजातीयविजातीयभेदवत्त्वं माभूदित्यत आह—सर्वमिति । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'इदं सर्वं यदयमात्मा', 'आत्मैवेदं सर्व'मित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अनेन सर्वोपादानत्वमुक्तम् । उपादानं हि स्वकार्यं सर्वं व्याप्नुवद्व्यापकं भवति नाणूपादानम् । तद्देकदेशेन संसृज्यमानमव्यापकमेव भवतीत्यतः सर्वोपादानत्वात्सर्वमित्यभिप्रायः । सर्वात्मकमपि ब्रह्म जीवात्मभूतं जीवस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वात्, ब्रह्मसंसारि संसारिभावेन विरुद्धधर्मवतोरैक्यं संभवति इत्यनुपपत्तिमपाकरोतीत्यत आह—सर्वभूतगुहाशयमिति । सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानां गुहासु बुद्धिषु शेत इति सर्वभूतगुहाशयम् । गुहा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः । गूहतेः संवरणार्थस्य धातोरिदं रूपम् । सर्वप्राणिबुद्धिस्थसाक्षितया निर्विकारं वर्तत इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्', 'हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः', 'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदय'मित्याद्या । तथाच 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दित्यादिना स्रष्टुरेव ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात् 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादितादात्म्यश्रुतेश्च न ब्रह्मणोऽन्यो जीव इत्यवधार्यते । विरुद्धधर्मसंसर्गप्रतिभासस्तूपाधिनिबन्धनो न

१ त्यादिभिः. २ तदंशत्वेन.

सदुपोद्घातिकाव्याख्या।

समाप्यैवेति ॥ वेद इदानीं महाविद्यो वक्तुं प्रक्रम इत्यन्वयः। इ
मीमिति जिज्ञासोरपस्थितिसमय उक्तः। अथेति जिज्ञासाप्रवृत्तिप्रयोजक
गुणसाधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यमुच्यते। तथाच विवेकवैराग्यशमादिसाधन
सम्पन्न मुमुक्षोर्मोक्षसाधनमहाविद्यां साक्षात्प्रतिपादयितुं ज्ञानकाण्डात्मक
वेदः प्रवर्तत इत्यर्थः। कुतोऽस्य साधनसंपत्तिरित्यपेक्षायां कर्मकाण्डोक्त
कर्मानुष्ठानजनितशुद्धिबुद्धित इत्यभिप्रेत्याह—समाप्यैवेत्यन्त। हारादपाधा
सम्पूर्विका इति विहितक्रियामात्रोपलक्षणम्। नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपास
नारूपाः सर्वाश्रमयुक्ता विधिविहिताः सर्वा क्रियाः समाप्य समाप्ति
प्राप्य कर्मकाण्डात्मनानुष्ठेयकर्माणि प्रतिपाद्य स्थितो वेद इति संबन्धः।
अथ मात्र—वेदो हि स्वत प्रमाणभूत सर्वार्थप्रकाशको नित्यनिरतिशय
पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुपाय शृण्वतः सर्वोत्साह प्रयतमानस्यापि तमलभ
मानस्य तात्पुरुषार्थसाधनं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानमुपदेष्टुं प्रवर्तते।
नित्यनिरतिशयपुरुषार्थश्च मोक्ष एव नान्य इति मोक्षोपायप्रतिपादने वेदाना
तात्पर्यमवगम्यते। श्रुतिस्मृती चात्र भवतः—'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति',
'सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति', 'स आम्नायः आत्मा ज्ञातव्य'मिति, 'वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्य' इति च। मोक्षसाधनं च साक्षादात्मतत्त्वज्ञानमेव। 'तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेरन्यस्य साधनस्य
करणत्वोपदेशं पुनः तस्य तद्वत्स्वतन्त्रसाधनत्वाभावात्। श्रुतिश्च भवति 'नाविरतो
दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुया'-
दिति। अन्यत्र ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि
पृथमं विधत्ते, तानि च संयोगपृथक्त्वन्यायेनाश्रमाणां विशेषेण सर्वेषाम-
प्युपायाधिकत्वेनाश्रमकालप्रतीमात्रादिविकारादिविरोधोक्तिपूर्वकमनुष्ठापयति।
'कर्मण्येव वाधिकारस्ते' इति, 'न कर्म लिप्यते नरे', 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा'
इत्यादिनाऽनुष्ठितस्य एव धर्मानुष्ठानस्य परं प्रयोजनं, पारम्पर्येण परमपुरुषार्थो-
पयोगित्वात् ननु 'कर्मणा पितृलोक' इत्यादुक्तः पितृलोकादिः प्रयोजनम्,
अपवर्गादिरूपोपयुक्ततया हेयत्वात्। आनुषङ्गिकं हि तत्फलं भवति।
इति नेदं चित्तशुद्धिमन्तरेणफलम्। तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—'नित्येषु शु-
द्धप्राप्त्यस्याज्ञोऽस्थमस्पर्शिफलताः' । कोऽयं ब्रह्मविदामिति बुद्धिशुद्धिषु
इति। काम्याभिचारादिवर्जितं तु पुरुषमात्रेण स्वाभाविक-

यद्वाप्यत्यंतमविश्रमं यथा स्वाज्ञया नित्यप्रवृत्तोऽनादिकालमारभ्य प्रवर्तते अयं प्रत्यक्ष इत्ययं । तस्मादैहिकार्थानां कर्मणामनित्यफलत्वस्य लोके दृष्टत्वादामुष्मिकफलार्थानामपि कर्मत्वादनित्यफलत्वानुमानात् 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इति श्रुत्युपलब्धिश्रुतेश्च 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं'मित्यादावर्थवादत्वश्रवणेन कर्मफलस्य नित्यत्वाशा न कार्येति भावः ॥ ४ ॥

तथैवमपि न मोक्षार्थिनो ज्ञानेन प्रयोजनमस्ति, कृतकर्मणो भोगान्निमित्ताभावे फलभोगानन्तरं नाशो तर्हि 'निमित्ताभावान्नैमित्तिकस्याप्यभाव' इति न्यायात्तत्त्वज्ञानमोक्षस्यैवात्यन्तानुपलब्धेः कर्मणामपेक्षितमिति तदुत्तरमाशङ्क्याह—

> अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्धानमिष्यते ।
> ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥

अज्ञानमिति ॥ यद्वा अज्ञस्य कर्मप्रवृत्तिविरमाणस्याविरमः इतकर्मफलभोगनाशेऽपि कर्मप्रवृत्तिकारणभावानुपभोगवर्तमानविच्छेदनैष्कर्म्यं तर्हि कर्मनिवृत्त्या मोक्षसिद्धिरिति जिज्ञासायामाह—अज्ञानमिति । अयमर्थः— 'मोहादेव प्राकृता जन्तवो यान्त्युत्पत्तिमरणानि', 'एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन्' । येनावृतः कुरुते सात्त्विकानि च घोराणि कर्माणि पुरुषाणां स्वादिष्टानिष्टफलानि तस्य पूर्वोक्तस्य कर्मफलप्रवाहस्य संसारस्य मूलं स्यादिति हेतोस्तस्याज्ञानस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वेन इष्यते यतः संसारनिवृत्त्यभिप्रेतत्वे, मूलोच्छेदस्यान्यथानुपपत्तेः मोक्षसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । 'तरति शोकमात्मवित्', 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति', 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्पर'मित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो यतोऽविद्यानाशहेतुत्वेनानादेः ब्रह्मविद्या आरब्धा, अतो ब्रह्मविद्या निःश्रेयसं कैवल्यं भवेत्तत्फलत्वात् आत्यन्तिकप्रवाहोच्छेदस्वभावो कैवल्यस्वरूपावस्थानरूपो मोक्षो ततः एव भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु कर्मणां विविदिषाहेतुत्वात् 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' इत्यादिश्रुते-

---

१ कर्मभिः—पुण्यैश्च इत्यपि पाठः.

ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने सति ।
विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद्व्रजेत् ॥ ८ ॥

ननु कर्मेति ॥ 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः' इति स्मृत्युक्तन्यायेनावश्यमपि जीवता पुरुषेण कर्म कर्तव्यमेव । 'विद्या यथा तथा नित्यं कर्मापि कर्तव्यं यावज्जीव'मित्यादिश्रुतिविहितत्वादित्यर्थः । उपयोगाभावान्मुमुक्षुणा नित्यं कर्म न कर्तव्यमित्यत आह—विद्याया इति । विद्याया मोक्षं प्रति कारणभूतायाः सहकारित्वमित्यर्थभावम् । हि यस्मात्तत्कर्म तस्मात्तदनुष्ठेयं मुमुक्षुणेत्यर्थः । 'विषयाह्लादसंभूत' इति श्रुतौ यथा ज्ञानस्य मोक्षकारणत्वावगमात्फलस्य चैतद्वर्णितस्यापेक्षितत्वाच्च चैतदर्थं कर्मानुष्ठानमिति स- पादादिभिर्दृष्टान्तैः कर्मोपकारत्वेन ज्ञानं समुच्चीयत इति भावः ॥ ८ ॥

'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इत्यादिस्मृतेर्मुमुक्षुभिः कर्म न कर्तव्यमित्यत आह—

यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः ।
प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥

यथा विद्येति ॥ यथा विद्या मुमुक्षुभिः कार्या तथा कर्मापि कर्तव्यम् । कुतः । 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इति समुच्चयविधिना अविशेषेण चोदितत्वादित्यर्थः । किञ्च 'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति' ॥ इत्यननुष्ठाने प्रत्यवायस्मृतेश्च कर्म कार्यमित्यर्थः । तथा चोदाहृतस्मृतिस्तु निषिद्धविषये 'तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः' इत्यादिरपि निषिद्धकाम्यविषया वा व्यवस्थाप्येति भावः ॥ ९ ॥

अथ सिद्धान्ती विद्यायाः सहकार्यपेक्षित्वमनुपपन्नमाह—

ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत्किञ्चिदपेक्षते ।
नाग्निष्टोमो यथैवान्यद्ध्रुवकार्योऽप्यपेक्षते ॥ १० ॥

ननु ध्रुवेति ॥ ध्रुवफला विद्या सहकारिनिरपेक्षा ध्रुवफलसाधनत्वादित्यनुमानादि-त्यर्थः । पूर्ववादी व्यभिचारेण परिहरति—नेति । ध्रुवकार्योऽग्निष्टोमोऽप्यपेक्ष-

कर्मसंन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठेन भवितव्यमिति न्यायेनोपपादेदानीं परोक्तदृष्टान्तमनूद्य दूषयति—

अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥

अग्निष्टोमवदिति ॥ अर्धश्लोकेन ॥ २१ ॥

दूषणमुच्यत इति प्रतिज्ञाय श्लोकेन दूषणमाह—

नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः ।
विद्या तद्विपरीतातो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ॥ २२ ॥

नैकेति ॥ कर्मणोऽग्निष्टोमादेरनेककारकसाध्यत्वात् । नियमतुल्यमन्त्रब्राह्मणप्रयोगसाध्यत्वादिति यावत् । तथा फलान्यत्वात्फलभेदवत्त्वात् 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति श्रुतेर्विद्याद्वारा वीर्यवत्तरफलविशेषसंभवाच्च युक्ता सहकार्यपेक्षेत्यर्थः । नैवं विद्यायां इत्याह—विद्येति ॥ तद्विपरीता कर्मस्वभावविपरीतस्वभावेति यावत् । यथा कस्यचिदीश्वरप्रसादनिरपेक्षाया निरतिशयमोक्षफलाया विद्यायाः न सहकार्यपेक्षा युक्तेत्यर्थः । अतएव स्वभावभेदः कर्मविद्ययोरतोऽग्निष्टोमदृष्टान्तो विषमो दार्ष्टान्तिकाननुरूपो भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

वैषम्यमेवोपपादयति—

कृष्यादिवत्फलार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणम् ।
अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यत्किमपेक्षते ॥ २३ ॥

कृष्यादिवदिति ॥ अग्निष्टोमः सातिशयः साध्यफलार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणमन्यैः कर्मभिः सहकारिभिर्विहितोऽनीयाजादिभिरौपासनादिरूपैरुपचयमपेक्षेतेति योजना । तत्र दृष्टान्तः कृष्यादिवदिति । कृषिवाणिज्यादौ फलोपचयार्थं साधनविशेषोपचयः प्रसिद्ध इत्यर्थः । विद्या तु निरतिशयफलत्वादन्यत्सहकारिभूतं किं वस्त्वपेक्षते, न किमपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

यदुक्तमनुष्ठानविहितं कर्मेति प्रत्यवायस्मृतेर्भ्रान्ति तत्राह—

प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते ।
अहंकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिनः ॥ २४ ॥

[illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ २४ ॥

'नित्यानामकरणात् न कर्मणोऽनिवृत्तयः' इत्युक्तन्यायेन [illegible] कर्मणः [illegible] सर्वथा न [illegible] 'ब्रह्मविद्यामथ [illegible]' इति [illegible] उपसंहरति—

तस्मादज्ञानहानाय संसारविनिवृत्तये ।
ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्विमम् ॥ २५ ॥

तस्मादिति ॥ विद्यायाः कर्मनिरपेक्षत्वं [illegible] । अज्ञानहानाय [illegible] ब्रह्मविद्या विधातुं संसारविमुखत्व [illegible] वैराग्यभाजः प्रारब्धा इति योजना । अज्ञानहानस्य विशेषणं संसारविनिवृत्तय इति । संसारस्य विनिवृत्तिः [illegible] इति विग्रहः । [illegible] ॥ २५ ॥

तर्हि कोऽस्य [illegible] इति जिज्ञासायां ब्रह्मविद्यैव तच्छब्दार्थ इत्या-

सदेरिति ॥ 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोरुपनीत्युपसर्गद्वयपूर्वकस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्योपनिषदिति रूपम् । अस्यात्र धात्वर्थत्रयम् । तथाहि ये मन्दब्रह्मविदस्तेषां गर्भजन्मजरादिकमुपनिषदयति शिथिलीकरोतीत्युपनिषदित्येकोऽर्थः । जिज्ञासोश्चोप समीपे नि निश्चयेन ब्रह्म गमयतीति द्वितीयः । तत्त्वविदां तु गर्भादि नाशयत्येवेति तृतीयः । एवं सत्यधात्वर्थयोगाद्विद्यैवोपनिषच्छब्दवाच्या । तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । लाङ्गलं जीवनमितिवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति प्रथममुपोद्घातप्रकरणम् ।

---

१ चैतन्यप्रकरणमिति टीकान्तरे पाठः.

प्रतिषेधप्रकरणम् २

एवं मुमुक्षोर्मोक्षसाधनब्रह्मात्मविद्याप्रतिपत्तये वेदान्तार्थ उपपद्यते इति स्थिते पुनरारम्भः । ननु विद्योपदेशाय वेदान्तार्थप्रतिपादनं यदि विद्योदय संभवेन ■ इदमपि [illegible] प्रत्यक्षादिविरोधाद्वाक्य-मात्रेणापि मोक्षार्थिनः शक्यते, [illegible] प्रत्यक्षादिप्रमाणात्मानु-पजीविप्रमाणस्य दुर्बलत्वात्कथमित्यपि विद्या यदि प्रमाणसिद्ध संसारं बाधेत तर्हि प्रत्यक्षप्रमाणोऽपि [illegible] कथं प्रत्यक्षानुभवो न बाधेतेति, अत उत्तरं वदति—

प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेति नेतीति शेषितम् ।
इदं नाहमिदं नाहमित्यद्धा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

प्रतिषेद्धुमित्यादि ■ नेति नेतीति श्रुत्या सकलद्वैतप्रतिषेधे शेषित-मुपदिष्टं यदात्मतत्त्वं तस्य निषेधावधित्वेन प्रतिषेद्धुमशक्यत्वेन प्रतिषेधसा-क्षित्वादवस्थित यदात्मतत्त्वं प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादद्धा साक्षात्प्रतिपद्यते [illegible] इति योजना । [illegible]—इदमिति । इदं देहादि नाहमात्मा, इदमिन्द्रियजातं मनोबुद्धिप्राणादिकं [illegible] नाहं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन विद्या [illegible] [illegible] [illegible] । प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादित्यनेन तु [illegible] [illegible] [illegible] विवेक्तव्यम् ॥ १ ॥

ननु अहं मनोऽस्मि [illegible] न प्रतिषेद्धुं शक्यते [illegible]-[illegible], तत्र प्रमाणमूलत्वाभावादात्मनोऽनु-[illegible] [illegible] [illegible] प्राक-[illegible]—

अहंधीरिदमात्मोत्था वाचारम्भणगोचरा ।
निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् ॥

अहंधीरिति ॥ देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरहंधीः [illegible] [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ २ ॥

[illegible] शास्त्रं [illegible] ॥ ३ ॥

पूर्वं [illegible] इति । [illegible] सर्वसंवेदनसाधारणस्य फलत्वात् । नहि फलं बाध्यते । तस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वात्सर्वव्यवहारहेतुप्रकाशरूपत्वादित्यर्थः । नित्यसिद्धस्याप्यस्य फलत्वं विषयाकारवृत्तिव्यक्त्यपेक्षयोपपद्यत इति भावः ॥ ३ ॥

एवं ब्रह्मात्मज्ञानस्य वाक्यादनुत्पत्तिशङ्कामुत्पन्नस्य प्राबल्योपपादनेन सर्वप्रवृत्तप्रत्यक्षादिभिर्बाध्यार्थत्वशङ्कां चोन्मूल्येदानीं कथमिदमुत्पद्यतामिति अपेक्षायां पदार्थपरिशोधनेनेति दृष्टान्तेनोपपादयति—

दासान्नीश्वरोऽहमस्मीति मुमुक्षुर्न धारयेदात्मानं तत्त्वतो न प्रतिपद्येत। ततस्तत्त्वमस्यादिवचनविरोधः स्यात्। 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे'ति न्यायविरोधश्च स्यादित्यर्थः। ईश्वर एवात्माहमस्मि नान्य इति चेद्धारयेद्विजानीयात्तदा न श्रुतिन्यायविरोध इति योज्यम्। सा विद्या तिरोहितभेदाकारप्रत्यग्ब्रह्मैक्यावलम्बिनी अन्यस्या अविद्याया निवर्तिका समूलसंसारनिवर्तिकेत्यर्थः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती'त्यादिश्रुतौ ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभावफलश्रवणादन्यत्वपक्षे स्थितस्य भ्रष्टस्य वान्यस्यान्यभावानुपपत्तेरैक्यज्ञानमेव फलवदिति तत्रैव शास्त्रतात्पर्यं न भेदे। तज्ज्ञानस्याफलत्वात्। 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न [illegible] वेदे'ति भेददर्शनस्य निन्दितत्वाच्च भेदश्रुतेस्त्वनाद्यविद्याकल्पितभेदानुवादपरत्वान्न स्वार्थे तात्पर्यमिति भावः ॥ १ ॥

इतश्चाभेदे वेदतात्पर्यमाह—

आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः।
अज्ञेयत्वेऽस्य किं तैः स्यादात्मत्वे त्वन्यधीह्नुतिः ॥ २ ॥

आत्मन इति ॥ अस्थूलत्वादयो धर्माः प्रत्यगात्मनोऽन्यस्य भिन्नस्येश्वरस्य चेन्मता इष्टाः स्युस्तदास्येश्वरस्यानात्मभूतत्वादज्ञेयत्वे सति मुमुक्षोरस्थूलत्वादिभिः श्रौतधर्मैः किं स्यान्न किमपि। स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिस्वगतभ्रान्त्यनिवृत्तेरित्यर्थः। यदा त्वस्थूलत्वादिधर्मक ईश्वरोऽहमस्मीति ज्ञायते तदा तस्याप्यात्मत्वे सति प्रतीचोऽन्यधीह्नुतिः स्यात्स्मन्येव गृहीतायाः स्थूलकृशत्वादिधियो मोहमूलाया बाधसिद्धिः फलं स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

'कस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति कार्यकारणात्मकजगदाश्रयप्रश्नोत्तरत्वेनाक्षरस्योपक्रमात् 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' इति जगदीश्वरतया मध्ये परामर्शात् 'अदृष्टं द्रष्टृ'त्यादिना तत्स्वभावकथनपूर्वकमन्ते च 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्युपसंहारादीश्वरपरता ब्राह्मणवाक्यस्यावधारिता, तत्र 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यतोऽस्ति विज्ञातृ'इत्याद्युपलक्षितस्य प्रत्यगात्मनोऽक्षरब्रह्माभेदश्चावधारित इतीश्वरात्मनोरभेद एव वाक्यार्थो यतश्चात्मप्रत्यगात्मन्यध्यस्तस्थूलत्वादिप्रतिषेधपरमिदं वाक्यमतोऽयमपि भिन्नेत्याह—

मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ।
परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥

मिथ्येति ॥ ततस्तस्मान्मिथ्याध्यासस्याज्ञानमूलस्य निषेधार्थं निवृत्त्यर्थं अस्थूलादिप्रत्यगात्मविशेषणत्वेन गृह्यताम् । विपक्षे दोषमाह—

परत्रेति ॥ अस्थूलादिवाक्यं परत्र प्रत्यगात्मनोऽन्यत्र स्थूलत्वनिषेधार्थं चेत्तदा हि तस्मिन् शून्यतावर्णनमेव तत्स्यात्प्रत्यगात्मनोऽन्यस्य अज्ञत्वात्तस्य च धर्मान्तरादिधर्मसंयोगाभिधानस्य शास्त्रे सर्वाधारसंबन्धायोगाभिधानमात्रपरमेव वाक्यं स्यादित्यर्थः । तस्मादस्थूलादिधर्मकस्यात्मनोऽध्यासयोगादीश्वरस्याप्युपगतस्यैव सोऽभ्युपगन्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

किंच प्रत्यगात्मनोऽन्यत्र स्थूलत्वादिधर्मनिषेधे [illegible] निष्फल-त्वापत्तेरिति दोषान्तरमाह—

बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं वचः ॥ ४ ॥

बुभुत्सोरिति ॥ यदि प्रत्यगात्मनो बुभुत्सोरात्मतत्त्वं बोद्धुमिच्छोः ससारित्वेनाभिमतादात्मन इत्यावृत्य । तदन्यत्र देहेन्द्रियप्राणमनस्तद्धर्मेनि-षेध इष्यते तदाऽप्राण इत्यादिवचनमनर्थकं निर्विषयं स्यात्तदन्यत्र प्राणादिमत्त्व-[illegible] च दृष्टार्थत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति तृतीयमीश्वरात्मप्रकरणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ४

ननु यदिदमीश्वराभेदेनात्मनो ज्ञानं मोक्षसाधनमुक्तं तन्नोपपद्यते संचितानेककर्मसद्भावात्कर्मणां च फलावश्यंभावनियमात्तैः प्रतिबन्धसंभवादिति तत्राह—

अहंप्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितम् ।
नाहंप्रत्ययवद्दुष्टं कथं कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥

प्रति समर्थत्वादस्मे प्रारब्धकर्मफलभोगाय समाने सति ज्ञान प्रतिबन्धरहित समुद्भवं [illegible] भवति । वर्तमानकार्यसंपादकाविद्यालेशमप्यपबाध्य [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३ ॥

ननु प्रारब्धकर्मवशाज्ज्ञानिनोऽपि भोग [illegible] प्रारब्धकर्मणः [illegible] [illegible] कथमुपपद्येत, अज्ञानकार्यस्याविशेषात्सर्वस्याज्ञाननिवृत्तौ च पुनरा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विरोधमाह—

आरब्धस्य फलं ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः ।
अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥ ४ ॥

आरब्धस्येति ॥ भोगो ज्ञान [illegible] हि [illegible] कर्मणः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्मणो वैधर्म्यं [illegible] विरोध [illegible] । [illegible] ज्ञान हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ज्ञानं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति विरोध इति ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानिनोऽपि [illegible] देहात्म[illegible] तर्हि तस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]माह—

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ।
ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगोऽस्यात्मविरीरितः ॥ ५ ॥

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशिष्यते ।
तथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥

छित्त्वा त्यक्तेनेति ॥ यथाय दृष्टान्तस्तथा येन येन मनुष्यत्वादिना विशेष्यते तेन सर्वेण शिष्टेन त्यक्तहस्तादिनिर्भिन्नेन पादादिना वा स्वयमात्मा न विशिष्यते यथा हस्तच्छेदानन्तरं हस्तवानहमिति न विशिष्टप्रत्ययः क्रियते एवमेव पादादिमान्मनुष्योऽहमित्यादिविशिष्टप्रत्ययो न कार्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

देहद्वयसमवायिधर्माणामात्मनि व्यभिचारात्तैरात्मा विशिष्य न प्रत्येतव्य इत्युक्तमनूद्य फलितमाह—

तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वविशेषणैः ॥ २ ॥

तस्मादिति ॥ अनात्मत्वेन त्यक्तेन हस्तेनेति सम्बन्धः । विमतानि विशेषणानि नात्मस्वभावभूतानि विशेषणत्वात् छिन्नत्यक्तहस्तवदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ज्ञो ज्ञानवान्विवेकज्ञानसामर्थ्यविशेषणैर्मुक्तश्चिन्मात्रसदानन्दमात्रात्मक एवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तन्यायेन विशेषणानामनात्मत्वेऽपि नात्मनस्तद्वियोगोऽस्ति आगमापायाभ्यां सम्बन्धनैरन्तर्यादित्याशङ्क्याह—

विशेषणमिदं सर्वं साध्वलंकरणं यथा ।
अविद्याध्यासतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥

विशेषणमिदं सर्वमिति ॥ इदं सर्वं विशेषणं यथालङ्करणमलं कार्यसंबन्धेऽपि न तत्तादात्म्यतद्धर्मत्वबुद्धिविषयस्तथा साधु शोभनं युक्तमिति यावत् । इतरथा आगमापायानुपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि कुतो मनुष्योऽहमित्यादौ तादात्म्यावभासस्तत्राह—अविद्याध्यासत इति । मोहादेव तथावभास इत्यर्थः । यस्मादविद्ययाध्यस्तमेवात्मनीदं सर्वं विशेषणमतो ज्ञाते आत्मन्यविद्यानिवृत्तावसत् बाधितं कालत्रयेऽप्यविद्यमानं भवेत्तथा निश्चितं भवेदिति योजना ॥ ३ ॥

तत्र आत्मनीत्युक्ते ज्ञेयवदात्मन उत्सृष्टिः सा स्यात् ज्ञेयत्वे च विशेषणादिवद्‌त्यागत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।
अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेताङ्गसमं हि तत् ॥ ४ ॥

ज्ञातैवेति ॥ ज्ञेयमुत्सृज्य दृश्यांशापोहं कृत्वा यो ज्ञाता सदा सर्वस्य स एवात्मा न ग्राह्यान्तर इति ग्राह्योऽवगन्तव्य । [illegible] । केवलो ज्ञानृत्व-विशेषणमपि रहित इत्यर्थः । ज्ञातृत्वादुपलक्षित [illegible] ज्ञानृत्व-भावनया सर्वानुगतं कल्पनान्मति विवेकतो [illegible] भवेदिति भाव । अहमित्यनुभूयमानस्याथ आत्मत्वमेवेत्युक्तम् इत्यत आह—अहमि-त्यपीति । यदपि इदमहमिति ग्राह्यमात्मत्वेन मन्यते तद्व्यपेताङ्गसम छिन्नह-स्तमुक्त हि एव [illegible] इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मनोऽहमत्यग्राह्यत्वाभावं चक्षुरादेरपि विषयत्व एव सिद्धिरिति सुखवादी [illegible] सिद्धि साधयति—

यावान्स्यादिदमंशो यः स स्वतोऽन्यो विशेषणम् ।
विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥ ५ ॥

यावानिति ॥ अहमित्यत्र [illegible] योऽहङ्कारादिरेव विशेषण [illegible] विशेषव्यवहार-हेतु [illegible] विशेषणप्रक्षय सर्वेषां विशेषाणां [illegible] यतो विशेष-प्रक्षय स्वत सिद्धोऽन्यनिरपेक्ष एव सिद्ध [illegible] इति यद्योजना । यथा देवदत्तो विशेषणभूतचित्रगोः [illegible] सिद्धो न चि-त्रगोः [illegible] सिद्धो [illegible] इति [illegible] ॥ ५ ॥

[illegible]

इदमंशोऽहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पण्डितैः ।
अहंब्रह्मेति शिष्टांशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥

इदमंशोऽहमिति ॥ अहमित्यत्राहंकाराद्याभासे य इदमंशः स नात्मा दृश्यत्वादिति निश्चित्य पण्डितैस्त्याज्यः । तस्मिन्नात्माभिमानो न कार्य इत्यर्थः । तर्हि कथं श्रुतिनिर्देश इत्यत्राह—अहमिति । अहंब्रह्मेति वाक्यार्थनिष्ठायां योऽहंकारांश उल्लिख्यते स भूतपूर्वगतेर्हेतोर्भवेत् । भूता सत्ता पूर्वं गतिः प्राप्तिस्तस्या इति विग्रहः । अहंकारलक्ष्यं वस्तु तत्साक्षिरूपमहमिति श्रुत्योल्लिख्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति षष्ठं विशेषापोहप्रकरणम् ॥ ६ ॥

बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ७

पूर्वं कृतान्वयव्यतिरेकस्य परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानमुपपद्यत इत्युपपाद्य निर्धारितमर्थं स्वानुभवावष्टम्भेन स्पष्टीकर्तुं प्रकरणान्तरमारभते—

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा ।
मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ॥ १ ॥

बुद्ध्यारूढमित्यादिना ॥ यस्मान्मया सर्वमध्यात्ममधिभूतमधिदैवमित्यादिलक्षणं यत्र तत्र वा जाग्रत्स्वप्नयोरिहलोकपरलोकयोर्वा स्थितं प्रत्यक्षादितः शास्त्रतो वा मदुपलभ्यमस्ति तत्सर्वं बुद्ध्यारूढं बुद्धिवृत्तिक्रोडीकृतं सदा दृश्यते प्रकाश्यते तस्मादहं सर्वदृश्यविलक्षणत्वात्परं प्रपञ्चातीतं ब्रह्मास्मि । सर्वज्ञः सर्वार्थप्रकाशकः सर्वगोऽपरिच्छिन्नश्चास्मीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वं पुरुषान्तरबुद्ध्यारूढेऽर्थे पुरुषान्तरस्यानुभवस्मरणयोरसंभवादेकस्यात्मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वासिद्धेरित्यत आह—

यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ।
नैवापोढुं न वा दातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम् ॥ २ ॥

यथात्मेति ॥ आत्मनि सर्वव्यवहारप्रवर्तकतया आत्मसंबन्धिनी बुद्धि-

---

१ इति द्वितीयप्रकरणमिति वा ।

तत्सुद्धिमस्ताभासः प्रभातो येषु मे आत्मबुद्धिभासा अध्यात्माधिदैवभूतम्-इमदेहात्मकारतेषां साक्षी स्फोटकोऽहं यथा तद्भासा परेषु परकीयबुद्धिचारेष्वप्यहं साक्षी। साक्षिभेदे प्रमाणाभावात् 'मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्' इत्यादिश्रुतेश्चैवं चैकस्मिन्निदेकस्मे आत्मनि सर्वप्रमातृमद्बुद्धितत्प्रचारगोचरत्व मयप्रज्ञ कल्पितस्याधमभावयुक्तं मम सर्वज्ञत्वादीत्यर्थः । यस्मादेवमहं सर्वसाक्षित्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च सर्वज्ञः सर्वगतश्च तस्माद्योऽहमयमस्य द्रष्टा न भवत्यत्र स नास्तीति वा निराकर्तुं नैव शक्यः केनचित् । मत्तोऽन्यदणु ज्ञानेन क्रियया वा प्रकाशयितुमुत्पादयितुमन्यदहं वा शक्यः । हि यस्मादहं प्रमात्राहङ्कारादिप्रपञ्चविलासजालस्य परमार्थेनोपलम्भकः ॥ २ ॥

ननु बुद्ध्यारूढ चैतन्यं प्रकाशयते चेत्तर्हि तदा बुद्धिगतविकारादिधर्मवद्विकारित्वादिदोषप्रसङ्गेनात्मानात्मत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निरस्यति—

विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः ।
अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिवच्चाल्पवेदना ॥ ३ ॥

विकारित्वमिति ॥ आत्मनो न विकारित्वं बुद्धिवत्तत्सावयवत्वाभावात्सर्वविकारसाक्षित्वाच्च । तत एव नात्मनोऽशुद्धत्वं क्रियागुणयोगित्वमस्ति । सकलगुणक्रियावद्वस्तुसाक्षित्वाच्च । नापि भौतिकत्वमात्मनो रूपादिहीनत्वात् । किंच नात्मनो बुद्धिवदल्पवेदनत्वं । यथा बुद्धेर्बुद्धित्वेनस्तोदिविषयवेदनमस्ति नैवमात्मनोऽशेषबुद्धिसाक्षित्वात् । सर्वबुद्धिस्वरूपतद्विकारादिसाक्षित्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

यदि निर्विकार एवात्मा कथं तर्हि स सर्वार्थप्रकाशक इत्युच्यते इत्याशङ्कां लोकप्रसिद्धदृष्टान्तेन निर्विकारस्यैव प्रकाशकत्वमुपपादयति—

मणौ प्रकाश्यते यद्वद्रक्ताद्याकारतातपे ।
मयि दृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥

मणावितीति ॥ मणौ स्फटिकादिरूपत्वे जपाकुसुमादिरूपा रक्ताद्याकारता आतपे सूर्यालोके सत्येव प्रकाश्यते दृश्यते तद्वत्तया सर्वं लोकेऽस्मिन् आदित्यप्रकाशे विद्यमान एव स्फटिकादिस्वच्छोपाधौ बुद्धौ जपाकुसुमादिरूपता-

इदमंशोऽहमित्यत्र त्याज्योंऽशो नाः-
अहंत्वेनि निरंशो भूतपूर्वगतेः

इदमंशोऽहमिति ॥ अहमित्यत्राहंकारा-
[illegible] [illegible] [illegible]
इत्यर्थः । नाहं [illegible] [illegible]—अह-
निरंशो योऽहंकारात्म [illegible] [illegible],
पूर्वं [illegible] [illegible] इति [illegible] । अहंकारा-
[illegible] इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति षष्ठं विशेषापोहप्रकरणम्

बुद्ध्यारूढप्रकरणम्

एवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्विशेषमयं [illegible] [illegible]—

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा
मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः

बुद्ध्यारूढमित्यादिना ॥ [illegible] सर्वमध्या-
त्मादिलक्षणं यत्र तत्र वा [illegible]लोकपरलोक-
दिषु [illegible] वा [illegible] तत्सर्वं बुद्ध्यारूढं
सदा दृश्यते प्रकाश्यते तस्मादहं सर्वदृश्यविलक्षणत्वात्पर-
मि । सर्वज्ञः सर्वार्थप्रकाशकः सर्वगोऽपरिच्छिन्नश्चास्मि

ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वं पुरुषान्तरबुद्ध्यारूढेऽर्थे
[illegible]योरसंभवादेकस्यात्मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वासिद्धेरित्य

यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ।
नैवापोढुं न वा दातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम्

यथात्मेति ॥ आत्मनि सर्वव्यवहारप्रवर्तकतया आत्मस

१ इति द्वितीयप्रकरणमिति वा ।

[illegible]

[illegible] ॥ ४ ॥

इदानीं [illegible]

शुद्धो दृग् भवद्दृष्टा यस्या नास्ति विपर्ययः ।
दृष्टा यस्मात्सदा दृष्टा तस्माद्द्रष्टा न विद्यते ॥ ५ ॥

शुद्धादिति ॥ [illegible] शुद्धा [illegible] सदा [illegible] शुद्धा [illegible] नास्ति । [illegible] दृष्टा न [illegible] सदा सर्वा- [illegible] तस्मादेव [illegible] प्रकाश- [illegible] तस्माद्द्रष्टा न विद्यत इति नित्यशुद्ध एव [illegible] ॥ ५ ॥

यद्यपि द्वैतमसङ्गत्वमशुद्धत्वमात्मनो नास्ति द्वैतस्याभावात्तथापि विद्या- विद्ययोः सम्बन्धादशुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य बुद्धेरेव विद्याविद्ये नात्मनस्तत्सं- सर्ग इति शुद्ध एवात्मेत्याह—

अविवेकात्पराभावं यथा बुद्धिरवैत्तथा ।
विवेकात्तु परादन्यः स्वयं चापि न विद्यते ॥ ६ ॥

अविवेकादिति ॥ न विद्यते विवेको भेदो भासमानतया यस्मिन् सोऽविवेको देहाद्यात्मबुद्धिः । विपर्ययज्ञानमिति यावत् । तस्मादविवेकात्प- रस्यासंसारिणः सर्वसाक्षितया विविक्तस्याभावमविद्यमानतां यथा बुद्धिर- वैद्विदितवती । अत्र बुद्ध्युपाधेरेव चिदात्मनोऽपि भ्रान्तियोगात्साभासा बुद्धिरेवाज्ञानविपर्यासाश्रय इत्यङ्गीकृत्य यथा बुद्धिरवैदित्युक्तमिति द्रष्ट- व्यम् । तथा विवेकात्तु अनात्मभावत्वादनात्मनः स्वभावनिर्धारणं विवेकस्त- स्माद्विवेकात् [illegible] परादसंसारिणः परमात्मनोऽन्यो जीवः संसारी न विद्यते । स्वयं चापि स्वाभासबुद्धिरपि सनिदाना न विद्यते । तदा प्रत्यग्ब्रह्मभूतत्वात्स- र्वस्येत्यर्थः । तथा च भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानयोर्विद्याविद्यारूपयोरपि बुद्धितन्त्रत्वा-

वाग्मनोऽनुद्विग्नोऽपीति भाव ॥ ६ ॥

इति सप्तमं पुष्पार्पणप्रकरणम् ॥ ७ ॥

मनोविलापनप्रकरणम् ८

ननु विद्याविद्ययोर्बुद्धिगतत्व नाहं मोक्षमिद्धान्तमनन्ते हि बुद्धि मैव पुरुषस्यास्वसर्वाथं भोगार्थं च ज्ञानाज्ञानस्वनामावर्तानि पदमीत्यात इत्यस्य पुरुषस्य व्याख्यानुरोधेन साधिनमेव ब्रह्मात्मज्ञानमात्मनः संसा नास्ति प्रकरणान्तरेण दर्शयति—

चिन्निस्वरूपं स्वत एव मे मते रागादियोगस्तव
मोहकारितः । अतो न किंचिनव चेष्टितेन मे
फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥

चिन्निस्वरूप इति ॥ रागादियोगो रागादिनिबन्धनो भोक्तृत्वादिसंबन्ध मोहोऽविवेक । फलितमाह—अतो मेति ॥ १ ॥

सर्वगस्वविशेषरहितत्वात् चेष्टितेन मे समागमेनातिशयस्य किमपि फलं नास्ति तत्कालप्रशम एव सुख इत्याह—

विमुच्य मायामयकार्यतामिह प्रशान्तिमायाम-
सदीहितात्मदा । अहं परंब्रह्म सदा विमुक्तवत्तया-
जमेकं ह्ययवर्जितं यतः ॥ २ ॥

विमुच्येति ॥ मायामयकार्यतां मिथ्याचेष्टितं विमुच्यासदीहिताविरर्थंकप्रयासात्प्रशान्तिं प्रशममिह मयि प्रत्यगात्मन्यायाहि प्राप्नुहि । अत्र मायामयचेष्टितासदीहितशब्दाभ्यामविद्यानिबन्धनत्वस्य सूचितत्वात्तत्वमतत्वाद्वा निरवकाशीकृता वेदितव्या । ननु किमिति प्रत्यगात्मनि मनसो लय उच्यते सत्यज्ञानादिलक्षणे ब्रह्मण्येव कस्मान्नोच्यत इत्याशङ्क्याह—सदा अहं परंब्रह्मेति । यत सदैवाहं ब्रह्मैव तथापि सदा विमुक्तवत्मुक्त इवास्मि ननु मे मुक्तिर्बन्धाभावादिति योजना । अजत्वविशेषणं अस्मादिसमस्तविकारनि-

भाकाशास्यभावोपमित सर्वगमित्यादिविशेषण परं ब्रह्मैवास्मीति योज्यम् । उपपादिते ब्रह्मात्मैकत्वे फलितमाह—मत इति ॥ ३ ॥

ब्रह्मभूतस्य तव मदीहितं. फलाभावेऽपि कथंचित्सम्बन्धापेक्षया त्वत्संबन्धि-त्वमर्थात् गुणभूतस्य प्रधानभूतस्य वा कस्यचिदर्थस्य कश्चिदुपयोगो भवि-ष्यतीत्याशङ्क्य सोऽपि मयि तु मपाद इत्याह—

अहं ममैको न तदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्य-
हमस्म्यसंगतः । असङ्गरूपोऽहमतो न मे त्वया
कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥

अहमिति ॥ अहं एवाह चिन्मात्ररूपस्य मम परमार्थतः सजातीयविजा-तीयस्वगतभेदे मानाभावात्ततो न मम गुणभूत किंचिन्मत्तोऽन्यदिष्यते स्वीकृयते । तथा कस्यापि प्रधानभूतस्याह गुणभूतो नास्मि । कुतः । असङ्गतः असंप्यादितातिशयत्वात् । अनाधेयातिशयत्वादित्यर्थः । यतोऽहमसङ्गरूपोऽतो न मे त्वया कृतेन किमपि प्रयोजनमस्ति । किंच त्वमेव नास्मि कुतस्तवेहितं सम्पाद्य वेत्याशयेनाह—तवचेति । मत्स्वरूपस्यात्मकल्पितायात्मत्वाधिष्ठानभू-तसत्स्वरूपव्यतिरेकाभावादभेदे चोपकार्योपकारकत्वासंभवान्मृग विकल्पनया प्रयासमेव भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीं कृतार्थस्याचार्यस्य स्वानुभवनिवेदनार्थाविष्कारकप्रकरणनिर्माणम् इतीं निमित्त तु जिज्ञासुदर्शनमात्रकरणेन न स्यातादित्यभिप्रेत्याह—

फले च हेतौ च जनो विषक्तवानिति प्रचिन्त्याह-
मतो विमोक्षणं । जनस्य संवादमिमं प्रदृष्टवान्स्व-
रूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥ ५ ॥

फले चेति ॥ अयं जनो हेतुफलात्मके संसारे विशेषेणासक्तवानिति चिन्त्य विमृश्य तादृशजनस्य शोकस्यातः संसाराद्विमोक्षणे मोक्षार्थमहमि-...मध्यात्मसंवादरूपं ग्रन्थं प्रयुक्तवान्प्रणीतवानस्मि । किमनेन संवादप-...न जनस्य भवेदिति तदर्थं त विशिनष्टि—स्वरूपेति स्वस्यात्मनो ...प नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तत्त्वार्थो याथात्म्यम् । तस्य विस्पष्टबोधकारणमि-...तः ॥ ५ ॥

यत एवंविधोऽयं संवादस्तस्मात्साध्यसाधनविपर्यावर्तलक्षणात्संसारान्मुमुक्षुभिरयमनुचिन्तनीय इत्यभिप्रेत्याह—

संवादमेतं यदि चिन्तयन्नरो विमुच्यते ज्ञानमहा-
भयागमात् । विमुक्तकामश्च तथा जनः सदा
चरत्यशोकः सम आत्मवित्सुखी ॥ ६ ॥

संवादमेनमिति ॥ अज्ञानकृतान्महाभयागमात् । संसारादित्यर्थः । यद्वा महाभयस्यागमो यस्मात्तन्महाभयागमम् अज्ञानं तस्मादिति विग्रहः । भयहेत्वज्ञानाद्विमुच्यत इत्यर्थः । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिमाह—विमुक्तकामश्चेत्यादि । चरति जीवन्नेव बन्धप्रतिभासरहितः सन्ब्रह्मण्येव विचरति । कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ६ ॥

इति अष्टमं मतिविलापनप्रकरणम् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम्[1]

यस्य प्रत्यग्ब्रह्मणो वाक्योत्थज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या मुक्तिरुक्ता तस्य सर्वान्तरत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वं व्यापित्वं च यथा च खमित्यत्र सूचितमुपपादयितुं प्रकरणान्तरमारभते—

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ १ ॥

सूक्ष्मतेत्यादिना ॥ गन्धशब्दः पृथिवीशब्दार्थः । पृथिव्यम्ब्वग्निलक्षणात्कार्यात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं कारणतया स्थितेषु प्रत्यगात्मावसानेषु सर्वान्तरात्मपर्यन्तेषु पदार्थेषु यथाक्रमं पूर्वपूर्वप्रहाणतः कार्याकारापोहेन सूक्ष्मता व्यापिता च विज्ञातव्या । कार्यकारणान्वयव्यतिरेकालोचनया संभावनीयेत्यर्थः । कार्येषु विद्यमानमपि कारणस्वरूपं तत्कार्याकारतिरोहिततया न स्वरूपेणावभासत इति सूक्ष्ममुच्यते न पुनः कार्यपरिमाणान्न्यूनपरिमाणयोगात् । तथा सकलविकारानुगतस्वोपादानकारणत्वात्कार्यापेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेन व्यापित्वं च कारणस्य । तथाहि चतुर्विधभूतग्रामोपा-

---

१ इति चितिस्वरूपप्रकरणमित्यन्यत्र ।

कादरूपा पृथिवी तावत् भूतग्रामेषु गृह्यमाणेषु गृह्यते तत्र तत्तद्द्रव्यप-
व्यवहारादर्शनाल्लोकस्य, अतत्त्वद्वेदका सूक्ष्मा तत्त्वात्मरूपवर्तिन्यप्रमापिका
च । अत एतत्कार्योपादानभूता पृथिवीतत्त्वा भिन्ना इति गोपादानस्य
व्यापकत्वेनेति तात्पर्यम् । कार्योपादानभेदप्रदर्शनेन कार्यरूपभेदे प्रमाणानि-
रूपणादन्यथा घटादाने स्वपृथिवीतत्त्वस्य गृहादेरपि भूरात्मना विल-
क्षणोपादानादुपादानाभ्युपगम कार्यत्वानुपपत्तेः । तस्मात्कार्यापेक्षया
पृथ्वी तावत्सूक्ष्मा व्यापिका च भिन्ना । तथाऽभिव्यक्ता पृथिवी 'सत्पद्मा दर
आसीत्तस्माद्यत सा पृथिव्यभव' दित्युक्तं । अल्पपरिणामविशेषस्य तादृश-
दृश्यत्वस्य दधिमण्डलादस्य पृथिव्याऽभावभवणात्वेऽप्यदर्शनादेः पर्वता-
दिशिलाद्यास्तरभूमौ च सर्वत्रोपलभ्यमानस्य च सलिलासाधारणगुणस्य
पृथिव्यां सर्वत्रोपलभ्यमानत्वेऽपि कटुतीक्ष्णत्वादिभेदः परिणामविशेषो-
पाधिनिबन्धन इति । तस्मात्स्थूला पृथिवी सपरिणामेति सकं पृथिव्या
व्यापकं सूक्ष्मं च प्रागुक्तयुक्त्या सिद्धम् । तथा सपृथिवीकस्य तेजसः स्वका-
र्येण व्याप्त सर्वदेशोपलभ्यमानतायोगोल्कादी सूर्यकिरणेषु चोद्भूत-
रूपदर्शनात् । तथाऽपि तेजसो जलव्यापकत्वं सूक्ष्मत्वं च प्रसिद्धम् । तदपि
वायुना मया 'यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छती'ति'प्राणाद्वा एव उदेति
प्राणेऽस्तमेति' इतिश्रुते अम्भसाऽध्यात्मे वायौ रूपवत्त्वाऽवलम्बस्य च
वह्निस्वाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् । वायुव्यापकत्वं मम इति प्रसिद्धमे-
वेतत् । सूक्ष्मत्वं तु व्याप्यत्वमेव सर्वत्र । भूतत्वं सत्तास्फूर्तिभ्यां व्याप्त-
मेवानुभूयत इति सन्निकर्षं सर्वत्रोपादान तस्य चायोऽन्तरेणानुपलब्धी-
तर्कस्पादानत्वं सिद्धं निरपेक्षव्यापकत्वं प्रागुक्तपरिपाट्या निरतिशय-
सूक्ष्मत्वं च सिध्यति । तदनेन सन्निकर्षेण सर्वस्य दृश्यराशेर्भेदाभावात् ततः
पृथक् किमपि वस्तु नास्ति इति तस्य परमसूक्ष्मत्वाद्व्यापित्वे निखिल सोऽहम-
स्मद्द्रष्टृत्वाद्व्यापकत्वेनेति सदा भावयेदिति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

ननु तत्तत्त्वात्मत्व उपरूपत्वज्ञानसिद्धिस्तदात्माधिदैवतयोः पृथिव्यादे-
र्भेदेन प्रथमानत्वादित्यत आह—

शारीरा पृथिवी तावद्यावद्बाह्या प्रमाणतः ।
अम्ब्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नशः ॥ २ ॥

शारीरेति ॥ यावद्बाह्या पृथिवी प्रमाणतः परिमाणतो भवति तावता-

रूपवत्त्वादिति ॥ यथा दृश्यस्य इत्यादिवचनात् ज्ञानकर्मत्वमेवं 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इत्यत्रापि प्रागुक्तन्यायानुविरोधात् 'यत्रान्यत् पश्यत्यन्यमेव पश्यती'ति स्वात्मदर्शनविधिपरत्वकरणाभावोक्तान्नतो महतो विज्ञानकर्मत्वं नास्तीति गम्यते । निर्विषय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति नवमं सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥ ९ ॥

दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् १०

इदानीं पूर्वप्रकरणे युक्त्या व्यवस्थापितमात्मनो निर्विषयज्ञानस्वभावत्वं स्वानुभवाभिनयेन प्रकटयन्विषयवैलक्षण्येनात्मज्ञानं अपवर्गाय दर्शयितुं प्रकरणान्तरमारभते—

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ ॥ १ ॥

दृशिस्वरूपमिति ॥ सकृद्विभातमेकदैव विस्फुरितम् । सदैव स्वयं भासमानमित्यर्थः । यदेवंविधमक्षरं ब्रह्म तदेवाहं सततं भवामि अतो विमुक्तः । ॐ इत्यनुज्ञार्थम् । ॐकार उक्तस्वरूपमोंकारद्वारा मुमुक्षुभिश्चिन्त्यं भवतीति सूचयितुं ॐकारनिर्देशः ॥ १ ॥

ननु नाकाशवदलेपकत्वं दृशेः संभवति दृश्यसंबन्धादशुद्धिविक्रियादिदोषसंभवादित्याशङ्क्य दृशेरात्मस्वरूपत्वात्तस्य च नित्यशुद्धत्वादेः श्रुत्यैव निर्धारणान्नैवमित्यभिप्रेत्य श्रुतिसिद्धमर्थं प्रकटयति—

दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः संपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः २

दृशिस्तु शुद्ध इति ॥ अहं तु दृशिर्ज्ञानस्वरूप इत्यन्वयः । अतः परमार्थतः शुद्धः । अशुद्धेर्दोषनिमित्तत्वादाभासत्वात् ,
'शुद्धमपापविद्ध'मिति श्रवणात् । अत एवाविक्रियात्मकः वि
हेत्वः 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं'

सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं न मेऽस्ति किंचित्स्वमिवेह मोहनम् ।
स्वतश्च तेषां परतोऽप्यभावतस्तुरीय एवास्मि सदाहमद्वयः ॥४॥

सुषुप्तेति ॥ सुषुप्तश्चासौ जाग्रच्च स्वपंश्च सुषुप्तजाग्रत्स्वपन्, तस्य सुषुप्तजाग्रत्स्वपतो मे मम स्वमिवात्मीयमिवेह व्यवहारे किंचिद्दर्शनं नास्ति । स्वमिव स्वरूपभूतमिवेति वा, किंतु मोहनमविवेकाविद्याध्यारोपितं जाग्रदादिदर्शनमिति योजना । तत्र हेतुमाह—स्वतश्चेति । तेषां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिदर्शनानां जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वा स्वतश्च परतोऽप्यभावतो सत्त्वादिप्रसङ्गयोजना । नहि तेषां स्वतोऽस्तित्वं [illegible] संभाव्यते व्यभिचारात् च । आत्मातिरिक्तत्वेन स्वरूपसंबन्धरोऽपि [illegible] । तथा परतोऽपि न सत्त्वं स्फुरणं वा संभाव्यते परं [illegible] स्यात् । नहि [illegible] संभवति [illegible] विद्यमानभावयोरभावादत्यन्तानुपपन्नत्वान्मायाया [illegible] इत्यर्थः । [illegible] इत्यर्थः । [illegible] आत्मानो न मम स्वरूपमिति भाव । नहि [illegible] तदाह—तुरीय एवास्मीति । विश्वादित्रयापेक्षया चतुर्थो [illegible] इत्यर्थः । तत्र हेतुः सदाहमिति । [illegible] इत्यर्थः । विश्वादीनां [illegible] [illegible] ततो [illegible] । [illegible] [illegible] विश्वादित्रयमप्यात्मीयमात्मत्वेन स्फुरत्यपि तत्त्वतो न तुरीयस्य तुरीय-त्वमस्तीति योजयन्नाह इति । निर्विशेष एव सदाहमद्वीत्यर्थः ॥ ४ ॥

[illegible] निर्विशेषस्य शरीरादिभिः [illegible] आह—

शरीरबुद्ध्यिन्द्रियदुःखसंततिर्न मे न चाहं मम निर्विकारतः ।
असत्त्वहेतोश्च तथैव संततेरसत्त्वमस्याः स्वपतो हि दृश्यवत् ॥५॥

शरीरेति ॥ शरीरादिभिरनेकैः [illegible] वा [illegible] इत्यर्थः । तत्र हेतुमेव निर्विकारत इति । [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—असत्त्वहेतोश्च तथैव संततेरिति । कुतोऽसत्त्वमित्यत आह—असत्त्वमस्या इति । [illegible] [illegible] [illegible] संततेर्दृश्यत्वादसत्त्वमित्यर्थः । [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः ॥ ५ ॥

शरीरादिसंततेर्दृश्यत्वेन चेन्मिथ्यात्वं तर्हि शुद्धत्वाविक्रियत्वादेरपि दृश्यत्वान्मिथ्यात्वं किं न स्यादित्यत आह—

इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः।
न पुण्यपापे न च मोक्षबन्धने न चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरतः ६

इदं त्विति ॥ मम विक्रिया नास्ति । न मे विकारहेतुरप्यस्ति । ततः पूर्वं निरूपितादद्वयत्वाद् द्वयाभावाद्धेतोः स्वतः परतो वा ममात्मनो विक्रिया नास्तीति यदिदं तत्सत्यमित्यर्थः । तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । अविक्रियत्वादिना विक्रियाभावाद्युपलक्षितस्वरूपस्याभिप्रेतत्वात्तत्सिद्धेश्च हेत्वसिद्धेर्न शङ्कावकाश इत्यर्थः । कर्म वा तत्फलं वा तद्धर्मो वा कर्मादिसाधनं वा विक्रियाहेतुर्भविष्यतीति कुतोऽद्वयत्वमित्याशङ्क्याह—न पुण्येति । पुण्यादि नेति प्रतिज्ञायां हेतुरशरीरत इति । अशरीरत्वं तु पूर्वश्लोके प्रतिपादितमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु यद्यपि शरीरोपादानत्वेन तद्धर्मकत्वेन चात्मनः शरीरत्वाभाववत्त्वापि शरीरेणास्ति संबन्ध उपलभ्योपलम्भकभावलक्षण इति कथमशरीरतेत्याशङ्क्य नैतावता सशरीरत्वेन कर्मादियोगितेत्यभिप्रेत्य पुण्यापुण्यादिसंबन्धवैधुर्यमुक्तमुपपादयति—

अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे फलं च तस्मात्परमोऽहमद्वयः।
यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते तथा ह्यहं देहगतोऽपि सूक्ष्मतः ७

अनादित इति ॥ यत्कर्म समवायि तदादिमद्दृष्टं यथा रथशरीरादि । न च परमाणुमनसोरनैकान्त्यो मनस उत्पत्तिश्रवणात्परपरिकल्पितपरमाणवनङ्गीकाराच्च । यथा यत्कर्म समवायि तत्सगुणं दृष्टम् यथोक्तमेवोदाहरणम् । तथा च सगुणत्व सादित्व चाव्यापक प्रत्यगात्मनो व्यावर्तमानम् । तस्य क्रियावत्त्व स्वव्याप्यमादाय निवर्तेत इति । क्रियावत्त्वाभावात्तत्साध्यपुण्याद्यसंभव इति भावः । कर्म पुण्यादिलक्षणं फलं तत्साध्यं सुखदुःखादिरूपं फलं च न मेऽस्तीत्यन्वय । तस्मादहं परम उत्तमः संसारिभ्यो विलक्षणः अद्वयो निर्विशेषः क्रियावत्त्वाभावात्तत्साध्यपुण्याद्यसंभव इति विलक्षणत्वमुपपादयति—यथेति । देहगतो देहमात्र. । तत्रोपलभ्यमानोऽपीत्यर्थः । सूक्ष्म-

तोऽमूर्तत्वादित्यर्थः । तथाचाह भगवान् 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते' इति ॥७॥

ननूपलब्ध्यधिष्ठानानां देहादीनां वैषम्यदर्शनात्तत्रोपलभ्यमानस्यात्मनोऽपि तत्कृतवैषम्यसंभवान्नूनः परमात्मत्व परिपूर्णता चेत्याशङ्क्य अयं तारतम्यप्रतिभासोऽविद्याविलसितो न परमार्थ इत्याह—

सदा च भूतेषु समोऽहमीश्वरः क्षराक्षराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः ।
परात्मतत्त्वश्च तथाऽद्वयोऽपि सन्विपर्ययेणाभिमतस्त्वविद्यया॥८॥

सदा चेति ॥ ईश्वर इत्यनेनोपाधिवैषम्याभावं सूचयति । अतो न मे देहादिकृतं वैषम्यमित्यर्थः । ईश्वर इत्युक्ते सर्वेभ्योऽधिक्याद्देशत्वागन्तुकत्वा-शङ्क्य आह—क्षराक्षराभ्यामिति । अयमेवार्थमेव साधयति—क्षराक्षराभ्यामिति । हि यस्मात्क्षराक्षराभ्यां परमोऽथ तस्मादहमुत्तम इत्यन्वयः । क्षरति नश्यतीति क्षरः कार्यवर्गः न क्षरतीत्यक्षरं कारणं मायाशबलितं चिद्वस्तु ताभ्यां परमो व्यतिरिक्तः कार्यकारणाद्विभेदकरूपाधिष्ठानभूत इत्यत उत्तमः । पुरुषोत्तम इत्यर्थः । यत उत्तमोऽत एव परमात्मा तत्त्वं स्वरूपमाविर्भावित परमात्मतत्त्वश्च अहमेव सर्वात्मा चेत्यर्थः । एवंविधश्चेदात्मा कथं तर्हि तत्र विपरीतस्वरूपप्रतिभास इत्यत आह—तथाऽद्वयोऽपि सन्निति । विपरीतत्वमेतत् । अविद्याविलसित एव विपर्यय इत्यर्थः । तथाच भगवतोक्तम् 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति ॥ ८ ॥

तर्हि किमविद्यासंबन्धो वर्तते नेत्याह—

अविद्यया भावनया च कर्मभिर्विविक्त आत्मा व्यवधिः सुनिर्मलः
दृगादिशक्तिप्रचितोऽहमद्वयः स्थितः स्वरूपे गगनं यथा चलम् ९

अविद्येति ॥ अविद्या स्वाज्ञानं भावना तत्कृतो देहाद्यभिमानः कर्माणि तत्पूर्वकाणि पुण्यपापलक्षणानि तैर्विविक्तस्तत्संबन्धरहितः । कुतो

यस्मात्स्वरूपविध्वंसलक्षणं वस्त्वन्तरकृतोऽपच्छेदस्तद्रहितोऽप्यनवधिः । अस्मा-दायः । चिन्मात्रकालसत्त्वावस्थायामेनि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायसिद्धम् । अविद्या च जडाऽप्रकाशात्मिका । अतस्तयोर्विरुद्धस्वभावयोः परमार्थतः संबन्धो दुर्घट एवेति स्थितेऽनवच्छिन्नचैतन्यमात्रं तत्त्वमविद्याश्रय उपपद्यते । तथापत्त्यणुमात्रस्यापि प्रकाशानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नापि केनचिदवच्छिन्नमा-गतिदोषम्, अविद्याव्यतिरिक्तस्य तस्य कल्पनाया अनिबन्धनत्वात् । तस्मा-दविद्यातिरिक्तस्य तथाताभावाद्व्यवच्छिन्नमेति क्रियाकारकफलविलक्षणचकारक-दात्मन्यविद्यादिकल्पनमिति । अतएव मुनिर्मलः सर्वार्थाद्वितदोषरहित इत्यर्थः । एवंविध आत्मनि कथं द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धेत्यादिव्यवहार इत्या-शङ्क्याऽविद्याध्यस्तान्तःकरणपरिणामरूपवृत्त्युपाधिकमेवेदं मुग्धबुद्धयनु-वृत्तप्रतिभासो न परमार्थेन इत्याह—दृगादीनि । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

एवंविधात्मतत्त्वपरिज्ञानेनात्मनि कस्य फलमित्याह —

अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृक् न जायते भूय इति श्रुतेर्वचः ।
न चैव बीजे त्वसति प्रजायते फलं न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता १०

अहं परं ब्रह्मेति ॥ अहं परं ब्रह्मेति निश्चयेनात्मनि दृक् ज्ञानं यस्य स तथोक्तः स भूयः पुनर्न जायते शरीरवान्न भवति इति श्रुतेर्वचो विद्यत इति शेषः । तथाच श्रुतिः 'स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते', 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः', 'अथ सोऽभयं गतो भवति', 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति च । श्रुतिसिद्धेऽर्थे युक्तिमप्याह—नचै-वेति । उक्तं समान्यन्यायं प्रकृते योजयति—न जन्मास्तीति । हि यस्माद-मोहता प्रागुक्तधर्मेणा मोहराहित्यं ततो हेतोर्न जन्मास्तीति यो-जना । मोहपदवाच्याऽविद्यामूलत्वाज्जन्मादिविकारस्य तदभावेऽभाव एवे-त्यर्थः ॥ १० ॥

मोहकार्यत्वात्संसारस्य मोहनिवृत्त्या निवृत्तिरेवेत्युक्तं तत्र किमात्मकं मोहकार्यमित्यपेक्षायां तदाह—

ममेदमित्थं च तथेदमीदृशं तथाहमेवं न परो न चान्यथा ।
विमूढतैवं न जनस्य कल्पना सदा समे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ११

ममेदमिति ॥ अहमं देहद्वयेऽहङ्कारः । तत्सम्बन्धार्थकल्पनमिदमिति । तत्र शरीरसम्बन्धात्म इत्यर्थमिति । ततो ममेदमित्यादिकल्पना यथा यदोऽप्येवं देहमात्मना वा भाति वा अस्ति वा इति विभूतता मम परस्य वा सुलता च । तथाच इत्येव अस्य जन्मादियोगिनोऽप्यात्मनिरोहितात्मस्वभावस्य या एवंविधा कल्पना सा सदा ममे महाव्ययद्वये शिवे परमानन्दरूपे न च । नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं त्रिविधस्य संसारस्यात्मतत्त्वज्ञानेन तद्ज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिमुक्त्वा उपदर्शयति—

यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनां तत्र न शोकमोहता ।
तयोरभावे न हि कर्म जन्म वा भवेदयं वेदविदां विनिश्चयः १२

यदद्वयमिति ॥ अद्वयमद्वयात्माकारमतीव निर्मलं अविद्यातत्कार्यविपरीतभावनादिमलविकल्परहितं यज्ज्ञानं तत्र तस्मिन्सति महात्मनां महाभूतानां शोकमोहता भवतीत्यभावो नास्त्येवेत्यर्थः । तथाच मन्त्रः 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति । ततो शोकमोहयोरभावे तदुपलक्षितस्य तत्कारणस्याज्ञानस्य निवृत्तौ बीजाभावे फलाभावन्यायेन जन्मादि पुनर्नैव भवेदिति वेदार्थविदां विनिश्चय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति ॥ १२ ॥

एवमुक्तस्यात्मविदः स्वरूपमाह—

सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः

सुषुप्तवदिति ॥ आत्मनि विज्ञावस्थायां द्वय द्वैतप्रपञ्च प्राग्वासनावशात्स्वप्नवत्प्रत्युत्थितमपि विवेकतो न पश्यति । किन्तु सुषुप्तवत्प्रविलीनप्रपञ्चप्रत्यगात्मस्वरूपेणैव पश्यतीति योजना । तत्र हेतुरद्वयत्वत इति । द्वैतस्य बाधितत्वादित्यर्थः । तथाच यथा पूर्वं स्नानशौचभिक्षाटनादि कुर्वन्नपि निष्क्रियो निर्विकारोऽकर्त्रात्मस्वभावाविर्भावाद् एवंविधः स आत्मविद्विशेषदृष्टान्तरस्यप्रत्युत्पन्नयाथात्म्यदर्शनस्याऽद्वयविद्युत्पन्नोऽप्येवं नान्यः इत्यर्थ-

स्वरूपस्याभिधानादित्यर्थः । कुतो ज्ञानादेवाम्यानिवृत्तिरित्यत मुनिरित्यत आह— अज्ञानादित्यत इति । इति यतोऽप्यनात्मत्वमज्ञाननिबन्धनं न परमार्थत इत्यर्थः । अज्ञानकल्पितत्वाद्बन्धस्य विपरीतत्वादस्य अनभिमतस्य भावत्वाद्ज्ञाननिवृत्तिलक्षणत्वाच्च मोक्षस्य तस्य च तत्त्वज्ञानमात्रापेक्षणात् । ज्ञानस्य च यथोक्तवाक्यादेवोत्पत्तेर्न मानान्तरं साधनान्तरं चात्र मृग्यत इति भावः ॥ १ ॥

कर्मणो मोक्षहेतुत्वमस्य ज्ञानसहायत्वेन मोक्षसाधने श्रुतियुक्तिविरोधमित्याह—

एतावदमृतत्वं न किंचिदन्यत्सहायकम् ।
ज्ञानस्येति ब्रुवञ्छ्रौतं सलिङ्गं कर्म बाधते ॥ २ ॥

एतावदिति ॥ 'एतावदरे खल्वमृतत्व'मित्येतत्श्रुतमत्र साधनमात्मज्ञानमेवेत्येतावदिदमेवावधारयन्ती श्रुतिः ज्ञानमुच्यते । तज्ज्ञानस्य किंचिदन्यत् सहायभूतमस्तीति ब्रुवन्सलिङ्गं समाधतं कर्म बाधत इति योजना । अद्वैतात्मज्ञानात्पूर्वं कर्महेतुत्वात्मादिमात्राभावे कुतः कर्म तज्ज्ञानस्य मोक्षफले सहायभूतं भवेदिति भावः ॥ २ ॥

इदानीमीक्षितृत्वादिलक्षणस्य स्वाभाविकं चिद्रूपत्वं प्रदर्शयन् ज्ञानिनः कर्म न घटत इत्येतदुपपादयति—

सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ।
तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥ ३ ॥

सर्वेषामिति ॥ विशेषः कर्तृत्वादिलक्षणो विहितकर्मसाधनज्ञानाद्यसिमानलक्षणोऽर्थः । कथंचनेत्याक्षेपार्थः । न कथंचन मे विकारः स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अविशेषेणेति । अविभागमुख्यतया केवलं साक्षिमात्रेण पश्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं मनोवृत्तं पश्यत्यविशेषेणात्मेत्यपेक्षायां दृष्टान्तपूर्वकं तदुपपादयन्नद्वितीयैकरसस्वमात्मनो निगमयति—

मनोवृत्तं मनस्येव स्वप्नवज्जाग्रदीक्षितुः ।
संप्रसादे त्वसत्त्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽव्ययः ॥ ४ ॥

इदमन्न इति च वैलक्षण्यादुपपन्नात इति युक्तम् ॥ ११ ॥

आत्मनः कर्तृत्वाद्यप्रतिभासस्य स्वप्नप्रतिभासवन्मिथ्यात्वादुक्तं एवमा- त्मैवेति शास्त्रादविरोधेनैव प्रत्येतुं शक्यत्वात्र भेदाभेदरूपतया प्रमाः सेद्- र्धायसिति निर्देशे शोधकम् वाक्यं प्रमाणमाह—

आपेयात्प्रतिबुद्धस्य ब्रह्म स्वाभाविकं पदम् ।
उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥

आपेयादिति ॥ 'स कालिनापेयं बोधयांचकार सद्दोसम्याः'इति श्रुतौ 'सुमन्तुरयो इत्यादयःसोमराज'इत्यादिप्रमाणनामभिरमभिहितो यो- ऽयम् पाणिका स्वापिष्यमाण इत्यित इति निर्धारितत्वेन प्राणोऽिद्ध्यादि- स्वरूपादिसमसंघातविलक्षणः स्थूलसंघातादन्यस्य एवात्मेति प्रतिपन्नम् । अत- एव अहविलक्षणमात्मज्ञानस्वभावः सम्याऽपेयप्राप्त्यर्थप्रतिबुद्धस्य ब्रह्म स्वपदार्थस्य स्वाभाविकं पदं परब्रह्मलक्षणमुक्तम् । केन । नेत्यादिवाक्येन । 'अथात आदेशो नेति नेति' इत्यारभ्य 'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य' मित्यन्तेन वाक्येनेत्यर्थः । किंविशेषेण कल्पितस्यात्मन्यस्य मूर्तामूर्तलक्षणमा- यारूपस्यापनेतृणा प्रतिषेधकेन । नेतिनेतीति वीप्सया समस्तकारणकार्यो- पाधिप्रतिषेधद्वारा प्रत्यग्ब्रह्मणि पर्यवसितेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

नेतिनेत्यादिवाक्येन निषिध्यमानस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तोपपादितमित्याह—

महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिताः ।
स्वप्ने तद्वद्द्वयं विद्याद्रूपं वासनया सह ॥ १३ ॥

महाराजादय इति ॥ स्वप्ने स्वप्नावस्थायां महाराजादयो लोका यद्- वन्मयि दृगात्मनि प्रकल्पितास्तद्वदेव वासनया लिङ्गाभिन्नया सह द्वयं रूपं मूर्तं चामूर्तं च मयि कल्पितं विद्यात् । तथा च श्रुतिः 'यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूद् य एष विज्ञानमयः पुरुष' इत्युपक्रम्य 'स यत्रैतत्स्वप्नया चरति ते हास्य लोका- स्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छती'ति । इवशब्देन महाराजत्वादेः स्वप्नदृश्यस्याभासतां प्रदर्श्य निर्दिश्य 'एवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इत्युपसंहरन्ती शरीर-

दृश्यैरेवात्मतादात्म्यप्रतिपत्त्या मूढः शास्त्राचार्योपदेशेन हीनः स्वात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । यथान्यथा वैपरीत्येन बुद्ध्याद्यपोहेन ब्रह्मास्मीति स्वरूपयाथात्म्यं न वेत्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु प्रत्यक्षानुभवस्य श्रुतेश्चाविरोधाय प्रत्यगात्मन एव कर्तृत्वादिधर्मवत्वं ब्रह्मरूपत्वं चास्तु विभागविवेककल्पनया मूढत्वमास्थीयत इत्यत आह—

त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावेककालिकौ ।
एकनीडौ कथं स्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ ४ ॥

त्वं कुर्विति ॥ यदा शास्त्राचार्योपदेशाद्धीनो बुद्ध्यादिवैपरीत्येनात्मयाथात्म्यं न जानातीति तस्य पदार्थविवेकाभावान्मोक्षो नोपपद्यत इति सूचितम् । तत्र किं पदार्थविवेकेन कृत्यं शास्त्राद्वाक्ये प्रतिपन्ने सति ब्रह्माहमस्मीति प्रसंख्यानादेवात्मयाथात्म्यापरोक्षपरोक्षात्मोक्ष उपपद्यत इति प्रसंख्यानविधवादमाशङ्क्य परिहरति—त्व कुर्विति । त्वं तदेवेति एकनीडौ एकाधिकरणे विरुद्धौ प्रत्ययौ एककालिकावेकावस्थाभाजौ कथं स्यातामिति न्यायतो युक्तितो वदेत्यन्वयः । तथा चैकस्मिन्नात्मनि कुरु तदेव त्वमिति कर्तृत्वाकर्तृत्वप्रकारकविरुद्धबुद्ध्योः समानसमययोर्मध्ये तात्कालीनोभयबुद्धिद्वयसमन्वतरस्याप्यतरबाध एव युक्तो नोभयोः प्रामाण्यमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

तर्हि दुःखित्वादिभानेन प्रत्यक्षानुभवेन शास्त्रस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वोपपत्तेस्तद्बाधपरिहारार्थं प्रसंख्यानविधिः स्यादत आह—

देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः ।
स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमसीत्युच्यते दृशेः ॥ ५ ॥

देहेति ॥ यदि दुःखित्वादिकमात्मनः स्वाभाविकं स्यात्तदा तत्र ज्ञानाभ्यासशतेनापि निवर्तयितुं शक्यते ज्ञानस्याज्ञानमात्रविरोधित्वात्तन्निवृत्तये प्रसंख्यानविधिः स्यादिति यदा त्वविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमाननिबन्धनं दुःखित्वादि तदा विद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेरविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञानमात्रायत्तत्वान्न कर्मविधेरवकाश इति श्लोकतात्पर्यार्थः । नादेहस्य देहाभिमानरहितस्येत्यर्थः । तत्र हेतुः स्वभावत इति । अदेहत्वमात्मनः स्वाभाविकं रूपमित्यत्र निदर्शनमाह—स्वापवदिति । यथा नादेहस्येत्यनेन देहाभिमानव्यतिरेकेण न

दीत्यर्थः । नेतरः पूर्वोक्तसाहंकारात्मदृष्टी । न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः । 'अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यती'ति भगवद्वचनादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वस्य लोकस्यात्मत्वेन भासमानोऽप्यहंकारभेदभाक्त्वेन लक्ष्यते तत्र तद्भिन्नस्य त्वंपदार्थस्यादर्शनाभावमस्यादिवाक्यस्य निरालम्बनत्वापत्तिरित्याशङ्क्याहंकारादिविविक्तस्य त्वमर्थस्य मुख्यत्वोपपादितत्वान्नैवमित्याह—

विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः ।
स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥ ८ ॥

विज्ञातेरिति ॥ 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया' इति श्रुतौ यत्तन्त्वत्पदनिर्दिष्टाया बुद्धिवृत्तिरूपाया विज्ञातेरनित्यत्वात् विज्ञातारं नित्यविज्ञप्तिरूपेण ज्ञातारं त्वं न विजानीया इति । यस्तु विज्ञातेर्विज्ञातृरूपाया विषयभूतः सर्वसाक्षी प्रतिपन्नः स सर्वावभासक एव त्वमिति त्वंशब्देन तत्त्वमसिवाक्ये उच्यते नाहंकारात्मतया । ततो यत्त्वात्तत्त्वमवलम्ब्य तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रवृत्तेर्न निरालम्बनत्वप्रसङ्गकारा इति दोषः । तस्य त्वंपदार्थस्य स एव मुख्यप्रकारोऽनुभवः तत्स्वानुभवः स्यात्ततोऽन्यो बुद्धितादात्म्यात्मविशिष्टरूपतयानुभवो मृषा मिथ्याध्यास इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वविषयभेदात्मा श्रुत्या निषेधते कथं तर्हि तस्यानुभवोऽनुभवरूपतात्वं नानुभवापेक्षित्वेन । अन्यत्रानुभाव्यानुभवयोर्भेददर्शनादित्याशङ्क्य तस्य स्वरूपत्वात् विशेषोक्तैवमित्याह—

दृशिरूपे सदानित्ये दर्शनादर्शने मयि ।
कथं स्यातां ततो नान्य इष्यतेऽनुभवस्ततः ॥ ९ ॥

दृशिरूपे इति ॥ यस्य आत्मनो प्रकाशाद्यभिव्यक्तत्वात्सानुकूलाभावापेक्षत्वात्सत्त्वाज्ञानाभावापेक्षत्वे दर्शनादर्शने स्यातां, यद्वा दृशिरूपे ज्ञानस्वरूपे मयि सन्ये नित्येऽपरिपेक्षत्वात् । स्वरूपतो ज्ञानतश्च नित्ये इति यावत् । दर्शनादर्शने कथं स्याताम् । न कथमपीत्यर्थः । ततः स्वरूपादन्योऽनुभवो नेष्यत इति योजना ॥ ९ ॥

विज्ञाता नैव संभवति, अतोऽहमेव परो विज्ञाता सर्वभूतेषु स्थावरजंगमेषु सदा सर्वदा एवं सर्वविशेषतद्धर्मरहितत्वान्मुक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं गुरूपदेशात्सर्वत्र सर्वदाऽद्वयात्मानमनुसंदधानस्यापि ब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमानत्यागस्य विशेषत्वमित्यत आह—

यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृतां तथा ।
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः ॥ १३ ॥

यो वेदेति ॥ ब्रह्मवित्त्वं मुक्त्वा ब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमानं त्यक्त्वा यथा अलुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽलुप्तचिन्मात्रतया स्वरूपं तथाऽकर्तृतां च वेद स आत्मज्ञः आत्मतत्त्वज्ञानाधिकारी चेतरो योऽभिमानवत्त्वमपि भजत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मात्मज्ञानस्यापि विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मविदभिमानत्यागोऽतो नात्मत्वं निर्विशेष आत्मेत्यत आह—

ज्ञातैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ।
विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवत्त्वतः ॥ १४ ॥

ज्ञातैवेति ॥ ज्ञातैवाहमित्यादिरूपो यो विवेकी विवेकवान् । विविक्तात्मनिष्ठ इति यावत् । प्रत्ययो बुद्धेर्योऽयं यो वृत्तिरूपः ॥ दृश्यत्वान्नाशवत्त्वत एव । यतो यस्मात्तस्मादपि ब्रह्मविदोऽभिमानलेशस्याप्यनवकाश इत्यर्थः । यथा कतकबीजं रजःकलुषिते जले प्रक्षिप्तं सकलरजःकलुषं विनाशयन्स्वयमपि विलीयमानं सलिलमनाविलं करोति तथा यथोक्तविवेकबुद्धिवृत्तिरपि स्वे प्रत्यगात्मनि संनिहिता सकलविशेषानुन्मूलयन्ती स्वयमप्युन्मूलिता प्रत्यगात्मानं निरस्तसमस्तविशेषमनाविलमापादयतीति भावः ॥ १४ ॥

स्वरूपावगत्यप्रतिभासोऽपि नाशवदात्मप्रकाशत्वात्प्रकृतबुद्धिमलवद्-द्विविधंस्वयम्, कारकाधीनात्मप्रकाशवत्त्वोपाधिकत्वादित्याह—

अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः ।
दृश्यया चान्यया दृष्ट्या जन्यतास्याः प्रकल्पिता ॥ १५ ॥

अन्त्येनेति ॥ उपाधेः साधनव्यापकत्वमाशङ्क्य प्रत्याह–दृश्यया चेति । अस्या आत्मस्वरूपाया दृष्टेर्जन्यता तु दृश्ययाऽन्यया बुद्धिवृत्तिरूपया स्वरूपदृष्टेर्विषयाकाराभिव्यक्त्युपाधिभूतया प्रकल्पिता आरोपिता घटजन्मना घटाकाशजन्मवदिति नास्त्यत्र साधनव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तदेवमात्मन्यव्यभिचारिचित्प्रकाशस्य नित्यत्वाद्यो वेदान्तदृष्टित्वमित्यत्रोक्तं नित्यदृष्टिरूपत्वमुपपाद्याकर्तृतां तथैवोक्तं निर्विकारत्वमुपपादयति—

देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा ।
नैव किंचित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥ १६ ॥

देहात्मबुद्धीति द्वाभ्याम् ॥ देहात्मबुद्धिर्मिथ्याबुद्धिस्तत्पूर्वकत्वात्कर्तृत्वादिरात्मनो मृषा । नैव किंचित्करोमीत्यकर्त्रात्मबुद्धिः 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्यादिप्रमाणजा अत एव सत्या । देहात्मबुद्धेरप्रमाणजाया बाधिकेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इतोऽपि कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थमित्याह—

कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ।
कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥ १७ ॥

कर्तृत्वं कारकापेक्षमिति ॥ असङ्गे निरवयवे आत्मनि कारकसंसर्गस्य परमार्थतोऽनुपपत्तेरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वात्कर्ता भोक्ताऽस्मीति विज्ञानं मृषैव न परमार्थं इति सुनिश्चितम् । नित्यनिर्मल एवात्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवं परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेवाहं ब्रह्मास्मीति निरपवादे विज्ञाने जातेऽस्मिन् नियोज्योऽहमिति बुद्धेरनुत्पत्तेर्नास्ति प्रसंख्यानविधिपक्षावकाश इत्याह—

एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेऽवगते सति ।
नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥ १८ ॥

एवं शास्त्रानुमानाभ्यामिति ॥ शास्त्रं 'विज्ञातेरनु विज्ञाता न स्वविन्नपुच्यते यत्र' इत्यत्र दर्शितं, 'आत्मसाक्षी तदेवेदं' इत्यत्रानुमान वाक्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

महाविरो निर्वोऽपत्यादिबुद्धिरैव व्यपनीयत्र निर्विकारत्वादिकं हेतुं पर-मात्मार्थमुपसंहरति—

यथा सर्वान्तरं व्योम व्योम्नोऽप्यभ्यन्तरो ह्यहम् ।
निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाद्वयः ॥ १९ ॥

यथा सर्वान्तरमिति ॥ स्पष्टम् ॥ १९ ॥

इति द्वादशं प्रकरणम् ॥ १२ ॥

अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् १३

तदेवं परार्थत्वादिविपर्ययाभावादेव बाध्यबाधकनिष्पत्तिर्भवत्येति तत्परि-पाकभावादेव शास्त्रानुशासनात्मकधर्माभावेऽपि प्रत्यक्षादिविधिरनर्थ-कोऽनुपपन्नश्चेत्युक्तम्, इदानीं पूर्वप्रकरणान्ते 'निर्विकारोऽचलः शुद्ध' इति यदुक्तमात्मनः शुद्धत्वमचलत्वं च तदुपपादयितुं प्रकरणान्तरं प्रणीनि—

अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाऽश्रोत्रस्य का श्रुतिः ।
अवाक्त्वान्न तु वक्तिः स्यादमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥ १ ॥

अचक्षुष्ट्वादिति ॥ दृष्टिशब्देन चक्षुरिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिर्वा प्रसृता रूपादिविषयोपरञ्जिता आत्माभिव्यक्तिरुच्यते सा दृष्टिर्मे नास्ति । अहं-कारतया मद्धर्मभूता सा न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुरचक्षुष्ट्वादिति । चक्षुर्हि देहदेशाभिन्नं भौतिकं करणं न मत्त्वभिन्नमितिन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चितमिति न हेत्वसिद्धिशङ्का । एवं का श्रुतिरित्यादिष्वपि योज्यम् । तथाच तत्तदिन्द्रियद्वा-रकबुद्धिवृत्तिरूपदृष्ट्यादि क्रियाभिसम्बन्धाभावादात्मनोऽचलत्वं चेति भावः ॥ १ ॥

तथा कर्तृत्वज्ञातृत्वविकारहेतुप्राणबुद्ध्योरभावादपि शुद्ध इत्याह—

अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्ध्यभावे न वेदिता ।
विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मात्रज्योतिषो मम ॥

अप्राणस्येति ॥ चिन्मात्रज्योतिषः सदा प्रकाशमानचिदेकरसस्य क्रियाविधे ज्ञानतदभावौ ज्ञानक्रिये वा न स्तस्तयोरपि शुद्ध्यवस्थाविशेषत्वादात्मनश्च शुद्ध्यभावादिति सिद्धा शुद्धतेत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तधर्मजातस्यात्मन्यभावेन शुद्ध्यादिसिद्धावशरीरत्वमेव हेतुरित्यभिप्रेत्य चिन्मात्रज्योतिःस्वरूपं विशेषणैर्विशदयति—

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः ।
अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥

नित्यमुक्तस्येति ॥ क्रियाविधे न स्त इति पूर्वेणान्वयः । शुद्धत्वादिनित्यमुक्तत्वमविचालित्वात्कूटस्थत्वमक्षरत्वादमृतत्वमिति विशेषणानां योजना । त्रिष्वपि हेतुरशरीरस्येति । नहि शरीरसंबन्धमन्तरेणात्मनोऽशुद्धिबन्धनक्षरणानि निरूपणपथमवतरन्ति । अतः सर्वदैवाशरीरत्वात्सर्वदा शुद्ध इत्यादि योज्यम् ॥ ३ ॥

आत्मनः षडूर्मिसंबन्धाभावादपि सिद्धा शुद्धतेत्याह—

जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती ।
न विद्यन्तेऽशरीरत्वाद्व्योमवद्व्यापिनो मम ॥ ४ ॥

जिघत्सेति ॥ खादितुमिच्छा जिघत्सा, पातुमिच्छा पिपासा, व्योमवद्व्यापित्वमशरीरत्वादिरुपलक्षणम् । अप्राणत्वादमनस्त्वाच्चेत्यर्थः । तथाचोक्तं 'प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः शोकमोहकौ । जरामृत्यू शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः' इति ॥ ४ ॥

इदानीमनुपश्यमकलेन्द्रियवृत्तिप्रतिषेधोपलक्षणतया स्पर्शरसनसंपर्कं प्रतिषिध्याविर्भावतिरोभावहीनतया विशुद्धविद्रूपत्वमुपसंहरति—

अस्पर्शत्वाच्च मे स्पर्शो नाजिह्वत्वाद्रसस्तथा ।
नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥

अस्पर्शत्वादिति ॥ स्पर्शनेन्द्रियरहितत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्मनो ध्यातृत्वं च सर्वाण्यपेक्षं वारयितुमाह—

या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुषी रूपरञ्जना ।
नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥

या तु स्यादिति ॥ चाक्षुषी चक्षुर्द्वारजनिता रूपरञ्जना रूपाकाराकारिता । या तु मानसी वृत्तिः स्यात् । स्याच्छब्दो भवतीत्यर्थः । एवंविधा वृत्तिरपि सात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या चैतन्यप्रकाशलक्षणया नित्यमेव दृश्यते प्रकाश्यते । हि प्रसिद्धम् । अनुभवसिद्धमेवैतदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तथाच दृश्याद्दृग्भिन्नेति न्यायानुभवाभ्यां यो येन दृश्यते स ततो भिन्नो यथा रूपादिरिति नियमात्मनो दृश्यादिराहित्येन सुखदुःखादीनभिप्रेत्य चक्षुर्द्वारक-वृत्त्यनुसारं वृत्त्यन्तरेष्वतिदिशति—

तथान्येन्द्रियमुक्ता या वृत्तयो विषयाञ्जनाः ।
स्मृती रागादिरूपा च केवलान्तर्मनस्यपि ॥ ७ ॥

तथेति ॥ विषयाञ्जना विषयोपाधिकाः । विषयाकारा इति यावत् । याश्च केवला चक्षुरादिद्वारनिरपेक्षा अन्तर्मनसि शरीराभ्यन्तरेऽपि स्थिते स्मृति-रागादिरूपा सापि पूर्वोक्तयात्मदृष्ट्या दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

किंच स्वप्नावस्थायां विद्यमाना मनःपरिणामरूपा विषयाकारा वृत्तय-स्ततो व्यतिरिक्तयैव द्रष्टृदृष्ट्या यथा संप्रतिपन्नजाग्रत्या आत्मदृष्ट्या अपि दृश्य-न्त आत्मव्यतिरिक्तयैव द्रष्टृदृष्ट्या इत्याह—

मानसस्तद्वदन्यस्य दृश्यन्ते स्वप्नवृत्तयः ।
द्रष्टुर्दृष्टिस्ततो नित्या शुद्धानन्ता च केवला ॥ ८ ॥

मानस्य इति ॥ मानस्यः स्वप्नवृत्तयोऽन्यस्य साक्षिणो दृश्यन्ते दृश्यन्तेन विपरिवर्तेन इत्यर्थः । तज्जाग्रद्वृत्तय इति शेषः । सर्वदृष्टीनां दृश्यत्वादि-भाव्याधे सिद्धे फलितमाह—द्रष्टुरिति ॥ ८ ॥

एवमुक्तया चेदात्मदृष्टिः कथं तस्यान्यथा प्रतीत्यादय इतिशङ्कायां कारणा-विवेकादेत्याह—

अनित्या साऽविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः ।
सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥

अनित्येति ॥ अविशुद्धेति छेदः । उपाधिभूतया दृश्यया दृष्टा सहाविवेकतो विवेकाग्रहादत्र व्यवहारभूमौ सा नित्या शुद्धा चात्मदृष्टिरनित्याऽविशुद्धेति च गृह्यत इति योजना । तथाहं सुखी दुःखीति च मन्यत इत्युत्तरश्लोकगतेनान्वयः ॥ ९ ॥

अविवेकनिबन्धना मिथ्याभिमानादेव संसारप्राप्तिरित्युक्तमेव स्फुटयति—

मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।
मन्यते सर्वलोकोऽयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥

मूढयेति स्पष्टम् ॥ १० ॥

कथं तर्हि संसारनिवृत्तिरित्यपेक्षायां तदुपायं मुमुक्षुं शिक्षयति—

अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तं सबाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् ।
नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥ ११ ॥

अचक्षुष्कादीति ॥ इह प्राणिनां मध्ये कश्चिन्मुमुक्षुश्चेत्स्यात्स तर्हि स्वात्मानमुक्तरूपं सदा स्मरेत् श्रुत्याचार्योपदिष्टमनवरतमनुसंदधीतेति योजना ॥ ११ ॥

यदात्मनश्चक्षुरादिराहित्यं प्राक्प्रसिद्धवदुक्तं तत्र प्रमाणमाह—

अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नेन्द्रियाणि सदा मम ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चाथर्वणे वचः ॥ १२ ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्राच्चेति ॥ 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः' इत्यादिना बृहदारण्यके यथात्मरूपमुक्तं तथा मुण्डकेऽप्युक्तमित्याह—अप्राण इति ॥ १२ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वे श्रुत्यन्तरमुदाहरति—

शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके ।
अप्राणो ह्यमना यस्मादविकारी सदा ह्यहम् ॥ १३ ॥

शब्दादीनामिति ॥ 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति काठके श्रूयत इत्यर्थः । उक्तं प्रमाणमनूद्य फलितमाह—अप्राण इति । एतदचक्षुष्कादेरप्युपलक्षणम् ॥ १३ ॥

अविकारित्वनिश्चयफलमाह—

विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ १४ ॥

विक्षेप इति ॥ यस्मात् । अविकारित्वादित्यर्थः । ततो विक्षेपाभावादि-त्यर्थः । विक्षेपनिवृत्तिरूपत्वात्समाधेस्तदभावे तदभावः । कस्य तर्हि समाधिविक्षेपावित्यपेक्षायां विकारवत एवेति वदन् अविकारिणस्तदभावं सूचयति—विक्षेपो वेति ॥ १४ ॥

मनसो विकारित्वाद्वा विकारिमनस्तादात्म्याद्वा विक्षेपसमाधी आत्मनि संभाव्येताम्, तदुभयाभावान्न स इत्याह—

अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्द्वयं मम ।
अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥

अमनस्कस्येति ॥ शुद्धस्य । अविकारिण इत्यर्थः । कथममनस्कत्वमवि-कारित्वं चेत्यत आह—अमनस्त्वाविकारित्वे इति । विदेहश्चासौ व्यापी चेति विदेहव्यापी तस्येति विग्रहः । विदेहत्वादमनस्कत्वं व्यापित्वादविकारित्वं चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

कथं तर्हि जिज्ञासावस्थायां समाध्यादिकं कर्तव्यमिति ते बुद्धिरासीदिति तत्राह—

इत्येतद्यावदज्ञानं तावत्कार्यं ममाभवत् ।
नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥ १६ ॥

इत्येतदिति ॥ यदा नित्यमुक्तत्वादि मम यावत्पर्यन्तमेतन्नित्यमु-क्तत्वादिविषयमज्ञानमासीत्तावत् मम कार्यं समाध्यादि कर्तव्यमभवत्, नेदानीं तज्ज्ञानतः इत्यभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं समाध्यसमाध्यादि न कर्तव्यमित्यपेक्षायां तद्धेत्वभावादित्याह—

समाधिर्वोऽसमाधिर्वा कार्यं चान्यत्कुतो भवेत् ।
मां हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥१७

समाधिर्नेति ॥ कुतो मनोऽस्मादेति शेषः। कुतो न मनोऽस्त्यत्र हेतुमाह—धी हीनि। यस्मात्स्मात् प्रत्यगेकरसं ब्रह्म ज्ञात्वा विचार्य बुद्ध्या साक्षात्कृत्य कृतकृत्यतां मन्यन्ते मुमुक्षव इति शेषः। तथाच श्रुतिः 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीया'निति। 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' इति स्मृतेश्च। तस्मादज्ञानाभावात्पाश्चात्यमिदानीं किमपि कर्तव्यमित्यर्थः ॥१७॥

ननु यद्यपि यथोक्तात्मविदः समाध्यादि कर्तव्यं नास्ति तथाप्यात्मनो ब्रह्मत्वं संपाद्य प्रपञ्चस्य विलयः कर्तव्योऽवशिष्यत इत्याशङ्क्य ब्रह्मरूपस्य निरस्तिस्वात्मप्रपञ्चस्य चाज्ञानमात्रविजृम्भितस्य तन्निवृत्तिमात्र एव चारित्रानात्मना विलीनत्वाच्च तदनुष्ठेयमवशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह—

अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यतः सदा।
अजः सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयोऽमृतः ॥ १८ ॥

अहं ब्रह्मास्मीति ॥ सदेति ब्रह्मास्मीत्यादिषु सर्वेषु विशेषणेषु योज्यम्। अतस्ततो बन्धहीनः सर्वत इति च पदमजोऽक्षय इत्युभयत्र योज्यम्। जन्मक्षयहेतुरहित इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु प्रतिदेहं चेतनभेदे भासमाने कथं ब्रह्मास्मीति प्रतीचः पूर्णतानुभव इत्यत आह—

मदन्यः सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते।
कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ १९ ॥

मदन्य इति ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह—कर्माध्यक्ष इति। 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति श्रुतावेकस्यैव सर्वभूतान्तरात्मत्वोपपादनाद्देहप्रतिभानस्याकाशभेदभानवदुपाधिनिबन्धनत्वाच्चात्मान्तराशङ्केति युक्त पूर्णब्रह्मात्मानुभवनमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अहं ब्रह्मास्मीत्यत्रोक्तमात्मनो ब्रह्मत्वमुपपादितं, सर्वोऽस्मीत्युक्तं तु बाधायां सामानाधिकरण्यमिति प्रायमित्युपपादयति—

न सच्चाहं न चासच्च नोभयं केवलः शिवः।
न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशेः॥ २०॥

न सच्चाहमिति ॥ प्रत्यक्षयोग्यं पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतत्रयम्। अप्रत्यक्षयोग्यं त्यच्छब्दनिर्दिष्टं वाय्वाकाशात्मकं भूतद्वयम्। उभयं पञ्चभूतपरिणामात्मकं शरीरसंस्थानं तन्मयं नाहमित्युक्तं नेति नेतीति श्रुत्यैवारोप्य निषिद्धत्वाज्जडत्वाच्च मयि चासत्त्वाद्दृश्यमेवेदं सर्वमिति गुणमेवोक्तमित्यर्थः। केवलः सर्वविशेषशून्यः। शिवो निर्गुणः। संध्यादिकालविशेषयोगाभावं केवलत्वमित्यत आह—न मे संध्येति। तत्र हेतुः—सर्वदा दृशेरिति। अलुप्तप्रकाशात्मत्वादित्यर्थः। यद्वा संध्यादिशब्दैः क्रमेण स्वप्नसुषुप्तिजागरणान्युच्यन्ते तद्वैलक्षण्येन प्रकाशमानस्य स्वरूपावरणविक्षेपरूपावस्थाः कुतस्त्या इत्यर्थः॥ २०॥

तत्त्वविवेकज्ञात्मनो निर्विषयस्य पूर्णं ब्रह्मरूपेण पूर्णत्वमिति सदृष्टान्तमाह—

सर्वमूर्तिवियुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम्।
तेनाप्यस्मि विनाभूतं ब्रह्मैवाहं तथाऽद्वयम्॥ २१॥

सर्वमूर्तीति ॥ यथाकाशं सर्वमूर्तिभिः पृथिव्यादिभिर्वियुक्तमिति सूक्ष्ममात्मरूपं तथैवं ब्रह्म परिपूर्णमस्थूलमद्वयं द्वैताभावोपलक्षितमित्यते तस्माद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादात्मनश्च तद्रूपत्वादहमद्वयोऽस्मीत्यर्थः। तर्हि ब्रह्माकाशयोरुपमानोपमेयभावेन भेदात्कथं ब्रह्माद्वितीयमित्यत आह—तेनापीति। तेनाकाशेनापि विनाभूतं सिद्धं ब्रह्मास्मि अवस्तुरज्जुसर्पादिवदिदमपि परमार्थतस्तद्भावाभावादद्वैतहानिरित्यर्थः। एकमद्वयपदमाकाशेन संबध्यते, द्वितीयं ब्रह्मणेत्यर्थवचनम्॥ २१॥

पूर्वमाकाशदृष्टान्तेन पूर्णत्वनिरूपणात्परमार्थतः परिच्छेद्यता निराकृता, इदानीं तेनैव दृष्टान्तेन भेदपरिच्छेदमपनीतेरमिमाह—

ममात्मा स्वत आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत्।
एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विकल्पितः॥ २२॥

ममत्वेति ॥ मम ज्ञानरूपस्य स्वरूपं यच्चेति तत्तः स्वस्वरूपेण च योऽयमात्मा सर्वोपाधिभावेन भेदप्रतिभासः स एकस्य मनसः कल्पनामात्रादिकृत-भेदप्रतिच्छायारूपया विकल्पित आरोपितो भवेत्, यद्वदेकस्य स्फटिकस्य मणि-भेदेन चित्रभेदेनानाप्रतिभासरूपो भेदो विकल्पितो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्मादविचारतावत् भेदव्यवहारोऽपीदानीमवगतात्मतत्त्वस्य सोऽपि नास्तीति निरूपयन्नाह—

भेदोऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पितः ।
ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकस्मिन्कुतो भवेत् ॥ २३ ॥

भेदोऽभेद इति ॥ मय्येवैकस्मिन्नपि भेदोऽभेदश्च विकल्पितो व्यवहृतः । तथा एको नाना चेति चाहमेव विकल्पितः । ज्ञेयं ज्ञाता गतिः फलं गन्ता फलप्राप्तिकर्ता भोक्तेति चाहं विकल्पित इति योजना । एतत्सर्वं कुतो भवेत् । विचार्यमाणे न भवेदेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु तथापि संसारित्वं हेयं मुक्तत्वं चोपादेयमिति न निर्विशेषत्वमात्मन इति चेत्तत्राह—

न मे हेयं न चादेयमविकारी यतो ह्यहम् ।
सदा मुक्तस्तथा शुद्धः सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वयः ॥ २४ ॥

न मे हेयमिति ॥ तत्र हेतुमाह—अविकारीति । यतो यस्मादहमविकारी । कुतोऽविकारीत्यपेक्षायां तत्र प्रमाणं हिशब्देन सूच्यते । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति स्मृतेरित्यर्थः । फलितमाह—सदा मुक्त इति । सदैव बन्धसंसर्गशून्य इत्यर्थः । तथा शुद्धस्तदेतत्त्वविद्यासंबन्धरहितः । यतः सदा बुद्धः । तर्हि किं बोधगुणः, नेत्याह—अगुणः, बोधरूप एवेत्यर्थः । तर्हि बोध्यं किंचिदन्यदस्ति, नेत्याह—अद्वय इति ॥ २४ ॥

तदेवमुक्तलक्षणेनात्मतत्त्वं शास्त्राचार्यप्रसादाच्छ्रवणमनननिदिध्यासननिष्ठां प्राप्तः सन् सदा मुमुक्षुरहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंदध्यादिति मुमुक्षुं प्रोत्साहयति—

इत्येवं सर्वदात्मानं विद्यात्सर्वं समाहितः ।
विदित्वा मां स्वदेहस्थमृषिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ २५ ॥

इत्येवमिति ॥ सर्वं पूर्वमुक्तं वेदनफलमाह—निश्चितेति । ऋषिः सर्वदर्शी ॥ २५ ॥

उक्ततत्त्वविद उत्तमां स्तुतिं प्रपञ्चयति—

कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।
य एवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ २६ ॥

कृतकृत्यश्चेति ॥ स ब्राह्मण इति श्रुतेर्मुख्यो ब्राह्मण एव च भवेदिति संबन्धः । एवं विदुषोऽन्यस्य प्रत्यवायमाह—अन्यथेति । उक्तं श्रीभागवते भगवता 'नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् । मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा' इति ॥ २६ ॥

उक्तस्य प्रकरणार्थस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयन्नितरसंप्रदानविधिमाह—

वेदार्थो निश्चितो ह्येष समासेन मयोदितः ।
संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शान्तेभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥ २७ ॥

वेदार्थ इति ॥ अस्य ग्रहणे मुख्याधिकारिणो दर्शयति—संन्यासिभ्य इति । न केवलं बाह्यसंन्यासमात्रेभ्यः किंतु शान्तेभ्यः । शमादिसाधनसंपन्नेभ्य इत्यर्थः । उपदेष्टारं विशिनष्टि—शिष्टबुद्धिनेति । शास्त्राचार्योपदिष्टबुद्धिनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् ॥ १३ ॥

स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् १४

पूर्वस्मिन्प्रकरणेऽन्तःकरणाविवेकादात्मनि संसारित्वधर्मा भान्ति स्वत इति शास्त्रप्रामाण्यादाचार्योपदेशाच्चात्मनः कूटस्थत्वेन निर्धारितम्, इदानीमन्तःकरणस्य परोक्षत्वमात्मनोऽपरोक्षत्वं च तदविवेकात् बुद्धिविवेकाय दृष्टान्तेन परोक्षापरोक्षविभागपूर्वकं पूर्वोक्तार्थे युक्तिप्रदर्शनपरं प्रकरणं प्रक्रमते—

स्वप्नस्मृत्योर्घटादीनां रूपाभासः प्रदृश्यते ।
पुरा नूनं तदाकारा धीरदृष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥

स्वप्नस्मृत्योरिति ॥ हि यस्मात्स्वप्ने स्मृतौ च घटादेर्विषयजातस्य रूपाभास आकाराभासो दृश्यतेऽनुभूयते तस्मात्पुरा पूर्वं जाग्रदवस्थायामनुभवावस्थायामपि नूनमवश्यं तदाकारा घटाद्याकारा धीरन्तःकरणवृत्तिरेव साक्षादनुभूतेत्यनुमीयत इत्यर्थः । स्वप्नस्मृत्योर्देहाद्यर्थविषयावभिमतानुभूतस्य बाह्यार्थस्य तत्राभावात्स्वप्नस्मृत्योरुपलभ्यमानो विषयोऽर्थाकारवृत्तिरन्तःकरणमेवेति जाग्रत्युभयोरप्यन्तःकरणमेवार्थाकारवृत्तिमत्परोक्षमनुभूतमिति कल्प्यते । तस्मात्सर्वास्वप्यवस्थासु वृत्तिमदन्तःकरणसाक्षिणो ज्ञानात्मनस्तस्य आभासविवेकेनात्मनः संसारित्वावभासोऽपरोक्षो युक्त इति भावः ॥ १ ॥

एवमन्तःकरणस्याकारोऽभ्यन्ते निरूपिते किमात्मनि इत्यपेक्षायां द्रष्टान्तःकरणादिभेदास्तद्विवेकसिद्धिरावश्यकेति सदृष्टान्तमाह—

भिक्षामटन्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयम् ।
जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादन्य एव सः ॥ २ ॥

भिक्षामिति ॥ सुप्तस्य यतो स्वप्ने भिक्षामटन्दृष्टो यो देहः स स्वयं द्रष्टा न भवति । यथा तद्देहाभिमानवत्त्वमभिमन्यमानोऽपि तद्रूपको न भवति, तथा जाग्रद्दृश्यादपि देहात्स आत्मान्य एव द्रष्टृत्वादित्यर्थः । देहद्रष्टृत्वाभिमानित्वादात्मा कल्प्योऽपि । तथाच प्रयोगः-विमतो देहाभिमानी द्रष्टान्तःस्वरूपत्वाद्देहादिवदिति ॥ २ ॥

बुद्धिरेव सर्वाकारावभासा दृश्यत इत्युपमया दृष्टान्तेन साधयति—

मृदादिकं यथा ताम्रे तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥

मूषेति ॥ मृदादिकं मूषितं मूषायां यथा ताम्रे तन्निभं मूषाकारं जायते तथा चित्तं रूपादीन्व्याप्नुवत् तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् । तथाकारं भवति इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु मूषादिदृष्टान्तेन चित्तस्याकारग्रहणमुक्तम्, तत्र … ॥ ३ ॥ … आह—

व्यञ्जको वा यथालोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥

व्यञ्जको वेति ॥ व्यञ्जकोऽप्यादित्यबिम्बादेरालोको वा घटादेः । स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

बुद्धेरन्वयमुखेन स्वप्रसृत्योरित्यत्रोपपादितमपरोक्षत्वमनूद्य व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—

धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुरापि च ।
न चेत्स्वप्ने कथं पश्येत्स्मरतो वा कृतिः कुतः ॥ ५ ॥

धीरेवेति ॥ स्पष्टम् ॥ ५ ॥

आलोकादिवत्प्रकाशाद्बुद्धेर्व्यञ्जकाकारान्तमुखं स्पष्टयति—

व्यञ्जकत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृश्यता ।
द्रष्टृत्वं च दृशेस्तद्व्याप्तिः स्याद्धिय उद्भवे ॥ ६ ॥

व्यञ्जकत्वमिति ॥ अस्या बुद्धेर्या रूपाद्याकारेण दृश्यता दर्शनयोग्यतापत्तिस्तदेव विषयव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । चैतन्यं हि विषयावभासको विषयश्च बुद्धेरन्यत्र व्यतिरेकेण स्फुरति । तथा च बुद्धेर्विषयाकारत्वाभावे चैतन्यस्य विषयात्मना स्फूर्तिर्नुपपद्यत इति विषयाभिव्यञ्जकत्वं तदाकारापत्तिरेव बुद्धेर्व्यञ्जकत्वमित्यभिप्रायः । यथा रूपाद्याकारेणावभासमानत्वमेव धियो रूपादिव्यञ्जकत्वं तथा दृशेरात्मनो धिय उद्भवे धर्माधर्मवशादुत्पत्तौ सत्यां तदाभिन्नात्मना स्फुरणमेव द्रष्टृत्वं न परिणाम इत्याह—द्रष्टृत्वं चेति । यद्यपि धियो विषयव्याप्तिः परिणाममन्तरेण न भवति विषयदेशे तस्याः प्रागेवासत्त्वात्, तथापि चैतन्यात्मनो धीवृत्तिव्याप्तौ न परिणामापेक्षा विद्यमानस्यैव तत्प्रकाशकघटितायां एव धियः प्रद्योतकत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेन चिदात्मनः परिणामाभावेऽपि न तस्य प्रकाशकर्तृत्वं मुख्यं, प्रत्युतेदं तद्बुद्धिसाक्षिभेदादित्याशङ्क्य, प्रमात्राभासात्मैवमित्याह—

चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः ।
मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥

चिन्मात्रेति ॥ यथैकस्मिञ्छरीरे बुद्ध्यवभासो विकृतचिद्व्याप्तिमात्रस्तथा सर्वशरीरगतबुद्ध्यवभास इति भास्यबुद्धिभेदेऽपि न तदवभासस्वरूपभेदः प्रमाणपथमवतरति । भेदस्यापि साक्ष्यत्वेन साक्षिधर्मत्वाभावाच्च साक्षिभेदाशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

चैतन्यस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि दृश्यस्य बुद्ध्यादेरनेकत्वाद्द्वयप्रसक्तात्मतासिद्धिरित्याशङ्क्य सकलदृश्यस्यानाद्यनिर्वाच्याविद्याविलासबुद्धिमात्रत्वाच्चेतनस्याद्वयप्रत्यक्त्वमविरुद्धमित्युपपादयति—

करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ।
जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मात्ततोऽन्यथा ॥ ८ ॥

करणमिति ॥ यथा क्रियाकारकफलानि स्वप्ने धीरेव बाह्यार्थस्य तदा तत्राभावादिति निश्चितं । एवमेव जाग्रति जाग्रदवस्थायां च यतो धीरेव क्रियाकारकफलरूपा दृष्टा तथैव बहिः पदार्थसत्त्वमवगतम् । तथासति सुषुप्तावपि तदाकारविशेषस्फुरणं कदाचित्स्यात् । तस्माद्विषयैः सहैवात्मनि बुद्धेरध्यस्तत्वात्तस्याश्चाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यात्वाद्द्रष्टात्मा ततो बुद्धेरन्यथात्वात्सत्योऽद्वयैकरस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्ययेत्युक्तं स्फुटयति—

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ।
हानोपादानकर्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ ९ ॥

बुद्ध्यादीनामिति ॥ बुद्ध्यादयो नात्मस्वरूपधर्मा आगमापायित्वाद्घटादिवदित्युक्ते चिदात्मनि व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति—हानोपादानेति । बुद्ध्यादेर्हानोपादानयोर्लयविक्षेपयोः कर्तात्मा तदधिष्ठानमात्रेण कर्तेत्युच्यते । स न केनचित्त्याज्यो न विलाप्यो नच गृह्यते न विक्षिप्यते । आत्मनः सर्वाधिष्ठानत्वात्तस्य चाधिष्ठानान्तराभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

आत्मनः स्वरूपेणाहेयानुपादेयत्वेऽपि तत्संबन्धित्वेन प्राप्तस्य बाह्यस्य

सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने। बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥ १० ॥

सबाह्येति ॥ बाह्याभ्यन्तरसहिते बाह्यमाभ्यन्तरं चात्मैव न तत्. पृथ- गित्यर्थः । यतः शुद्धः केवलोऽन्यो बाह्याभावः । यतश्च प्रज्ञानैकरसोऽतो [illegible] । एकरसत्वं स्पष्टयति—घन इति । सैन्धवघनवद्विज्ञा- नघन इत्यर्थः । हेयमित्युपलक्षणम् । एवंभूते आत्मनि कथं हेयमुपादेयं वा कल्प्यत इत्यर्थः । [illegible] परमार्थतो वस्तु- त्वाभावात् तयोरात्मस्वरूपत्वाच्च ततो बहिरन्तर्वा किमप्यस्ति । परमार्थतो वस्तु- पादेयं हेयं वा सर्वोऽपि नास्त्यतो विशुद्धिरात्मनोऽवगन्तव्या इति भावः ॥१०॥

[illegible] विचार्यमाणे आत्मनि हेयाद्यसंभवः, [illegible]

य आत्मा नेतिनेतीति परापोहेन शेषितः। स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ ११ ॥

य आत्मेति ॥ ब्रह्मविदो ज्ञानिनः । आत्मा स्वरूपम् । कथं यतेत [illegible] ॥ ११ ॥

एवंविधमात्मतत्त्वं न [illegible] शास्त्राचार्यो- पदेशानुसारेण विवेक्तव्यमित्याह—

अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम्। कार्यवान्स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमञ्जसा ॥ १२ ॥

अशनायादीति ॥ [illegible] ॥ १२ ॥

एवं विमर्शे सति प्राप्तस्य [illegible] इत्याशयेन दृष्टान्तेन—

पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थः पारं यियासति। आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छति ॥ १३ ॥

पारग इति ॥ नद्याः पारं परतीरं गतो यथा नद्याः परतीरस्य एव तमेव पारं यियासति यातुं प्राप्तुमिच्छति चेदित्यन्वयः । तथा यथोऽप्यात्म-ज्ञोऽप्यकार्यं कर्तुमिह श्रेयोमार्गे दुष्टबुद्धिरिति योजना । तत्र यियासति चेदे-च्छति चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यः पुनरात्मज्ञोऽपि कार्यमात्मत्वात्स न सम्यग्दर्शीति तं निन्दति—

आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ।
न मोक्षार्हः स विज्ञेयो भ्रान्तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥ १४ ॥

आत्मज्ञस्यापीति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १४ ॥

'अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् । संध्यां नोपासते विप्राः कथं ब्राह्मणाः स्मृताः' इति स्मृतेर्ब्रह्मविदोऽपि विप्रस्य संध्यावन्दनमस्ति कार्य-मित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन निराकरोति—

सादित्यं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहर्निशैव वा ।
प्राणज्ञस्यापि न स्यातां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥ १५ ॥

सादित्यमिति ॥ आदित्यः सूर्यस्तत्सहितमिदं जगत्सर्वं हि यस्मात्प्राणो हिरण्यगर्भस्तस्मात् 'प्राणज्ञस्यापि प्राणोऽहमस्मी'ति प्राणात्मभावमापन्नस्या-स्युपासकस्येति यावत् । अहर्निशैव वा न स्याताम् । उदयास्तमयरहितसूर्य-रूपत्वात्तस्याहोरात्रे न स्यातामित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवती'ति । तथाच प्राणज्ञस्यापि प्राणवि-दोऽपि भेददर्शिनो यद्यहर्निशे न स्यातां तदाऽस्य ब्रह्मविदो मुख्यब्रह्मभूतस्या-द्वये सर्वद्वैताभासरहिते स्वरूपे सति ते कुतः स्यातां न कुतोऽपीति काल-भेददर्शनाभावादेव तन्निमित्तकर्तव्याभाव इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ब्रह्मविदो बाह्यक्रियाभावेऽपि 'संध्यं समाधावात्मन्याचरे'दिति श्रुतेः आत्मनि विस्मृतिं परित्यज्य मोक्षाय स्मृतिः कर्तव्येत्यत आह—

न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्वाप्यलुप्तचित् ।
मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥ १६ ॥

न स्मरतीति ॥ स्मरतियोगात्षष्ठी द्वितीयार्थे । स्मरणविस्मरणयोरभावे हेतुः—अलुप्तचिदिति । यद्यन्यपरत्वादात्मनः स्मरणं विधातुं तत्त्वज्ञानात्पूर्वं-

माविर्भावतिरोभावादिविकारदर्शनात्तथैव मन एवात्मानं करोतीति विधिः स्यादित्यत आह—मनोऽपीति । मनमोऽप्येतनत्वाच्चमनूंस्यानुपपत्तेर्मनः स्वरूपेणि ज्ञानमप्यज्ञानहेतुत्वम्, अविवेकविलसितमित्यर्थः । तथाचासम्यग्ज्ञानविद् आत्मव्यतिरेकेण मनः पश्यतः संध्यं समाधाविति विधिर्न सम्यग्ज्ञानविद् इति भावः ॥ १६ ॥

यद्यप्यात्माऽनुसंधिरूपत्वादात्मानं करोति तथापि परमात्मानं करोतीत्येवं स्यादित्याह—

ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पितः स्मृतः ।
अपोढे विद्यया तस्मिन्रज्ज्वां सर्प इवाद्वयः ॥ १७ ॥

ज्ञातुरिति ॥ यदि पर आत्मा ज्ञातुर्ज्ञेयो विषयः स्यात्तदा सोऽविद्याकल्पितः स्यादज्ञानकल्पितो हि निखिल स्मृतो ज्ञातो विद्वद्भिः । ज्ञानविषयस्य रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वनियमात्स आत्मैव न भवतीत्यर्थः । तथाच तस्मिन्नात्मनः परत्वेऽपरत्वादिकं विद्यया आत्मविद्ययाऽपोढे बाधिते सति ज्ञातृज्ञेयविभागाभावादद्वय एवात्मा भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तो रज्ज्वां सर्प इवेति । यथा रज्जुविद्यया सर्पे बाधिते रज्जुरेवावशिष्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यगात्मनो वस्तुनोऽद्वितीयत्वेऽपि तद्विज्ञममाहमित्यादिसंसारप्रतिभासनिवृत्तये किमपि कर्तव्यं भविष्यतीत्यत आह—

कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् ।
ममाहं चेति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥ १८ ॥

कर्तृकर्मेति ॥ कर्तृकर्मफलभेदाभावात्सबाह्याभ्यन्तरमजमेवात्मस्वरूपं यतः तस्मिन्नात्मनि ममाहमित्यादिरूपो यो भाव प्रतिभासः स कस्य भवेत् कुतो वा हेतोर्भवेत् । न भवेदेवेति योजना । तत्कारणस्याज्ञानस्याभावेऽपि सर्वकर्तव्यता नोपपद्यत इति भावः ॥ १८ ॥

आत्मविदो देहाद्यहंकारममकाराभावे हेतुमाह—

आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पितः ।
आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुतः फलम् ॥ १९ ॥

आत्मा ह्यात्मीय इति ॥ आत्मैकत्वे ज्ञाते सर्वोऽपि दोषः ॥ १९

[illegible]—

[illegible] । [illegible] ॥ २० ॥

[illegible] ॥ २० ॥

[illegible]—

[illegible] क्रियागुणम् ।
[illegible] ॥ २१ ॥

[illegible] ॥ २१ ॥

[illegible]—

अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्म क्रियाफलम् ।
निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥ २२ ॥

अकार्यशेषमिति ॥ अकार्यशेषम् [illegible] । तत्र हेतुः अक्रियात्मेति । क्रियात्मक [illegible] इत्यर्थः । क्रियात्मफलसंसर्गशून्यात्मेति वा । कुतः यतो निर्ममम् । तदपि कुतः यतो निरहंकारम् । एवंविधमात्मानं यः सम्यक् पश्यति स एव तत्त्वदर्शीत्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्मनि [illegible] सर्वमेव [illegible] कृतकृत्यतामाह—

ममाहंकारपक्षेच्छाः शून्या एव स्वभावतः ।
आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥ २३ ॥

ममाहंकारेति ॥ आत्मनि स्वभावतः मूल्या एवाविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमानं विना न सम्भवत्यर्थः । हे मुमुक्षवः, यद्येवं ज्ञातं तर्हि त्वरया निरपेक्षाः सन्तः आत्मं निहत । विपरीतैः कर्मभिः कृतं, ज्ञानेनैव कृतकृत्यत्वात्कर्मणो ज्ञानविघ्नकृत्त्वात् विघ्नाभावोऽर्थः ॥ २३ ॥

देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः सर्वेषु पारलौकिककर्मस्वधिकाराभ्युपगमाद् अस्यात्मविदोऽपि सफलं कर्मेत्याशङ्क्य तस्यात्मतत्त्ववित्त्वमेव नास्तीत्याह—

योऽहंकर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ।
वेत्ति नात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् ॥ २४ ॥

योऽहंकर्तारमिति ॥ कस्तर्ह्यात्मविदित्यत आह—योऽन्यथाज्ञ इति । योऽकर्तारमज्ञातारमभोक्तारं चात्मानं जानाति स आत्मतत्त्वविदित्यर्थः ॥ २४ ॥

योऽकर्तारमज्ञातारमभोक्तारं चात्मानं जानाति स आत्मविदित्यात्मन्येव कर्तृत्वादिप्रतिभासा-दित्यभिधानं कर्तृत्वमेवेति जानतो नात्मवित्त्वमात्मन्येव दित्याशङ्क्य, कर्मविवेकनिबन्धनोऽयं भ्रम इत्यभिप्रेत्याह—

यथान्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतम् ।
तथाकर्तुरधिष्ठानात्फलकर्मात्मतात्मनः ॥ २५ ॥

यथान्यत्वेऽपीति ॥ यथा परमार्थतो देहादिभ्योऽन्यत्वेऽप्यात्मनस्तेषु तादात्म्यमाध्यासिकं मतमिष्टं तथाऽकर्तुरभोक्तुरधिष्ठानादात्मनः फलकर्मात्मता मता । यथा स्थूलदेहात्मनोर्भेदाग्रहणात्मत्वबुद्धिस्तथैवाभिमानलक्षणाहंकारात्मना ज्ञातुमशक्यत्वाद्देहाविवेकात्कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्याबुद्धिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु अहंकारार्थस्यात्मत्वाभावे कथमहंकारात्मनोरविवेक इत्याशङ्क्य इत्यत आह—

दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनैः सदा ।
तासामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षतात्मनः ॥ २६ ॥

दृष्टिरिति ॥ दृष्ट्यादिशब्दैश्चक्षुरादिद्वारकाणामन्तःकरणवृत्तयो निर्दिश्यन्ते तास्तु सर्वैः स्वप्ने जनैर्दृष्टाः । तद्वृत्तिव्याप्त्य चरणत्व स्वप्ने देहाद्यात्मवान् दित्यागयः साक्षी सिद्ध इत्यभिप्रायः । किंच तासां दृष्ट्यादीनामात्मस्वरूपत्वा-दिति । अयमर्थः—सुषुप्ते तद्वृत्तिव्याप्त्यवच्छिन्नप्रत्यक्षतात्मनः स्मृतेः वाद्यात्मत्वसामान्यभावानवच्छिन्नत्वाद्दृष्ट्यादीनां ... प्रत्यक्षताऽस्तीति । अत [illegible]

आत्मनः प्रत्यक्षता साक्षिमात्रेण स्वयं प्रकाशमानतया नित्यापरोक्षब्रह्मरूपता सिद्धेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमशेषप्रमातृसाक्षिभूततया प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वापादने लाभं दर्शयिष्योऽन्यथा तु स आत्मविदित्यत्रोक्तमात्मवित्त्वं स्पष्टीकरोति—

परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।
तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥ २७ ॥

परलोकभयमिति ॥ यस्य परलोकभयं परलोकनिमित्तं भयं 'किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरव'मित्यादिरूपं नास्ति 'नैनं कृताकृते तपत' इति श्रुतेः। तथा यस्य मृत्युभयं मरणभयं नास्ति 'न जीवो म्रियत' इति श्रुतेः। आत्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्यादर्शनात्। द्वितीयदर्शननिमित्तं हि भयं 'द्वितीयाद्वै भयं भवती'ति श्रुतेः। तस्यात्मज्ञस्य ब्रह्मेन्द्राद्या अपि ज्ञानैश्वर्यसंपन्नतया ईश्वरा अपि शोच्याः शोचनीयाः स्युरहो एते ऐश्वर्यासक्ततया व्यग्राः कथं स्वस्थाः स्युरिति। तस्माद्यः परलोकमरणनिमित्तभयप्रताहेत्वहंकारादिशून्यतया ब्रह्मनिष्ठः स एवात्मविद्व विपरीत इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मेन्द्रादिभावस्य सर्वैः प्रार्थ्यमानत्वात्कथं शोच्यतेत्याशङ्क्य ब्रह्मात्मत्वानात्पूर्वं न किमपि प्रार्थ्यमस्तीत्याशयेनाह—

ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।
तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्भवाऽशुभा ॥ २८ ॥

ईश्वरत्वेनेति ॥ सर्वत्र दैन्यस्योद्भवो यस्याः सा तथा अतएवाशुभा पापप्रवृत्तिद्वारत्वात्सा तृष्णा चेत्सर्वतः सर्वात्मना सहमूलेन छिन्नेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति ॥ २८ ॥

'निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यती'त्युक्तं स्पष्टयन्नात्मज्ञस्य लक्षणमाह—

अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।
अर्थशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥ २९ ॥

अहमितीति ॥ यस्य साक्षाचार्यानुगृहीतस्य पदार्थद्वयविवेकवतोऽहंममेति चात्मात्मीयविषयधियावयंशून्ये प्रयोजनशून्ये यदा स्यानाम् । तत्प्रयुक्तव्यवहारहीनः पुमान्यदा स्यादित्यर्थः । तदा स आत्मविद्भवेत् । देहादौ तदनुबन्धे च व्यवहारकालेऽपि पूर्ववद्वस्तुव्योहेम्यराहित्तया आत्ममात्रदर्शी सम्यगात्मविदित्यर्थः ॥ २९ ॥

यदेवमात्मज्ञानं वाक्याद्भवति तदा कृतकृत्यत्वात्र तस्य कार्यदोषता नैमर्थानि प्रागुक्तकार्यदोषत्वं प्रपञ्चयति—

बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथासत्यविशेषता ।
यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ [illegible]पाधौ सति तथा बुद्ध्याद्यसति च [illegible] मंदेहवचनो वेदाभे- [illegible] भवेत् । न कार्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥

आत्मविदो नास्ति कार्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—

प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेऽद्वये ।
उत्पन्नात्मधियो भूत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ ३१ ॥

प्रसन्न इति ॥ व्योम्नि व्योमवदतो प्रसन्ने अतो दोषरहिते विमले आगन्तुकमलवर्जिते । उक्तविशेषणद्वयसाधकं क्रमेण विशेषणद्वयं प्रज्ञानैकरसेऽद्वय इति । पुनस्त्रिशब्दमनुसृत्य आत्मधीरात्मेति मतिरेवंविधे ब्रह्मात्मेति बुद्धिर्यस्य तस्यात्मस्वरूपज्ञानादन्यत्किं कार्यमिष्यते सद्भिः । न किमपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु शास्त्राचार्यप्रसादादेव तत्त्वेऽवगम्यमानेऽपि श्रेयोमार्गाभासिमतिवर्त्मस्य शत्रोः संभवात्तत्परिहारार्थं किमप्यनुष्ठेयं स्यादिति चेत्तत्राह—

आत्मानं सर्वभूतस्थममित्रं चात्मनोऽपि यः ।
पश्यन्निच्छत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसुम् ॥ ३२ ॥

आत्मानमिति ॥ यथोष्णस्वभावस्य विभावसोः

असमाधिमिति ॥ विकारो ह्यसमाधिस्तं सदेहत्वादिनिरुच्यत्वया सदा निर्विकारस्य तव पश्यामि । ब्रह्मभूतस्यात एव सर्वदा विशुद्धस्य प्रागेव विपाप्मनो नित्यनिवृत्तबन्धस्य मोक्षं चान्यत्र पश्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

मन्यन्यत्र पश्यामीत्युक्तं गन्तव्यब्रह्मलोकादेर्गमनमार्गस्यार्चिरादिमार्गस्य च ब्रह्मविदोऽपि ज्ञातव्यत्वादित्याशङ्क्य, सगुणब्रह्मविद्भ्यस्तथात्वेऽपि न निर्गुणब्रह्मविद्भ्यस्तथात्वमिति सहेतुकमाह—

गन्तव्यं च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य च ।
नोर्ध्वं चाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वतः ॥ २६ ॥

गन्तव्यमिति ॥ गन्तव्यमिति मार्गकर्मणोरुपलक्षणं प्रदर्शनम् । तथाच सर्वगत्वेन चलनासामर्थ्याद्गन्तव्यं नैव पश्यामि । गमनकारणं नैव पश्यामीत्यर्थः । तथा गन्ताऽहं गत्वा प्राप्य देशं स्थानविशेषं न पश्यामि । कुत इत्यत आह—नोर्ध्वमिति । तिर इति पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणं चोत्तरं च नैव पश्यामीत्यनुषङ्गः । कुतो देशभेदाभाव इत्यत आह— निष्कलस्येति । पूर्णस्येत्यर्थः । कुतो निष्कलत्वं ज्ञानसुखादिगुणाभावादवयवयोगादित्यत आह—अगुणत्वत इति । ज्ञानसुखयोः स्वरूपत्वात्संसर्गिगुणस्य चाभावस्यासंभवाद्गुणतोऽपि विभागशून्यत्वं न गन्तव्यं प्राप्यं गतिः प्राप्तिर्वा विद्यत इति न गमनसाधननिष्पादनविधानावकाश इत्यर्थः ॥ २६ ॥

किंचाज्ञानोपाधि विनाऽऽत्मनि निर्गुणे कस्यापि विशेषस्योत्पत्तिस्थितिनाश-स्यात्स्वाज्ञानस्य च ज्ञानस्वभावे वस्तुनोऽसंभाव्यमानत्वात् कदाप्यात्मनः क्रियायोग्यतेति स्थिते कुत इदानीमज्ञानप्रतिभासस्याप्यभावे कर्मविधिशेषता स्यादित्यभिप्रेत्याह—

चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते ।
कथं कार्यं ममत्राय नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥ २७ ॥

चिन्मात्रेति ॥ तस्मिन्नात्मनि तमः स्वरूपतः प्रतिभासतोऽपि च विद्यते । कुतः चिन्मात्रज्योतिषः । ज्योतिषून इति भावप्रधानो निर्देशः सुगममन्यत् ॥ २७ ॥

किंचाज्ञानाभावे तत्कार्यस्य बन्धस्य ममत्वाभिमानं विना मदर्थमाग्राह्य मे कर्मोपाय इत्याह—

निमज्ज्योदकराशौ निक्षिप्तोदकबिन्दुवत्तदेकतां प्राप्य इत्यनेन् प्रसृतो भवे-द्विर्विदोषनिरस्तात्मस्वरूप एव भवेत् । तस्मिन्नर्थे नित्यं निमग्नस्य न तीर्था-न्तरापेक्षेति भावः । तथा च श्रुतिः 'शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे'ति च ॥ ४० ॥

एवं कृतार्थतापादकज्ञानतीर्थं केनोपायेन प्राप्यमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तः पदार्थविवेक एव तल्लाभोपाय इति वक्तुं प्रथमं स्थूलदेहात्परत्वमात्मनो विशदयति—

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः परस्परेणापि न चैव दृश्यते।
परेण दृश्यास्तु यथा रसादयस्तथैव दृश्यत्वत एव देहिकाः॥४१॥

न चास्तीति ॥ शब्दादिर्विषयोऽनन्यवेद्यो न चास्ति । स्वयंप्रकाशस्वभावो नास्तीत्यर्थः । तथा परस्परेणापि शब्देन स्पर्शः स्पर्शेन शब्द इत्येवं परस्परेणापि न चैव दृश्यते प्रकाश्यते । अचेतनत्वादित्यर्थः । एवंच परेण व्यवहारानुपपत्तेर्दृश्यत्वं तत्र परस्परप्रकाशाभावे पारिशेष्यात्परेण व्यति-रिक्तेनात्मना प्रकाश्या एव । शब्दादिरनन्यवेद्य इत्यर्थः । तथा च देहिका अपि रसादयः परेण दृश्याः दृश्यत्वात् तथा बाह्यरसादयस्तथैवेमे तत्प्रकाशापेक्ष-त्वात् ॥ ४१ ॥

एवं पञ्चभूतात्मकात्स्थूलदेहात्परमात्मानं विविच्य सूक्ष्मादपि देहात् विविनक्ति—

अहंममेत्येषणयत्नविक्रियासुखादयस्तद्वदिहैव दृश्यतः।
दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते न दृश्यतां यान्ति ततः परो भवान्॥४२॥

अहंममेति ॥ अहमहंकारः । एषणयत्नविक्रियासुखादयः कामप्रयत्नदुःख-भोगादयः । अनेन एतद्देशावस्थो भवेति निर्दिश्यमाना मनोवृत्तयस्तद्वदिन्द्रि-यविषयवेदनाः । इतः । इह व्यवहारभूमौ दृश्यतो दर्शनकर्मत्वाच्च परस्प-रेणापि दृश्यतां न यान्ति न प्राप्नुवन्ति । दृश्यत्वयोगादेव पारिशेष्यात्ते ततस्तेभ्योऽहंकारादिभ्यः । तत्संघातरूपाल्लिङ्गदेहादपि परस्त्वम् । अत आत्मा परोऽस्य इति योजना ॥ ४२ ॥

रूपभोगमलक्लेशेनापि रहितः सर्वदालोऽपरिच्छिन्नोऽत एवाभिन्नो बन्धशून्य-श्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु स्वेदेवं यदि शरीरबुद्ध्योरात्मरूपता निषेध्यते तु न संमतिपक्षेत्या-शङ्क्य तयोरात्मरूपत्वाभावे बाधकमाह—

घटादिरूपं यदि तेन गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः ।
अशुद्धचिद्रूपविकारदोषता मतेर्यथा वारयितुं न पार्यते ॥४६॥

घटादीति ॥ यदि ते तव मते स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटादिरूपं विष-याकारं मनोऽप्यनेनात्मना न गृह्यते न प्रकाश्यते तदात्मनो मनोवृत्त्याकारि-त्वापत्त्याचिद्रूपविकारदोषयुक्तता यथा मतेर्बुद्धेस्तथा वारयितुं न शक्यते । तस्य साक्षित्वासम्भवात् मतिदोषाणां तस्मिन्नारोपसंभवात्तस्यापि निर्मो-क्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथवा यद्यपि शरीरद्वयमात्मत्वेनाभ्युपगतस्य आत्मा नित्य-सद्रूपत्वादि दृश्यमेतत्संदेहदोषो न परिहर्तुं शक्यते । स्वसंवेद्यत्वाभेदेन हि दृश्यमदृश्यभागस्य दृष्टा भवति । अन्यथा दृश्यत्वापरोक्षत्वानुपपत्तेरतो विशुद्धस्या-प्यनुपपत्तिरिति शङ्कते—घटादिरूपमिति । स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटाद्या-कारं मनो यदि तेन चेतनात्मना गृह्यते तदा तस्य दृश्यत्वात्मत्वाद्बुद्ध्यादि-दोषता वारयितुं न पार्यते । यथा मतेर्धर्मस्वभावतोऽविरुद्धत्वात् वारयितुं न पार्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्यादेतदेवं यदि मतिवदात्मनः परिच्छिन्नपरिणामि चात्मस्वरूपं स्यात्तच्च-मात्मस्वरूपमतो नास्यानुग्रहादिप्रसङ्गावकाश इति दृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरमाह—

यथा विशुद्धं गगनं निरन्तरं न सज्जते नापि च लिप्यते तथा ।
समस्तभूतेषु सदैव तेष्वयं समः सदात्मा ह्यजरोऽमरोऽभयः ॥४७॥

यथा विशुद्धमिति ॥ विशुद्धं परिणामविक्रियामलरहितं निरन्तरमपरि-च्छिन्नमतएव निरवयवं चेतिद्रष्टव्यम् । एवंविधं यथा गगनं न सज्जते केनचि-दनुषङ्गं संसक्तं भवति । नापि लिप्यते मलादिना रसेनेव यथादि । तथात्मापि विशुद्धो निरन्तरो निरवयवश्च शाखादिभिन्नो न बुद्ध्यादिषु सज्जते नापि तद्दोषेण लिप्यत इत्यर्थः । अत्र ह्यायमित्यादि दिगन्तरेण योजयन्नाह— समस्तभूतेष्विति । तत्तद्विभागमितिदेवतात्मदृष्टेरपि समस्तभूतेषु अयमात्मा सदा समो हि यस्मात्तस्मादजरोऽमरोऽभयो नित्यशुद्ध इत्यर्थः । तथाच सार्वं-शः सर्वेषु भूतेषु निष्प्रपञ्चो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य

[illegible]मलक्लेदेनापि रहितः सर्वगतोऽपरिच्छिन्नोऽत एवासिनो [illegible]
[illegible]र्थः ॥ ४५ ॥

सर्वदेतदेवं यदि शरीरयुक्तोऽात्मा [illegible] निर्लेपस्तु न संप्रतिपद्येता-
[illegible] तयोरात्मदर्शनाभावे बाधकमाह—

घटादिरूपं यदि तेन गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः ।
अशुद्धचिद्रूपविकारदोषता मतेर्यथा वारयितुं न पार्यते ॥४६॥

घटादीति ॥ यदि ते तव मते स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटादिरूपं [illegible]
[illegible] मनोऽप्यनेनात्मना न गृह्यते न प्रकाश्यते तदात्मनो मनोऽन्यथानि-
[illegible] यथा मतेर्दुष्टेनात्मा वारयितुं न शक्यते ।
[illegible] सति मतिदोषाणां [illegible]
[illegible] । अथवा यद्यपि शरीरादयमात्मा तस्य [illegible] नित्य-
[illegible] । [illegible] न परिहर्तुं शक्यते । [illegible]
[illegible] । अन्यथा [illegible] विशुद्धस्या-
[illegible] । स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटाका-
[illegible]—घटादिरूपमिति । [illegible]
[illegible] मनो यदि तेन [illegible] गृह्यते तदा तस्य [illegible] वारयितुं न
[illegible] वारयितुं न पार्यते । यथा [illegible]
पार्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

[illegible] यदि [illegible]
[illegible]—

यथा विशुद्धं गगनं निरन्तरं न सज्जते नापि च लिप्यते तथा ।
समस्तभूतेषु सदैव तेष्वयं समः सदात्मा सकलोऽजरोऽभयः ४७

यथा विशुद्धमिति ॥ विशुद्धं [illegible]
[illegible] । [illegible] यथा गगनं न सज्जते [illegible]
[illegible] । [illegible]
विशुद्धो [illegible] न [illegible] सज्जते [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । अत्र [illegible]
[illegible] । [illegible] इत्यर्थः । तथाच [illegible]
[illegible] अभयो [illegible]
[illegible] सर्वेषु भूतेषु [illegible] सर्वाणि भूतानि च [illegible]

सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति। 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्। विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति'। 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इत्यादि ॥ ४७ ॥

किंच दृश्यस्य बाधितत्वादपि न तत्कृतदोषसंबन्ध आत्मनः संभाव्यते। नहि मिथ्यार्थेन सत्यं वस्तु संसृज्यते। कथं बाधितत्वमिति चेत्प्रतिषेधोपाधानिषिध्यमानत्वाद्रज्जुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्याह—

अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना दृशिस्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिताः।
अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभिरपोह्य नेतीत्यवशेषितो दृशिः ४८

अमूर्तेति ॥ अमूर्तं च मूर्तानि च अमूर्तमूर्तानि पञ्चमहाभूतात्मकानि स्थूलानि 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च' इति श्रुतौ दृशिस्वरूपस्य ब्रह्मणः संबन्धीनि श्रुतानि। च अपरं कर्मवासनाश्रयं लिङ्गमिति यावत्। तदपि 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासः' इत्यत्रोक्तं, एतत्सर्वं सकारणं मूढबुद्धिभिरविद्यया मोहरूपया आत्मनि दृशिस्वरूपे प्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि प्रकल्पितं, वासनाप्रकल्पिताऽमूर्तमूर्तानि प्रकल्पितानीति योजना। हि यस्मादविद्ययाध्यस्तमात्मनि सप्रपञ्चं तस्मान्नेतिनेतीति वीप्सया तत्सर्वमात्मनो बहिरपोह्यात्मविशेषणतारूपं बाधित्वा केवलं दृशिश्चिन्मात्र एवावशेषितः 'सत्यस्य सत्यम्' इतिश्रुत्येति योजना। 'यदा प्रकल्पिता' इति विसर्गान्तपाठस्त्वेवं योजना—अविद्यया मूढदृष्टिभिरात्मनि प्रत्यग्रूपे प्रकल्पिता आरोपिताः कर्मवासना अमूर्तमूर्तानि च भूतानि दृशिस्वरूपस्य प्रत्यक्स्वरूपस्य ब्रह्मणो बहिर्नेतिनेतीत्यपोह्य दृशिरेवावशेषितो निषेधावधिभूतः श्रुत्या हि यस्मात्तस्मान्नास्त्यात्मनि दोषसंसर्ग इति ॥ ४८ ॥

स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य श्रुत्या बाधमुक्त्वा दृश्यत्वादिति युक्त्यापि बाधमाह—

प्रबोधरूपं मनसोऽर्थयोगजं स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यतोऽर्थवत्।
तथैव देहप्रतिमानतः पृथग्दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥४९॥

प्रबोधेति ॥ अर्थयोगाद्विषयसंबन्धाज्जातं मनसः प्रबोधरूपं विषयाकारवृत्तिरूपं यत्तत्स्मृतौ स्मृत्यवस्थायां सुप्तस्य पुंसः स्वप्नावस्थायां चार्थवदर्थाकारमेव दृश्यते। तथा स्वप्नस्मृत्योरर्थाभावेऽप्यर्थाकारं दृश्यमानमात्मनः

पृथगेव कार्यनिर्देशकं तदुक्तप्रत्यापर्यंव दृश्यतो दृश्यत्वदेतो। शरीरं मनश्च देहपरिमाणतो देहपरिमाणं च । तथैः सार्वविमलनिष्कलाद्विकारान्तरमार्थः स इह गृह्यते। देहद्वयाशमनारूप च दोराशय पृथक् च इतिविशेषणमिति बोध्यम् । अत आत्मनैव दृश्यस्यापि निषेधाभिप्रायाच्च शुद्धिरूपादिव- (निर्दर्शनि भाव. ॥ ४९ ॥

ननु शुद्धा मनस्यत्वविवेकेनात्मा प्रतिपादने सदा निवृत्तसंसाराद्विशेष- बोधादिविकारासंभावितम्यत्वादिदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्केत्याह—

स्वभावशुद्धं गगने घनादिके मलेऽप्ययाते सति चाविरूपता ।
यथात्र तद्वत्प्रतिपादितद्वये महाऽविरोधो गगनोपमे दृशौ ॥५०॥

स्वभावेति ॥ यथा स्वभावशुद्धे शुद्धस्वभावे गगने अधिष्ठाने घनादिके मले सति मलिनत्वयाते चाऽविरूपता न विरोधः कश्चिदस्ति । अविक्रियमेव सदा गगनमित्यर्थः । तद्वदुपाधयस्त्वधिष्ठाने गगनोपमे स्वभावशुद्धे शुद्धा दृशौ बाधितं इव शरीरादिसम्बन्धैर्याविरोध दृश्यत इति योज्यम् । तथा संसारनिवृत्तोऽप्यधिष्ठानतयाऽऽत्मनोऽविरोधेनाप्रतिरूपतया कोऽपि विरोध इति भाव ॥ ५० ॥

इति चतुर्दशं स्वभावस्थितिप्रकरणम् ॥ १४ ॥

नान्यदन्यत्वप्रकरणम् १५

ननु स्वभावशुद्ध आत्मा तथा सति साधनैर्यथार्थोक्तिः संसारिस्वभाव एव सन् ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानेन स्वभावशुद्धब्रह्मस्वरूपो भविष्यतीति द्वैविद्धैद्वैतीयाः प्रतिवेदिरे तत्र अद्वैतं मुमुक्षुभिरस्य शुद्धिशुद्धिर्वा बाधितत्वा- दित्याह—

नान्यदन्यत्र वेद्यसामान्यात्किंचिद्विचिन्तयेत् ।
अन्यस्यान्यत्वभावं हि नाशकस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥

नान्यदिति ॥ जीवब्रह्मणोरन्यत्वं भेद इष्यते किंवा भेदाभेदौ । नान्य- विरुद्धस्वभावतया ब्रह्मात्मैकत्वस्य ज्ञानद्वयोरसंभवात्तदसंभवे चार्

फलान्तं चानुभूतं यद्युक्तं [illegible] ।
स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं दृष्टं [illegible] ॥ ३ ॥

फलान्तमिति ॥ [illegible] पूर्वमनुभूत तदिदानीं [illegible] न दृष्टमिदम्, हि [illegible] आगमः करोति । [illegible] । अयं भावः—[illegible] हि [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] आगमे । यदि तदा साक्षिणानुभूत[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] साक्षित्व-स्वमिति ॥ ३ ॥

आत्मैव द्रष्टा [illegible] [illegible] साक्षित्वमने-ऽस्याह—

द्रष्टुर्धान्य[illegible] ।
[illegible] ॥ ४ ॥

द्रष्टुरिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अन्यथा [illegible] [illegible] ॥ ४ ॥

ननु [illegible] [illegible]—

[illegible] विद्यानां [illegible]
[illegible] दृष्ट्वानां [illegible]

किं विचार्याचाराभावेनाचार्यं विदेहकैवल्यं प्राप्यते नेत्याह—

जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः ।
कर्म हेतुविरुद्धं यत्स्वरूपं शाश्वतः स्मरेत् ॥ ८ ॥

जात्यादीनिति ॥ बुधः पण्डितो बुद्धिमान् कर्मणां निमित्तभूताञ्जात्यादीन्संपरित्यज्य जात्याद्यभिमानं परित्यज्य यत्स्वरूपं कर्म हेतुविरुद्धं कर्मनिमित्तोपमर्दकं शुद्धात्मस्वरूपं तच्छाश्वतो यथा शास्त्रोक्तं तथा स्मरेत्, अनुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

शास्त्रमेवोदाहरन्नन्वयमात्मरूपं विशदयति—

आरंभकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च खे यथा ।
पर्यगाद्व्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥ ९ ॥

आरंभक इत्यादिना ॥ 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सत' इति मन्त्रार्थः पूर्वार्धेनोच्यते । 'स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्ध'मिति मन्त्रार्थं सार्धश्लोकेनाह—पर्यगादिति । एवाक्षरयोजना । सर्वभूतेष्वहमेक एवात्मा न चेतनभेदोऽस्ति, तर्हि [illegible] भूताद्यधिकरणमात्मनो नेत्याह—तानीति । तानि च भूतानि तस्मिन्नात्मन्येवाध्यस्तानि न ततः पृथग्वर्तन्ते । तथा च स्वात्मसकलविकाराधिष्ठानभूतसत्तास्फूर्तिरूपो विकारोपमर्देनात्मभावेन इत्यर्थः । खे यथेति । अन्तःसुषिररूपेण बहिरवकाशरूपेण वर्तमाने आकाशे यथा भूतसंबन्धमन्येत्यर्थः । पर्यगादात्मा व्योमवत्स्वसत्तामात्रेण परि समन्तादगादव्याप्नोत् । सर्वमदीयमात्मना न किंचिदव्याप्तमस्तीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं 'नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृत'मिति । शुक्रमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानं दीप्तिमदिति । प्रकाशस्वभावं शुक्रं तदात्मस्वरूपमित्यर्थ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

'अव्रणमस्नाविर'मिति पदद्वयार्थमाह—

व्रणस्नाय्वोरभावेन स्थूलं देहं निवारयेत् ।
शुद्धापापमयालेपं लिङ्गं चाकायमित्युत ॥ १० ॥

रूपेति ॥ नीलादिरूपसंस्कारेण युक्तः समानः आश्रितः आश्रयो यथोक्तौ रागद्वेषौ रूपसंस्कारानुयायी यस्य अत एव तदपि तन्मयमाश्रयमिति । संस्कारो नाम स्वाश्रयस्य प्रागुद्भूतावस्थासमानावस्थान्तरापादकोऽतीन्द्रियो धर्मः । तत्रायमर्थः—रूपाद्याकारपरिणामान्तःकरणे हि रूपादिसंस्कारः पुनरपि रूपाद्याकारपरिणामहेतुर्विद्यते । तत्रैव च रागद्वेषौ रूपादिदर्शननिमित्तौ । तन्निमित्तं च भयं तत्रैव । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिर-धृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे'ति श्रुतेः । यस्माद्बुद्धिस्थमेव रागद्वेषौ भयं चेति तस्मात्तन्मया गृह्यते नात्मस्थं भयं तस्मात्तज्ज्ञाता शुद्धो रागा-दिरहितोऽभयश्च सर्वदेति ॥ १३ ॥

ननु सदा शुद्ध आत्मा किंतु 'यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' इति श्रुतेः 'यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः' इति स्मृतेश्च पूर्वमशुद्धोऽपि पुरुषो ब्रह्मभावनया शुद्धः पश्चाद्भवति इत्याशङ्क्याह—

यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे नात्मन्याप्तौ क्रियात्मनि ।
आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तन्मयम् ॥ १४ ॥

यन्मना इति ॥ कस्मिंश्चिद्देवादौ मनो यस्य स यन्मनाः स्यात्सो पुरुषः स तन्मयो ध्येयदेवादिमयो भवति । ध्यातृध्येययोरन्यत्वे सति ध्यान-क्रियाया तत्प्राप्तिसंभवादित्यर्थः । न पुनरात्मन्याप्तौ आत्मस्वरूपावस्थान-मात्रपर्यवसाने क्रिया ध्यानादिरूपापेक्ष्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—आत्मत्वे-ति । मोक्षरूपस्य ब्रह्मण आत्मत्वेऽसति तस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वा-त्क्रियाया अनपेक्षत्वादित्यर्थः । मोक्षमात्रस्वभावत्वाच्च न क्रियापेक्षेति चकारार्थः । विपक्षे दोषमाह—सापेक्षं हीति । यदि क्रियासापेक्षं कैवल्यं भवेत्तर्हि तन्मयमात्मरूपं न स्यात् । क्रियासाध्यस्यानात्मत्वादनित्यत्वाच्चे-त्यर्थः । तस्मात्सदा शुद्ध एवात्मा तद्विपरीताभासो मिथ्यात्वादस इति भावः ॥ १४ ॥

विभागादिमलाभावाद्विदेहरूपस्यात्मा सदा शुद्ध एवाभ्युपेय इत्याह—

समिद्धकर्मा शरीरविभक्ताजराऽमला ।
चक्षुराद्युपधानात्मा विपरीता विभाव्यते ॥ १५ ॥

स्यमित्येति ॥ यद्येवमभावेना प्रतिज्ञाहं तस्यां जन्मविनाशने दृतिभासाः कथमित्याशङ्क्य चक्षुरादुपाधिधर्मगं दोषादित्याह—चक्षुरादीति ॥ १५ ॥

आत्मनः प्रतिपादितममलत्वं विशदयति—

दृश्यत्वादहमित्येषो नात्मधर्मो घटादिवत् ।
तथान्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्माऽमलो ह्यतः ॥ १६ ॥

दृश्यत्वादिति ॥ अहमित्येषोऽहमिति प्रत्ययो नात्मधर्मो नात्मनिष्ठो दृश्यत्वाद्घटादिवत्तथान्येऽपि प्रत्ययाः परिणामा ज्ञेयाः दोषरूपा रागद्वेषादयोऽनात्मधर्मा ज्ञेयाः । हि यस्मादत आत्माऽमलो हि निर्मल एवेत्यर्थः ॥

अहंकारादीनामात्मधर्मत्वाभावेऽपि नात्मनो विशुद्धिः सिध्यति विकारित्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—

सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वगः ।
विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पवित्भवेत् ॥ १७ ॥

सर्वप्रत्ययेति ॥ विपक्षे दोषमाह—विक्रियेतेति । विक्रियेत परिच्छिद्येत वा यद्यात्मा तदाऽल्पविद्विषयमात्राभासको भवेद्बुद्ध्यादिवद्बुद्धिचित्तमनोवदित्यक्षरार्थः । बुद्ध्यादिशब्देन तद्गताभासो लक्ष्यते अन्यथा स्वरूपतो चेतनत्वाद्धेदनयोरल्पवेत्तृत्वविवक्षानमनुपपन्नं स्यात्तत्र बुद्धे साभासाया विषयावभासनमात्रे उपक्षीणपरिणामाया यथापूर्वापरानुभूतितदवस्था तत्प्रकारानुसंधानाभावो विक्रियावत्त्वात्तथा द्रष्टुरपि विक्रियावत्त्वेऽनुसंधानाभावप्रसङ्गात्सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः ॥ १७ ॥

द्रष्टुरात्मनोऽपि बुद्धिवदल्पवित्त्वमेव ज्ञानस्य साधनाधीनत्वोत्पत्तिविनाशवत्त्वादिति चेदित्याह—

न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैव तत् ।
नहि द्रष्टुरिति ह्युक्तं तस्माद्द्रष्टा सदैकदृक् ॥ १८ ॥

न दृष्टिरिति ॥ यथैव चक्षुरादिद्वारकदृष्टिर्लुप्यते परिणामित्वात्तथा द्रष्टुरात्मनो दृष्टिर्लुप्यते अपरिणाम्यात्मस्वरूपत्वात्तस्या इत्यर्थः । तद्दृष्टेर्नित्यत्वं 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वा'दिति हि श्रुत्योक्तमित्यर्थः ।

यस्मात्प्रमाणसिद्धमिदं तस्मादित्यर्थः । सदेकरस एकरूपरहितस्वभाव इत्यर्थः । 'सदैकमुनि'त्यपाठे शुद्धे पश्यन्तीति मुख साक्षीत्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्मादेवमात्मा शुद्धस्वभावोऽपि मलुपाधिसंबन्धादन्यथा प्रतीयते तस्मादात्मानं प्रयत्नेन प्रतिपत्तु पदार्थविवेकं कुर्यान्मुमुक्षुरित्याह—

संघातो वास्मि भूतानां करणानां तथैव च ।
व्यस्तं वान्यतमो वास्मि को वास्मीति विचारयेत् ॥ १९ ॥

संघातो वेति ॥ अयमर्थः—अहमिति सर्वदात्मावभासते । स भासमानोऽहं मनुष्यः कृशः स्थूल इत्यादौ भूतसंघातात्मकदेहरूपः स्फुरति । तदिदमुच्यते संघातो वास्मि भूतानामिति । तथाहं द्रष्टा श्रोता रसयिता काणो बधिर इति करणेभ्यश्चक्षुरादिभ्यो स्फुरति अन्तःकरणसंघातो वाहमिति । तत्रापि पृथक्पृथगेवाहं करणसंघातस्यैकैक योऽन्यतमोऽहमस्मि । अथवैकस्मिन्देहेऽनेकात्मत्वे कर्तृत्वादिमत्त्वे भवात्क्रमेणाव्यवस्थानुपपत्तेरन्यतमो वास्मीन्द्रियसंघातादन्यो वा तदधिष्ठातास्मि । यद्यप्यनन्यमहं न को वान्तःकरणप्राणादन्यतमः किं वा तत्साक्षी तद्विलक्षणस्वभाव इति विचारयेत् ॥ १९ ॥

विचारफलं पदार्थविवेकं कथयति—

व्यस्तं नाहं समस्तं वा भूतमिन्द्रियमेव वा ।
ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञातान्योऽस्माद्घटादिवत् ॥ २० ॥

व्यस्तं नाहमिति ॥ भूतं चेन्द्रियं वा समस्तं व्यस्तं वा नाहमस्मि ज्ञेयत्वाद्घेतस्मान्घटादिवत्, करणत्वाच्चक्षुरादिवदिति यथायोगं योज्यम् । तस्माज्ज्ञाता चेतनोऽन्योऽस्त करणप्राणादिभ्योऽप्यचेतनेभ्य इति प्रवृत्तान्वयव्यतिरेकालोचनेन विवेकः कार्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं साक्षिसाक्ष्ययोरन्वयव्यतिरेकालोचनेनावस्थात्रयविवेकद्वारा तत्साक्षिणस्तुरीयस्याधिगमप्रकारमाह—

आत्माग्नेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः ।
दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥ २१ ॥

आत्माग्नेरित्यादिना ॥ त्र्यर्थं सर्वोत्तरः प्राच्यने श्लोकैः । आत्मैवाग्निस्तस्येन्धना इध्यते प्रकाश्यते व्यवहारयोग्यः क्रियते अनयेतीन्धना बुद्धिः ।

इति स्पष्टं तैरित्यर्थः । तत्र भासमानकर्मसुखदुःखादीनां मनोमात्रत्वात्तस्य च दृश्यत्वेनैव तद्भावप्रख्यानादात्मन उपाधेरन्तराभावे सति बाह्यस्य चारित्रादिदोषस्पर्शानामुपरमादात्मैव स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशिता साक्षी भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चे'ति, 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवती'ति च ॥ २४ ॥

सुषुप्तिमाह—

विषया वासना वापि चोद्यन्ते नैव कर्मभिः ।
यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥ २५ ॥

विषया इति ॥ यदा बुद्ध्यन्तःकरणे विषयाः स्थूलाः वासनाश्च सूक्ष्माः स्वप्नदृश्याश्च कर्मभिर्न चोद्यन्ते नोद्भूताः क्रियन्ते तदात्मा प्राज्ञो ज्ञेयस्तदा प्राज्ञस्सम्पन्नो भवतीत्यर्थः । प्रज्ञानैकघनत्वात्तदा प्राज्ञ इति सुषुप्तिमभिप्रेत्य विशिनष्टि—अनन्यदृगिति । अन्यदात्मव्यतिरिक्तं विषयं वासनां वा न पश्यतीत्यनन्यदृक्, अपरिच्छिन्नदृगित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमवस्थात्रयं तद्वन्तं चात्मानं प्रदर्श्य तयोर्भेदं विविच्येदानीमभिमानमहिमावस्थात्रयसाक्षितया विश्वादित्रयापेक्षया तुरीयं प्रत्यगात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावमुपलक्षयति—

मनोबुद्धीन्द्रियाणां या अवस्थाः कर्मचोदिताः ।
चैतन्येनैव भासन्ते रविणेव घटादयः ॥ २६ ॥

मनोबुद्धीति ॥ इन्द्रियाणामवस्था जागरणं । मनोवस्था स्वप्नः । बुद्ध्यवस्था कारणावस्था सा सुषुप्तिरिति विभागः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

ननु यद्यात्मा निर्विकार एव साक्षी कथं तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तोच्यते तत्राह—

तत्रैवं सति बुद्धीर्ज्ञ आत्माभासावभासयन् ।
कर्ता तासां यदात्मासौ मूढैरेवाभिधीयते ॥ २७ ॥

तत्रैवं सतीति ॥ तत्र तस्मिन्नात्मनि एवंभाति अवस्थात्रयेऽभ्युपेते सावस्थाः बुद्धीः आत्मभासा स्वचैतन्याभासेनावभासयन् ज्ञ आत्मा तासां कर्तेति

त्मानं प्रत्यग्ब्रह्मयाथात्म्ये इत्यभिप्रायः । तं चैतन्यदृशमेवात्मानं मो
यदा प्रत्यक्षोपलब्धे घटादाविव विवादिनो विप्रतिपद्यमाना एव
विप्रतिपद्यन्ते तु ते—देहेन्द्रियमनोबुद्धीनामन्यतमोऽचेतन एव चे
तनात्मेति चेद्बाह्याः । तदन्यश्चेतन इति वैदिकादिसंमतावपि केचि
त्केचिदकर्तेति तथा व्यापकोऽणुतोऽव्यापकोऽणुपरिमाणो देहपरिमाण
केचिदनु जीवो मुक्तोऽप्य ईश्वरस्तथा सर्वशरीरेष्वेकोऽनेको वा शुद्धो
ऽगुणवान्हीनोऽन्यथा तद्गुणश्चेति ॥ ३० ॥

अतो विप्रतिपत्तेरयथाभूतात्ममात्रगोचरत्वादसमर्थौ शब्दप्रत्ययौ
स्मर्तीत्याह—

अप्राप्यैव निवर्तन्ते वचो धीभिः सहैव तु ।
निर्गुणत्वात्क्रियाभावाद्विशेषाणामभावतः ॥ ३१ ॥

अप्राप्यैवेति ॥ कथमात्मप्राप्तिर्वाचां धियामिति चेत्तत्राह
धीजाभावादित्याह—निर्गुणत्वादिति । रूपादिगुणहीनत्वाद्वागेन्द्रि
धीभिरिन्द्रियैरात्मा न प्राप्यते । मनसश्च बाह्येन्द्रियद्वारोपलब्धवि
षयेण स्वतश्च विषयानिरूपणात्तद्गोचरमात्मानं न प्राप्नोति । क्रि
याद्वारमपि गोचरत्वाभावः । नहि क्रियाहीनेऽनवच्छिन्ने वस्तुनि क्रि
याशक्तिमात्रेणापूर्वधर्मोत्पत्तिः संभवति । घटादिनागुणवते गगने तद्व
दस्मादात्मनः संयोगसद्भावासंभवाच्च मनसापि प्राप्य आत्मेत्यर्थः । तथ
पाणां गोधमहत्त्वादीनां बाह्यानां स्वगतानां वा जात्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्त
भावाच्च शब्दोऽपि प्राप्नोत्यात्मानमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'यतो वाचो नि
वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति, 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यै
र्देवैस्तपसा कर्मणा वे'ति च ॥ ३१ ॥

अविषयस्यात्मनः कथं वेदान्तवेद्यत्वमित्याशङ्क्य लक्षणावृत्त्यै
त्याह—

व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्तैः सर्वैर्वियोजितम् ।
यथा तद्वदिहात्मानं विन्द्याच्छुद्धं परं पदम् ॥ ३२ ॥

व्यापकमिति ॥ सर्वैः मूर्तैः सर्वतो वियोजितं परिच्छेदप्रतिभा
साविवर्जितं व्यापकं स्वरूपतोऽपरिच्छिन्नं च व्योम यथा, तद्वदेव

आत्मचक्षुर्दीप्तेति ॥ अज्ञानरक्षणः । अज्ञानोपाधिनिबन्धन इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अविद्यातत्कार्योपाधीनामात्मनश्च विवेकानुपलम्भादेव संसारप्रतिभास इति स्थिते मुमुक्षोः कर्तव्यमुपदिशति—

विविच्यास्मात्स्वमात्मानं विन्द्याच्छुद्धं परं पदम् ।
द्रष्टारं सर्वभूतस्थं समं सर्वभयातिगम् ॥ ३६ ॥

विविच्येति ॥ अस्मान्नृत्यादिसंघाताद्विविच्य स्वमात्मानं विन्द्यादिति संबन्धः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥

वेद्यमेवात्मरूपं पुनर्विशिनष्टि—

समस्तं सर्वगं शान्तं विमलं व्योमवत्स्थितम् ।
निष्कलं निष्क्रियं सर्वं नित्यं द्वन्द्वविवर्जितम् ॥ ३७ ॥

समस्तमिति ॥ समस्तमात्मानं सर्वं परं पदं ब्रह्मेति पृथक् योजयमनु-सन्धानार्थं । अत्र विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन च ये विशेषा निर्दिष्टास्तान्सो-पात्माधिगमे त्वंपदार्थे तत्पदार्थे च ब्रह्मण्यनुसंधानयोरनुपयुक्तत्वं नि-श्चित्य तत्त्वमसिवाक्यादहंब्रह्मेति निश्चिनुयादिति तात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

एवं ब्रह्मात्मरूपेणैव ज्ञातव्यमित्युक्तं पुनर्मुमुक्षुं शिक्षयति—

सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः कथं ज्ञेयो मयेत्युत ।
विमृश्यैवं विजानीयाज्ज्ञानकर्म न वेत्ति वा ॥ ३८ ॥

सर्वेति ॥ सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञानैकस्वभावो य आत्मा स कथं ज्ञेयोऽस्म-भाव इति विमृश्येदिति योजनीयम् । कथंशब्दसूचितं विमर्शमेव विवृणोति— ज्ञेय इति । मया ज्ञेय उत न ज्ञेय इति शेषः । यदि ज्ञेयमन्यदपि ज्ञानं प्रति कर्म वा न वेत्त्येवं विमृश्य विजानीयादात्मानं इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवंविमर्शे ज्ञेयत्वपक्षत्यागश्च संगच्छत इत्याह—

अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दृष्टमित्यादि शासनात् ।
नैव ज्ञेयं मयान्यैर्वा परं ब्रह्म कथंचन ॥ ३९ ॥

अदृष्टमिति ॥ 'यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो

सवितृ प्रकाशः प्रकाश्यान्यात्मकमपि प्रकाशयत्येव तथात्मापि स्वस्व- भावव्यत्यासमपि भासयेदिति चेत्तत्राह—

स्पर्शितः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् ।
प्रकाशस्तत्स्पर्शकार्यः स्यादिति मिथ्या वचो ह्यतः ॥ ४३ ॥

स्पर्शितः स्यादिति ॥ [illegible] प्रकाशहीनस्य प्रकाशात्मसमा- गमात् [illegible] स्यात् । न तत्र प्रकाशगुणोऽस्ति इत्यर्थः । अतः प्रकाशोऽर्ककार्यं इति तथा व्यपदेशः । प्रकाशगुणविहीने वस्तुनि प्रकाशोद्भवाभावे [illegible] । [illegible] एव [illegible] प्रकाशस्वभावस्य सवितुः [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] न [illegible] इति भावः ॥ ४३ ॥

घटादिप्रकाशः कथमर्ककार्यो न भवतीति चेत्तत्राह—

यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते ।
सत्त्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥ ४४ ॥

यतोऽभूत्वेति ॥ यत्तु प्रागभूत्वा यतो भवेत्तस्य कार्यमिष्यत इति संबन्धः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

कथं तर्हि प्रकाशस्वरूपस्यादित्यस्य प्रकाशाभिव्यञ्जकत्वं बोधमात्रस्व- भावस्य बोद्धृत्वं व्यपदिश्यते तत्राह—

सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्तादित्यादिरिष्यते ।
घटादिव्यक्तितो यद्वद्बोधात्मन्यपि गम्यताम् ॥ ४५ ॥

सत्तामात्र इति ॥ प्रकाशस्य संनिधिसत्तामात्रे सति घटादिव्यक्तितो घटाद्यभिव्यक्तेर्हेतोरादित्यादिः प्रकाशस्य कर्तेष्यते यद्वत्तद्वद्बोधरूपेऽप्या- त्मनि [illegible] सत्तामात्रे सति बोद्धृत्वमिष्यतामित्यर्थः [illegible] योजना ॥ ४५ ॥

[illegible] इति दृष्टान्तेन स्पष्ट- यति—

तत्, स्वयं स्वरूपेणासाधारणस्वभावेन न ज्ञेयो ज्ञानविषयो व्याप्तो न भवति, तथा नाज्ञेयो व्यवहितवस्तुवत् ज्ञानप्रकाशरहित इत्यर्थः । अथवे- तनेन ज्ञाता वाच्यस्याज्ञाता वा न भवत्यतः निर्विकारस्यार्थतस्यायोगात् तथा कर्ता कारकत्वदासाधिष्ठानत्वात् कर्ता च निर्व्यापारत्वादिस्यादिविरुद्ध- प्रतिभासस्यप्रत्योपसंहार ऊह्यो वेदितव्यः ॥ ४८ ॥

आत्मन उक्ते द्वैताद्यभावे प्रमाणमाह—

विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् ।
बन्धमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥ ४९ ॥

विदिताविदिताभ्यां तदिति ॥ 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता- दधी'ति श्रुत्या विदिताविदिताभ्यां कार्यकारणाभ्यामन्यदात्मतत्त्वं ब्रह्मेति शासनात्कार्यकारणधर्मविलक्षणस्वभाव एवायमात्मेत्यर्थः । तथाच यथात्मनि ज्ञातृत्वं कारणत्वमित्यादि सर्वमविद्यावशादेव कल्पितं तथा बन्धो मोक्ष- शिष्यो मिश्रः सुखी दुःखीत्यादयोऽपि भावा आत्मनि कल्पिता एवेत्याह— बन्धेति ॥ ४९ ॥

बन्धादीनामात्मनि कल्पितत्वे दृष्टान्तं हेतुमाह—

नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ।
बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथात्मनि ॥ ५० ॥

नाहोरात्र इति ॥ अबोधनिबन्धनो बन्धो बोधनिबन्धनो मोक्षस्तयोर- भावे तत्र तयोरप्यभाव इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उक्तैरुपदेशैरात्मतत्त्वं ब्रह्म विजानतः फलमाह—

यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जितम् ।
यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥ ५१ ॥

यथोक्तमिति ॥ हानोपादानवर्जितमिति हानोपादानकर्तृत्वं च व्याव- र्त्यते । अनेन सर्वविशेषाः प्रतिषिद्धा भवन्ति सच्चिदानन्दरूपत्वात्मकत्वस्य- विशेषणाभिप्रायः । यथोक्तविधानं यथार्थविशेषणप्रकारः स नैव जायत इति सत्यमिति संबन्धः । 'न स भूयोऽभिजायत' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥५१॥

तार्किकमतप्रतिषेधेन मुमुक्षुं स्वाराज्येऽभिषेक्तुं प्रकरणान्तरमारभमाणः प्र-
थमं स्थूलशरीरात्मवादिमतं निराकरोति—

पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्मयः ।
पक्तिचेष्टावकाशाः स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवाः ॥ १ ॥

पार्थिव इति ॥ यः स्थूलदेहे कठिनो धातुर्मांसादिरूपः स पार्थिवः
पृथिव्यंशः पृथिवीपरिणामात्मकः स्मृतो ज्ञातो विद्वद्भिरित्यर्थः । एवं द्रवो-
ऽम्मयोऽपां परिणामः । पक्तिः पाकश्चेष्टा स्पन्दनमवकाशोऽन्नपानमनना-
संचारमार्गो देहगतछुषयो ये स्युः एते क्रमेण वह्निवाय्वम्बरोद्भवा देहानु-
गतवह्न्याद्यंशकार्यभूताः स्मृता इत्यर्थः । देहो नाम्ना भूतपरिणामत्वा-
द्घटादिवदिति भावः ॥ १ ॥

इन्द्रियाण्यप्यात्मनिमं मत्वाह—

घ्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् ।
रूपालोकवदिदं हि सजातीयार्थमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

घ्राणादीनीति ॥ घ्राणादीनीन्द्रियाणि तदर्थास्तेषां विषया गन्धादयश्च
क्रमात्पृथिव्यादीनां गुणाः कार्याणीत्यर्थः । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां पृथि-
व्यप्तेजोवाय्वाकाशानां क्रमेण धर्माः प्रसिद्धास्तेषां घ्राणाद्येकैकेन्द्रियग्राह्यता-
न्वयव्यतिरेकसिद्धा । तथाच यदिन्द्रियं यस्य धर्मं ग्राहयति तदिन्द्रियं तस्य
सजातीयं भवितुमर्हति । यथा तैजसस्य रूपस्य प्रकाशको दीपादिस्तैजसो दृष्ट-
स्तथेन्द्रियाण्यपि भौतिकानां प्रकाशकत्वाद्भौतिकान्येवेत्यनुमानमाह—रूपा-
लोकवदिति । एवमिन्द्रियाणां भौतिकत्वे सिद्धे देहवदेषामप्यनात्मत्वमिति
भावः ॥ २ ॥

किंचेन्द्रियाणि नात्मनः करणत्वात्कुठारवदित्यनुमानान्तरं सूचयन्कर्मे-
न्द्रियाणामेकादशत्वनियममाह—

पुमर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।
तद्विकल्पार्थमन्तस्थं मन एकादशं भवेत् ॥ ३ ॥

पुमर्थानीति ॥ एतानि घ्राणादीनि पुमर्थानि ज्ञानकरणान्याहुः ।

स्थितो दीपो यथायत्नः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ।
शब्दाद्याकारबुद्धीद्धः प्राज्ञस्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥

स्थित इति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

तथापि कथं बुद्धिः सुखित्वादिषु स्वात्मत्वादित्याशङ्क्याह—

शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेन गतां धियम् ।
नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विशिंषन्ति सुखादयः ॥ ७ ॥

शरीरेति ॥ सुखादयः शरीरादिसंघाते आत्मत्वेन प्रवृत्तां धियं बुद्धिं विशिंषन्ति सम्बध्नन्ति । किंभूताम् । नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां प्रकाशिताम् । तथाच प्रकाशमानस्वरूपात्मनोरविवेकाद्बुद्धौ सुखादिमत्तेति भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

पुन एवं विविच्य दृष्टान्तमाह—

शिरोदुःखादिनात्मानं दुःख्यस्मीति हि पश्यति ।
द्रष्टान्यो दुःखिनो दृश्याद्द्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यसौ ॥ ८ ॥

शिर इति ॥ शिरआदिदेहावयवगतेन दुःखेन हि यस्माद्दुःख्यहमस्मीत्यात्मानं पश्यति तस्माद्देहमात्मत्वेन गता बुद्धिरिति योजना । अयमाशयः— आत्मनो विशेषविज्ञानं दुःखाद्याकारनिरूपणमिति हि स्थितिः । तथाच शिरोदुःखेनोदरदुःखेन वा दुःख्यहमस्मीत्यभिमानात्मकबुद्ध्यवस्थाविशेषस्यैव दुःखित्वात्सुखदुःखादयो बुद्धिं विशिंषन्तीति युक्तं वक्तुमिति । द्रष्टा तु दुःखिनो दृश्यादन्यः आत्मत्वेनाभिमन्यमानदेहावयवोपघातादिजनितदुःखाकारपरिणामबुद्धेर्द्रष्टृत्वात् साक्षी वस्तुत एवासौ द्रष्टृत्वादेव न दुःखीत्यर्थः ॥ ८ ॥

द्रष्टृत्वादसौ न दुःखीत्युक्तमेव स्पष्टयति—

दुःखी स्याद्दुःख्यहंमानाद्दुःखिनो दर्शनाच्च वा ।
संहतेऽङ्गादिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥ ९ ॥

दुःखी स्यादिति ॥ अयमात्मा दुःख्यहंमानाद्दुःखाकारपरिणामवदन्तःकरणेऽहमित्यभिमानाद्दुःखी स्यात् दुःखिनो दुःखाकारपरिणामवतोऽन्तःकरणस्य दर्शनात्, तथासत्युदासीनानामपि दुःखिनं पश्यतां दुःखित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रकृते विभागार्थं तदाह—संहत इति । अङ्गादिभिर्हस्तपादमुखादीन्द्रियैश्च

[illegible] ॥ ३ ॥

बुद्धिरिति [illegible] —

निश्चयार्थो भवेद्बुद्धिस्तां यथार्थानुभाविनीम् ।
ज्ञानात्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्सदा ॥ ४ ॥

निश्चयार्थेति ॥ निश्चयोऽर्थः [illegible] प्रयोजनं यस्याः [illegible] सा निश्चयार्था बुद्धिर्भवेत् । निश्चयकरणं बुद्धिरित्यर्थः । [illegible] —तामिति । [illegible] —स्वरूपेण ज्योतिषेति । तथा च भास्यभासकयो रूपालोकयोरिव भेदाद्भास्याया बुद्धेरन्यो भासक आत्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदि बुद्धेरात्मा भासकस्तर्हि तया संसर्गादशुद्धिरापद्येतेत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरमाह—

व्यञ्जकस्तु यथालोको व्यङ्ग्यस्याकारतां गतः ।
व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वज्ज्ञः प्रत्ययैः सदा ॥ ५ ॥

व्यञ्जकस्त्विति ॥ यथा आलोको व्यञ्जको दीपालोकादिर्व्यङ्ग्यस्य घटा-

[illegible]

यदि बुद्ध्यादेरत्यन्तविलक्षणो निर्व्यापार आत्मा कथं तर्हि तस्य तदवभासकत्वमित्याशङ्क्य तदपि दृष्टान्तेनाह—

ज्योतिरिव इति ॥ अयमर्थः—यद्यात्मनो ग्राह्यग्राहकत्वभेदोऽनुपपद्यते तदेदं वक्तव्यं ग्राह्योऽपि चैतन्यः किं वा जड इति । तत्राद्यं निराकरोति दृष्टान्तेन—ज्योतिरिव इति । आदित्यादिज्योतिषो घोतकत्वेऽपि प्रकाशान्तर-प्रकाशत्वेऽपि आत्मप्रकाशत्वं ज्योतिःस्वरूपप्रकाशात् तद्वदेवं यथा दृष्टान्तस्तथा भेदेऽप्यंशभेदकल्पनेऽपि स आत्मा समन्वार्थमन्यत्वभावादिदोषाद्ग्राह्यमात्मानं नैव पश्यति । न द्वितीयो विषयोऽहरोमीत्यर्थ । न द्वितीयः । अत्राग्रहयोरेकाे-क्तिभेदाभेदानुपपत्तेर्न ग्राह्यात्मत्वात्मत्वमिति आत्मनः स्वसंवेद्यत्वसिद्धिरिति दूषणं स्फुटमेवानुपेक्षितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

स्वरूपेणांशद्वारेण वा यद्यप्यात्मात्मानं नैव पश्यति तथापि गुणज्ञानस्य कर्मत्वं गतिप्रदीपवदाहाह—

यद्धर्मा यः पदार्थो न तद्धर्मैवात्म कर्मताम् ।
न ह्यात्मानं दहत्यग्निस्तथा नैव प्रकाशयेत् ॥ १३ ॥

यद्धर्मेति ॥ यः पदार्थो यद्धर्मा येनासाधारणधर्मेण धर्मवान् तस्यैव धर्मस्य कर्मता नेयात् । तथाच ज्ञानस्वभाव आत्मा न ज्ञानकर्मतां गन्तुमर्हतीत्यर्थः । दृष्टान्तभागः स्पष्टार्थः । आत्मा न स्वीयधर्मव्याप्यः पदार्थत्वाद-ग्निवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

तदन्यायेन विज्ञानवादी बौद्धोऽपि निराकृत इत्याह—

एतेनैवात्मनात्मानो ग्रहो बौद्धैर्निराकृतः ।
अंशोऽप्येवं समन्वादि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥ १४ ॥

एतेनैवेति ॥ आत्मन इत्यविज्ञानात्मन इति सम्बन्धः प्रयोगः । बुद्धेरात्मनः स्वरूपस्यात्मना स्वेनैव ग्रह इति बौद्धपक्षोऽप्येतेनैवोक्तदृष्टान्तप्रपञ्चेन निराकृत इत्यर्थः । स्वरूपस्य स्वरूपेणैव ग्राह्यत्वाभावेऽपि एकेनांशेन ग्राह्यत्व-मंशान्तरेण ग्राहकत्वमिति कल्पनान्तरं न घटत इत्याह—अंशोऽप्येवमिति । एवं प्रागुक्तवर्त्मना । तदेवाह—समन्वादि निर्भेदत्वादिति ॥ १४ ॥

एवं बुद्धेः स्वग्राह्यत्वनिराकरणेनार्थादन्यग्राह्यत्वमुपक्षिप्तमन्यथा तस्याः क्षणिकत्वापरिहारः । तत्र यावदुर्ध्वं बुद्धिग्राहकस्तावत् शून्यमेवात्मतत्त्वम-स्त्विति वादिनं निराकरोति—

[illegible] आत्मा साक्षी स नैव [illegible]
[illegible]

[illegible] चिदात्मनो मुख्यम् इति दृष्टान्तेन शङ्कते—

चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्चेन्नानेकमेव तत् ।
संहतं च ततो नात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मतां व्रजेत् ॥ १० ॥

चक्षुर्वदिति ॥ यथा चक्षुषो दर्शनादिभिन्नतया दृश्यत्वं तथैव मुख्यद्र- ष्टृत्वं च तथात्मनो दु[illegible]भिन्नतया दृश्यत्व[illegible] द्रष्टृत्वं चेति कर्मकर्तृत्व[illegible] । सिद्धान्ती परिहरति— नेति । कुत इत्यत आह—अनेकमेव तदिति । तच्चक्षुरनेकमनेकाकारमेव संहतं च भवतीत्यतो घटते तस्य कर्मत्व कर्तृत्व [illegible]रित्यक्षरार्थः । गोलकांशस्य दर्पणस्थस्य दृश्यत्वं तथैव शक्तिमत्त्वांशस्य मुख्यनिविष्टस्य द्रष्टृ- त्वमिति युक्तमुभयरूपत्वमिति विवक्षितोऽर्थः । आत्मनस्तु तथात्वसंभवोऽस्ति एकरूपत्वादसंहतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—तत इति । चित्प्रकाशैकस्वभावो ह्या- त्मा यदैव न दृश्यांशसंभिन्नो दृश्याद[illegible]न्तो द्रष्टृत्वात्कर्मतां न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वात्मनोऽपि ज्ञानादिभिरनेकात्मत्वसंभवाच्चक्षुर्वत्तस्य आत्मता स्यादि- त्याशङ्क्य मत्याह—

ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोऽपि मतं यदि ।
नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११ ॥

ज्ञानयत्नादिति ॥ज्ञानप्रयत्नेच्छाद्वेषादिगुणभेदैरनेकात्मकत्वादात्मनोऽपि केनचिदंशेन विशिष्टस्य ग्राह्यत्वमंशान्तरेण ग्राहकत्वं च यदि मतमिति शङ्का- ग्रन्थार्थः । तुशब्दः शङ्कानिषेधार्थः । नैवम् । एकज्ञानगुणत्वात् 'कृत्स्नः प्रज्ञा- नघन एवे'ति श्रुत्या ज्ञानैकस्वभावत्वावधारणादनेकात्मत्वायोगाज्ज्योतिर्व- त्तस्य न कर्मता, ग्राह्यता तस्य न संभवतीति परिहारग्रन्थार्थः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तं व्याचष्टे—

ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि यद्वन्नात्मप्रकाशनम् ।
भेदेऽप्येवं समत्वाज्ज्ञ आत्मानं नैव पश्यति ॥ १२ ॥

बुद्धिभेदं नेत्याह—द्विधेति । सकार्यमज्ञानं द्विधा स्यादुपाधिभेदेन तत्र साक्षि-चैतन्यं कार्यस्याभावे प्रत्यक्षं साक्षिण्येवोदेतीतं स्यादुपचारतया वर्दं यत्र परि-पूर्णं शुद्धं कार्यकारणमयसर्वसंसारहितमसमयमद्वयमद्वयं ब्रह्मास्मीति महावाक्या-र्थभूतं सदा विभ्यात् । अनुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रेसतनिदानमज्ञानं द्विधाप्यानं ब्रह्म विभ्यादित्युक्तं तत्र कः संसार-कार्यं वा तस्याज्ञानं कारणं ततो वा कथमात्मनो विवेकः स्यादित्यपेक्षा-यामाह—

आब्रह्मान्तं तयोर्बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयम् ।
अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतद्द्वयं त्यजेत् ॥ १८ ॥

आब्रह्मेति ॥ आब्रह्मान्तं स्थूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणः । संसार इति शेषः । तयोर्बीजं कारणं तमोमयमज्ञानमयं सुषुप्ताख्यं सुषुप्तिसंज्ञितम् । तमोबीजमिति वचनं अचटनयोगादज्ञानस्य ज्ञानवत् कार्यते । तामासं तमोबीजमित्यर्थः । एवं कार्यकारणस्वरूपमुक्त्वा तयोस्त्यागप्रकारमाह—अन्योन्यस्मिन्निति । स्थूलसूक्ष्मकारणानामन्योन्यस्मिन्नसत्त्वात्परस्पर-भिचाराद्रज्जूरगवच्च एतद्द्वयं रज्ज्वां सर्पदण्डधारादिवदात्मनि ततोऽन्यत्र च नास्तीति ज्ञात्वा त्यजेदित्यर्थः । आत्मानं शोधयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

त्यजेदित्युक्ते कर्तृत्वप्रतीतेः कथमात्मनो ब्रह्मत्वमित्यत आह—

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् ।
भ्रान्तिः स्यादात्मकर्मेति क्रियाणां संनिपाततः ॥ १९ ॥

आत्मबुद्धीति ॥ आत्मा देहः अर्थादीनामिद्रियादेस्तत्त्वादिग्रहः । आत्मादीनां संकरोऽन्योन्यं गुणप्रधानभावेनाध्यासाद्धेतोः क्रियाणां संनिपा-ततात्संनिपातादात्मकर्म आत्मनः कर्म क्रिया इत्यात्मा तदधिष्ठानभूतः पुरुषोऽपि करोतीति भ्रान्तिः स्यात् । तस्मादात्मनः स्वतो निष्क्रियत्वाद्वि-धितं ब्रह्मत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यधर्मस्याप्यन्यत्रारोपे दृष्टान्तमाह—

निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये तेन चक्षुषः ।
प्रकाशत्वान्मनस्येवं बुद्धौ न स्तः प्रकाशतः ॥ २० ॥

सुसंबंधं नेत्याह—हित्वेति । सकार्यमज्ञानं हित्वा साक्ष्यत्वेन तस्य साक्षिधर्मतां बाधित्वाऽऽत्मानं प्रत्यक्षं साक्षित्वेनोर्वरितं साक्ष्यबाधया परं ब्रह्म परिपूर्णं शुद्धं कार्यकारणप्रपञ्चसंसर्गरहितमद्वयमनुभवरूपं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थभूतं सदा विन्द्यात् । अनुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

संसारनिवर्तकज्ञाने हित्वाऽऽत्मानं ब्रह्म विन्द्यादित्युक्तं तत्र कः संसारः कथं वा तस्याज्ञानं कारणं ततो वा कथमात्मनो विवेकः स्यादित्यपेक्षायामाह—

जाग्रत्स्वप्नौ तयोर्बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयम् ।
अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रयं त्यजेत् ॥ १८ ॥

जाग्रदिति ॥ जाग्रत्स्वप्नौ स्थूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणौ । संसार इति शेषः । तयोर्बीजं कारणं तमोमयमज्ञानप्रायं सुषुप्ताख्यं सुषुप्तिसंज्ञितम् । तमोबीजमिति पाठे मयटप्रयोगादज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं कार्यते । तामसं तमोबीजमित्यर्थः । एवं कार्यकारणस्वरूपमुक्त्वा तयोस्त्यागप्रकारमाह— अन्योन्यस्मिन्निति । स्थूलसूक्ष्मकारणावस्थानामन्योन्यस्मिन्व्यभिचारात्स्वरूपतो [illegible] एतत्त्रयं रज्जौ सर्पधारादिवदसत्त्वात् ततोऽन्यच्च नास्तीति ज्ञात्वा स्वतोऽपि त्यजेत् । आत्मानं शोधयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वं हित्वेत्युक्ते कर्तृत्वप्रतीतेः कथमस्यात्मनो ब्रह्मत्वमित्यत आह—

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् ।
भ्रान्तिः स्यादात्मकर्मेति क्रियाणां संनिपाततः ॥ १९ ॥

आत्मबुद्धीति ॥ आत्मा देहः चक्षुरादीन्द्रियाणि [illegible] । आत्मादीनां संकरात्मिश्रणात् गुणप्रधानभावेनाध्यासाद्धेतोः क्रियाणां संनिपातनात् आत्मनः कर्म क्रिया इत्यात्मा तदधिष्ठानभूतः कूटस्थोऽपि करोतीति भ्रान्तिः स्यात् । तस्मादात्मनः स्वतो निष्क्रियत्वाद्विक्रियं ब्रह्मत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यधर्मत्वाद्धर्मस्यात्मनि दृष्टान्तमाह—

निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये ते न चक्षुषः ।
प्रकाशत्वान्मनस्येवं बुद्धौ न स्तः प्रकाशतः ॥ २० ॥

धिमन्तरेणात्मनः स्वतःपरिच्छेदानुपलब्धमात्युक्तं तस्य महत्त्वम् । निरवयवत्व च परमार्थत उपाधिसंसर्गायोगात्युक्तं तस्मिन्सर्वस्य कल्पितत्वं चेति भावः ॥

दिगम्बरमतनिराकरणेन सदनन्तत्वमाख्यान उक्तं तद्दूष्यमाणाः क्षणिकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—

क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं निरन्तरम् ।
सादृश्याद्दीपवत्तद्धीस्तद्भ्रान्तिः पुरुषार्थता ॥ २३ ॥

क्षणिकं हीति ॥ तज्ज्ञानं ज्ञेयं चेत्युभयं क्षणिकं हि निश्चितम् । क्षणिकत्वमनेकक्षणवर्तित्वाभावो वारयति—अत्यर्थमिति । व्यासभङ्गुरमित्यर्थः । धर्ममात्रं वस्तुमात्रं न स्थायि किंचित्स्वाधिष्ठानमस्तीति भावस्यार्थः । तर्हि कथं विच्छेदो नोपलभ्यते तत्राह—निरन्तरमिति । निरन्तरैवोत्पद्यमानमित्यर्थः । यदि सर्वं क्षणिकमेव कथं तर्हि तदेवेदमिति सोऽहमिति च स्वयमनुविषयं प्रत्यभिज्ञानं घटत इत्यत्राह—सादृश्यादिति । तद्धीस्तदेवेदमिति प्रतिभासस्य स्थायित्वप्रतिभासस्य ज्ञानस्य स्वगतस्य तन्मूलस्याविवेकस्य च शान्तिरत्रापि प्रतिभासनिवृत्तिरेव पुरुषार्थता । मोक्ष इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धान्ती दूषणविभागज्ञानाय बौद्धमतभेदं विविच्य दर्शयति—

स्वाकारान्यावभासं च येषां रूपादि विद्यते ।
येषां नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासंगतिरुच्यते ॥ २४ ॥

स्वाकारेति ॥ स्वाकारान्यस्येव ज्ञानेनावभासोऽस्यास्तीति स्वाकारान्यावभासं रूपादि बाह्यं वस्तु येषां बौद्धानां मते विद्यते, येषां च ज्ञानमात्रावलम्बिनां मते ततोऽवभासात्ज्ञानादन्यद्बाह्यं रूपादि नास्ति, पूर्वोक्तनयवादिनां मते विज्ञानमपि नास्ति शून्यमेव सर्वमिति तत्र पूर्वासंगतिः बौद्धार्थमतवादप्रसंगनिरसनमावता साधूच्यत इति प्रतिज्ञार्थेन इति योजना ॥ २४ ॥

तत्रासत्यमसंगति प्रतिपादयति—

ग्राह्याकारवतो ग्रहेः स्मृत्यभावः सदा क्षणात् ।
क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते क्वचित्तु धीः ॥ २५ ॥

शान्तेश्चेति ॥ शान्तेरयमनिहायमेव साधयति—एकैकस्मिन्निति । भावानामेकैकस्मिन्क्षणे समासन्नासंतानस्य चावयनुत्पादैकैकस्मिन् प्रान्त्य-भावापत्तान्तेरन्यनिरपेक्षता सिद्धा अतस्तत्साधनविधानोपनिरर्थकानोऽयमर्थः॥

किंचान्यस्मिन्मते लोकेऽपि साध्यसाधनभावो न घटत इत्याह—

अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसंतान इष्यताम् ।
सर्वार्थे क्षणिके कर्मिस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥

अपेक्षा यदीति ॥ कार्यकारणलक्षणानामत्यन्तविलक्षणानामभेदेऽप्य-न्यत्वं स्यादेतेऽपि क्षीरे यदि दध्नोऽपेक्षा तथा परसंताने भिन्नताद्यपि दध्नो-पेक्षेत्यर्था अत्यन्तभेदाऽविशेषात्कथं नेष्यत इत्यर्थः । तथाच भिन्नताम्योऽपि दधि जायेतेत्यतिप्रसङ्ग इति भावः । प्रतिज्ञातहेतुभेदानतिप्रसङ्गपरिहारयाही सर्वाथामनूद्य निराकरोति—सर्वार्थे इति । सर्वस्य अनन्यार्थेऽपेक्षमाने कार्य-कारणभावेन स्थिते दधिक्षीरादौ वस्तुनि क्षणिकेऽपि कर्मस्मिन्क्षीर एव कस्य-चिदपेक्षा न सर्वत्रेति लोकप्रसिद्धेरनतिप्रसङ्ग इति चेदिति शङ्कानुवा-दार्थः । तथापि प्रतिसंधानक्षणेऽपि क्षणिकपक्षेऽन्यानपेक्षतैवेति परिहार-भागार्थः ॥ २८ ॥

तत्र हेतुमाह—

तुल्यकालसमुद्भूतयोरितरेतरयोगिनोः ।
योगाद्य संस्कृतो यस्तु सोऽन्यं हीक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥

तुल्यकालेति ॥ यो भावो तुल्यकालसमुत्पन्नावेककालेन कथमपि इतरेतरयोगिनौ परस्परं संबद्धौ च यथा पञ्चाङ्गुरी तयोर्योगे यस्तु भा-वोऽङ्कुरलक्षणः पञ्चम्ययोगात्संस्कृतश्च लब्धातिशयश्च भवेत्स हि तत्र स्वमनु-पकारिणमीक्षितुमपेक्षितुमर्हति न क्षणिकतया प्रतिक्षणभावात्, अतः क्षणि-कानां भिन्नकालतया परस्परसंबन्धाभावेनोपकार्योपकारकत्वायोगादपेक्षा घटयितुं शक्यत इति भावः ॥ २९ ॥

तदेवं क्षणिकमतं निराकृत्य शून्यमतं निराकरिष्यन्नादौ स्वमतसामञ्ज-स्यमुपपादयति—

मृषाप्यासस्तु यत्र साधनात्मन्त्र नो मतः ।
सर्वनाशो भवेयस्स मोक्षः कस्य फलं वद ॥ ३० ॥

सोऽमिश्रो निराकर्तुं न शक्यते निराकर्तुरेव तत्स्वरूपत्वात्तस्य च सत्त्वासत्त्व-पक्षद्वयवर्जं स्वानुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्यपि भावाभावविभागेन किंचिदस्तीत्यवगतं तथापि तत्कीदृशमिति विशेषतो निर्धारणे कारणं नास्तीत्याशङ्क्य तत्स्वरूपमुपपादयति—

सदसत्सदसच्चेति विकल्पात्प्राग्यदिष्यते ।
तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं चान्यद्विकल्पितात् ॥ २३ ॥

सदसदिति ॥ साक्षिस्वरूपं ब्रह्म सदसद्रूपमिति यो विकल्पो विद्य-मानस्तस्मात्प्रागेव नित्यं निरालम्बनविकल्पानुपपत्तेर्यत्स्वरूपमिष्यते तदद्वैतम् । तत्र हेतुः—समत्वादिति । विकल्पात्प्रागेव तस्य द्वैतस्याभावादित्यर्थः । द्वैतप्र-विलक्षणत्वं तत्स्वरूपस्याविकारित्वादिरूपं विशेषान्तरमाह—नित्यं चेति । अनृतविलक्षणत्वेन सत्यत्वं च विशेषान्तरमाह—अन्यद्विकल्पितादिति । विकल्पात्प्राग्यदिष्यत इत्यत्र सत्.चित्स्वरूपता ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तं, अद्वैत-मित्यानन्त्यमुक्तम् । नित्यमिति दुःखस्यान्यस्य दुःखाभावस्य सुखत्वादान्द-विनाभूतानन्दरूपता दर्शिता । तथाच सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपमात्मतत्त्व-मित्यनुभवादेव सिद्धमिति न तत्र कारणान्तरं मृग्यमिति भावः ॥ २३ ॥

मायाविधे द्वैते प्रतीयमाने कथमद्वैतमात्मतत्त्वमनुभूयत इत्यत आह, यद्वा द्वैतस्यासत्त्वमुपपाद्य तस्य विकल्पात्मकत्वमपूर्णत्वं प्रतिपादयति—

विकल्पोद्भवतोऽसत्त्वं शास्त्रदृष्ट्या यदिष्यताम् ।
द्वैतस्य प्रागभावाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ २४ ॥

विकल्पोद्भवत इति ॥ द्वैतस्यासत्त्वं परमार्थत्वाभाव इष्यताम् । कुतः । विकल्पोद्भवतो विकल्परूपेणोद्भवत्त्वात्स्वप्नादिवदित्यर्थः । द्वैतं न पर-मार्थं सत् उत्पत्तिमत्त्वात्स्वप्नवदित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह—प्रागिति । सदस-त्त्वादिविकल्पनात्प्रागभावाच्च स्वप्नादिवदिति संबन्धः । नहि द्वैतस्याद्वय-तत्त्वे प्रमाणमस्तीति भावः ॥ २४ ॥

न्यायतो द्वैतमिथ्यात्वमुपपाद्य शास्त्रादपि तन्मिथ्यात्वमुपपादयितुमाह—

वाचारम्भणशास्त्राच्च विकाराणामभावता ।
मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृतेः ॥ २५ ॥

वाचारम्भणेति ॥ 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं' इति श्रुतिशास्त्राद्विकाराणामभावता सिद्धेति शेषः । वाचारम्भणशब्दो ह्यनृतत्ववचनोऽवगम्यते । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणे सत्यत्वावधारणादित्यर्थः । मृत्योः स मृत्युमिति शास्त्रेण द्वैतदर्शनस्य निन्दितत्वात्सत्यत्वे द्वैतस्य तदयोगादर्थादनृतत्वं तस्योक्तमित्यर्थः । आदिशब्दात् 'नेह नानास्ति किंचने'त्यादिसाक्षाद्द्वैतापवादकं शास्त्रं गृह्यते । मम मायेत्यत्र 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति गुणमय्याः सकार्यायाः मायायाः परमात्मज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भगवतोऽनुशासनात्सत्यत्वे तदनुपपत्तेर्मायिकत्वं द्वैतस्य सिद्धमित्यर्थः ॥३५॥

तदेवं श्रुतियुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रतिपादनेनात्मनोऽद्वितीयत्वे दृढीकृते सत्त्वशुद्धिकारणाभावात्तस्य विशुद्धिरपि सिध्यतीत्याह—

विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षणः ।
उपादेयो न हेयोऽत आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥

विशुद्धिरिति ॥ अस्यात्मनो विशुद्धिः धर्माधर्मतत्फलसंस्पर्शाभावः । अत एव द्वैतस्यानृतत्वादेव स च यतो विकल्पाद्विलक्षणस्तद्विपरीतस्वभावोऽत एवात्मा नोपादेयो हेयो वा भवति । हानोपादाने हि मूर्तविषये नामूर्ते प्रत्यगात्मनि ते संभवत इत्यर्थः । किंचान्यैरकल्पितोऽयं कल्पयितुमशक्यत्वादपि विशुद्ध एवात्मेत्यर्थः । नहि सर्वकल्पनाधिष्ठानं केनचित्कल्पयितुं शक्यते अतो नित्यशुद्ध इति भावः ॥ ३६ ॥

कस्मादात्मा कल्पितो न भवतीत्याशङ्क्य कल्पनाहेतोरज्ञानस्य वस्तुत आत्मन्यभावादित्याह—

अप्रकाशो यथादित्ये नास्ति ज्योतिःस्वभावतः ।
नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ ३७ ॥

अप्रकाश इति ॥ अनात्मनोऽज्ञानकल्पितत्वादेव तत्र तदभाव इति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

यथा नित्यबोधस्वरूपत्वादज्ञानमात्मनि वस्तुतो नास्ति तथा सर्वविक्रियारहितस्वभावत्वादवस्थान्तरं कूटस्थताप्रच्युतिरूपं तस्य नास्तीत्याह—

तथाऽविक्रियरूपत्वान्नावस्थान्तरमात्मनः ।

अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशोऽस्य स्यान्न संशयः ॥ ३८ ॥

तथाविक्रियेति ॥ विपक्षे दोषमाह—अवस्थान्तरवत्त्वे हीति ॥ ३८ ॥

मोक्षस्यावस्थान्तरत्वात्कथमवस्थान्तराभाव इति तत्राह—

मोक्षोऽवस्थान्तरं यस्य कृतकः स चलो ह्यतः ।
न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथंचन ॥ ३९ ॥

मोक्ष इति ॥ यस्य वादिनो मते मोक्षोऽवस्थान्तरमात्मनः स्यात्तस्य मते कृतको मोक्षः स्यात्प्रागवस्थायोगित्वानुपपत्तेः, अतः स मोक्षश्चलोऽनित्य एव स्यादित्युत्पादितावत्तिरित्यर्थः । माभूदवस्थान्तरं मोक्षस्तथापि ब्रह्मणः संयोगो वा प्रकृतेर्वियोगो वा मोक्षो भविष्यतीति मतान्तरमाशङ्क्य प्रत्याह—न संयोग इति ॥ ३९ ॥

अनुपपत्ते हेतुमाह—

संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।
गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥ ४० ॥

संयोगस्येति ॥ कृतकस्यानित्यत्वनियमादित्यर्थः । ननु जीवस्य संसारदेशात्परमात्मनो वा स्वोपासकानुग्रहाय तं प्रत्यागमनं मोक्ष इत्याशङ्क्याह—गमनागमने चेति । न मोक्षो युक्त इति पूर्वेणानुषङ्गः । जीवपरयोर्द्वयोरप्यविक्रियत्वाद्गमनागमनायोगादित्यर्थः । परमते दोषमुक्त्वा स्वमते निर्दोषतामाह—स्वरूपं त्विति । न हीयते न तिरयति, अत आत्मस्वरूपमेव मोक्षो युक्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आत्मस्वरूपमोक्षस्य नित्यत्वेऽकार्यत्वे हेतुमाह—

स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरे ।
अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वेनात्यक्तं तथैव च ॥ ४१ ॥

स्वरूपस्येति ॥ नास्ति निमित्तं कारणं यस्य तदनिमित्तं तस्य भावोऽनिमित्तत्वं तस्मात् । अकार्यत्वादित्यर्थः । अपरे अवस्थान्तरादयः सनिमित्ता हीयन्तेऽनित्याः स्युरित्यर्थः । स्वरूपस्यानिमित्तत्वं तदाश्रयोपपत्त्या साधयति—अनुपात्तमिति । स्वरूपं हि नाम तदन्येनान्येन वा नोपात्तमुपार्जितं न भवति । तथा स्वेनान्येन वा त्यक्तमिति न भवति । अनुपा-

यभेदेनात्मस्फुरणमन्वात्मलाभ उच्यते स तु लाभो न भवति संसारदुःखहेतुत्वात् स्वतःसिद्धपरमानन्दाविर्भावप्रतिबन्धकत्वाच्चप्रत्युत क्षतिरेवेत्यर्थः । तस्मादनात्मतामहंकाराद्यात्माभिमानितामविद्याध्यारोपितां प्रमाणजनितब्रह्मात्मज्ञानेनाज्ञानबाधनद्वारा त्यजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आत्मतत्त्वमहत्त्वस्वरूपावगम आत्मलाभ एव परमो लाभः परमपुरुषार्थ इत्यात्मैक्यज्ञानं मोक्षसाधनमात्मा चाद्वयानन्दरूपस्तस्मिन्नज्ञानमूलः संसारो न परमार्थत इति स्वमतमभिधाय तत्रैव मुमुक्षूणां मतिस्थैर्याय मतान्तरनिराकरणं कर्तुमारभमाणो भगवान्भाष्यकारः सांख्यकल्पनां तावन्निराकरोति—

गुणानां समभावस्य भ्रंशो न ह्युपपद्यते ।
अविद्यादेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरुच्यते ॥ ४५ ॥

गुणानामिति ॥ तत्र यत्प्रधानं त्रिगुणात्मकं स्वतन्त्रमचेतनं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं महदादिरूपेण परिणमत इति कल्पयन्ति तन्नावश्यं संभवति । यतो गुणानां सत्त्वरजस्तमसां समभावस्य सुषुप्त्याद्यवस्थाप्रलयकालीनस्य भ्रंशः प्रच्युतिः पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापत्तिरूपः परिणामो दुर्घटत्वान्नोपपद्यते । कुत इति चेत्तत्र वक्तव्यं किं निर्हेतुक एव गुणपरिणाम इष्यते सहेतुको वा । नाद्यः । सदा परिणामप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽप्यविद्याद्यन्यतरपुरुष एव हेतुरन्यो वा परमेश्वरः । नाद्य इत्याह—अविद्यादेरिति । तस्यामवस्थायामविद्यादेः प्रसुप्तत्वादलीनत्वात्पुरुषाणामुदासीनत्वाच्च तन्निमित्तः साम्यावस्थाभ्रंश इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—न चान्य इति । अविद्यादिभ्योऽन्यपरमेश्वराद्यङ्गीकारेऽपसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

गुणानामन्योन्यं प्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादिति चेत्तत्राह—

इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा ।
नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्वात्मनि वा भवेत् ॥ ४६ ॥

इतरेतरेति ॥ अस्मिन्पक्षे प्रयोजकान्तरस्यानपेक्षणात्सदा प्रवृत्तिः परिणामः स्यान्न वा स्याद्विशेषाभावादित्यर्थः । अथ क्रमेणोत्पत्तिस्थितिसंहाराणां प्रसिद्धत्वान्न सदा तत्प्रसङ्ग इति तत्राह—नियम इति । नियम्यतेऽनेनेति

शास्त्रेऽपीत्यपिशब्दाद्वाक्य वेदवाक्यशास्त्रेष्वेवाप्यवस्था किंतु सांख्यशास्त्रेऽपीति तस्यापि पुंबुद्धिमूलत्वं न सम्भवेदप्रमाणत्वमस्तीति द्योत्यते ॥ ४८ ॥

प्रधानपुरुषयोः संबन्धाभावमुक्तं प्रपञ्चयति—

संबन्धानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
मिथो युक्तं तदर्थत्वं प्रधानस्याचिवित्ततः ॥ ४९ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्चेति ॥ पुरुषस्यासङ्गोदासीनस्वभावत्वात्प्रकृतेर्जडत्वेन स्वत प्रवृत्त्यनुपपत्ते तयोर्मिथ संबन्धानुपपत्ते प्रधानस्य तादर्थ्यं पुरुषार्थत्वमयुक्तं युक्तिशून्यं । अचिनित्वतो जडत्वात् । प्रधानस्य भूत्यवदुपकारकत्वासंभवादित्यर्थः । अतः प्रधानपुरुषयोरर्थार्थित्वकल्पना न युक्तेति भावः ॥ ४९ ॥

पुरुषस्याविकारत्व इत्युक्तमविकारित्वं स्पष्टयति—

क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ।
निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५० ॥

क्रियोत्पत्ताविति ॥ पुरुषे यत्किंचित्क्रियोत्पत्तौ अभ्युपगम्यमानायां विनाशित्वं तस्य प्रसज्येत यत्क्रियावत्तदनित्यं यथा घटादीनि व्याप्तिदर्शनात् नित्यश्च पुरुषोऽभ्युपगम्यते सांख्यैरित्यर्थः । ननु न परिस्पन्द परिणामो वा पुरुषस्य क्रियाभ्युपगम्यते येनानित्यत्वप्रसङ्गः, किंतु ज्ञानमेव क्रियाभ्युपगम्यते इति चेत्तर्हि अभ्यनुज्ञेयं वा ज्ञानमभ्युपेयते, ओभयथापि घटत इत्याह—ज्ञानमात्रे च पूर्ववदिति । अभ्युज्ञानयोगे विकारित्वादनित्यत्वापत्तिरत्र अभ्युज्ञानयोगित्वे न प्रधानंप्रति स्वाम्यसंभव इत्युक्तदोषापत्तिरित्यर्थः । तस्मात्पुरुषस्यासङ्गोदासीनत्वादनाधेयातिशयत्वात्प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरन्यस्य च हेतोरस्य प्रधानविकारातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्प्रवृत्ते च प्रधानविकाराणामहंकारमतया प्रवर्तकत्वायोगान्निर्निमित्तैव प्रधानप्रवृत्तिरङ्गीकार्या । तथा चाव्यवस्था दुर्वारैवेति प्रतिपादयन्नुपसंहरति—निर्निमित्त इति । प्रधानव्यापारे निर्निमित्तेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वदा प्रवृत्तिसंभवात् दृष्टफलितमतः पुरुषाणां तद्दर्शनस्यावर्जनीयत्वादनिर्मोक्षः प्रसज्येत, अत इत्थमव्यवस्थितं सांख्यशास्त्रं न मुमुक्षुभिः ग्राह्यमिति भावः ॥ ५० ॥

गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चेच विशेषणात् ॥ ५३ ॥

तथेति ॥ अन्येषां गुणानां मीमांसकपरस्परविलक्षणत्वाज्ज्ञानसुखयोरिव युगपज्जन्म नेष्यते । एकस्यात्ममनःसंयोगस्यानेककार्यहेतुत्वासंभवस्योक्तत्वा-दित्यर्थः । चकारादेकाश्रययोर्विषयविषयित्वायोग पूर्वोक्तः संगृह्यते । आमू-ज्ञानभास्यत्वं सुखादीनामेकस्मिन्नात्मनि समवेतत्वमेव तेषां ज्ञानं नामेत्या-शङ्क्य ज्ञानेन तेषां विशेषितत्वान्मैवमित्याह—गुणानामिति । ज्ञातं सुखं ज्ञातं दुःखमिति विशिष्टव्यवहारदर्शनादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ एतदेव विशदयति—

ज्ञानेनैव विशेषत्वाज्ज्ञानाप्यत्वं स्मृतेस्तथा ।
सुखं ज्ञातं मयेत्येवं तवाज्ञानात्मकत्वतः ॥ ५४ ॥

ज्ञानेनैवेति ॥ ज्ञानेन विशेषणादेव ज्ञानाप्यत्वं सुखादीनामेष्टव्यमि-त्यर्थः । ज्ञानादिधर्मसंस्कारजन्यस्मृतिविषयत्वादपि ज्ञानाप्यत्वं सुखादेरेष्टव्य-मित्याह—स्मृतेस्तथेति । सुखं मया ज्ञातमित्येवं स्मृतेरिति संबन्धः । किंच ज्ञानविशिष्टात्मसमवेतत्वं सुखादेर्ज्ञानमिष्यते केवलात्मसमवेतत्वं वा । युगपज्ज्ञानिकात्मविशेषगुणानां समवायासंभवस्योक्तत्वादात्मगतमं-हत्परिमाणादेरपि ग्रहणप्रसङ्गाच्चेति प्रथमं द्वितीयं दूषयति—तवेति । तव मते आत्मनो ज्ञानभिन्नत्वाद् घटवद्द्रव्यमात्रत्वात्तत्समवेतत्वमात्रेण न सुखा-दिसिद्धिः सर्वस्य अज्ञत्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ज्ञानसुखादीनामात्मगुणत्वाभ्युपगमेन आत्मनामकत्वासंभव उक्तः, इदानीं तेषामात्मगुणत्वमपि दुर्भणमित्याह—

सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारतः ।
भेदादन्यस्य कस्माच्च मनसो वा विशेषतः ॥ ५५ ॥

सुखादेरिति ॥ सुखादेरात्मधर्मत्वं न संभवति । ते तव मते आत्मनो विकारतो विकारित्वाभावात् सुखाद्याकारेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । यदि नित्यमनित्यगुणकमिति मीमांसका दृष्टान्तः कोऽपि विरोधो आत्मनो गुणव-त्त्वसिद्धिः । दूरे ग्राह्यग्राहकत्वकल्पनेति भावः । किंच गुणगुणिनोरत्यन्तभे-दवादिनस्तव मते अर्थान्तरमनोऽयं सुखादिरिति नियमोऽपि दुर्घट इत्याह—

संस्कारोद्बोधसंपाते सहकारित्वाभावात्तदर्थस्मृतीनामप्युत्पत्तिरित्यतामसतो न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वकल्पना युक्तिमतीति स्थितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

किंचात्मनश्चैतन्यं स्वरूपलक्षणमुच्यते तटस्थलक्षणं वा । आद्ये पृथिव्यादौ गन्धादिवत्सनातनत्वात्तस्य च स्वरूपाननिरेकादनित्यत्वेन आत्मेत्युदोषो पूर्ववत् स्यात्, द्वितीये तु स्वरूपलक्षणमन्यदनात्मासाधारणं वक्तव्यं तच्च चेतनातिरिक्तं न किमपि समाश्रितमस्त्यतो देहादिजडविलक्षणमात्मानमभ्युपगच्छता सदा निर्विशेषचिद्रूपः कूटस्थ एवाभ्युपेतव्योऽन्यथा विकारिणोऽनित्यत्वनियमाद्बन्धमोक्षाभावश्चैक आत्मा भवतीति दुःसंपादमितेतमर्थमभिप्रेत्याह—

अनवस्थान्तरत्वाच्च बन्धो नात्मनि विद्यते ।
नाशुद्धिश्चाप्यमूर्तत्वादसंगो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अनवस्थान्तरत्वाच्चेति ॥ नास्त्यवस्थान्तरं यस्य सोऽनवस्थान्तरं तस्य भावोऽनवस्थान्तरत्वं तस्मादिति विग्रहः । आत्मन इति शेषः । तथा चात्मनः कूटस्थत्वात्तस्मिन्नात्मनि बन्धो विशेषगुणवत्त्वलक्षणः परमार्थतो न विद्यते । तदभावात्तन्निवृत्तिरूपो मोक्षोऽपि न विद्यत इति बोध्यम् । तस्मान्नित्यशुद्ध एवात्मेत्यत्र प्रमाणं तदन्यतरकल्पनानिराकरणफलमाह—नाशुद्धिश्चापीति । स्वगतधर्मद्वारकसंबन्धाभावादमूर्तत्वादसंगत्वाच्चाशुद्धिरपि न चास्त्यसङ्गत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

इतश्च नात्मनः पारमार्थिको बन्ध इत्याह—

सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः ॥ ५८ ॥

सूक्ष्मेति ॥ सूक्ष्मत्वं मनोवागगम्यत्वमेकत्वमद्वितीयत्वमगोचरत्वं निर्विषयत्वमेतेभ्यश्च हेतुभ्यो नित्यशुद्ध एवात्मा 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य' इति श्रुतेरित्यर्थः । 'यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते' इति भगवद्वचनं चात्रोदाहर्तव्यम् । अर्धश्लोकः ॥ ५८ ॥

एवमात्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वं साधयतो वेदान्तिन आत्मोपदेशानानर्थक्यमित्याक्षिपन्ति पूर्ववादिनः—

मास्त्विवृत्तिः स्याच्च संसारस्येति भ्रमं वारयति—संसारो नाम्य इष्यत इति । कर्त्रादिधर्मकबुद्ध्यविवेक एव संसार इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

बन्धस्याज्ञानात्मकत्वे फलितमाह—

मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथानुपपत्तितः ।
येषां वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मतः ॥ ६२ ॥

मोक्ष इति ॥ अज्ञानाद्ज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यबन्धननिवृत्तिरेव मुक्तिर्नान्यथा हेयस्योपादेयस्य वा मोक्षस्यानुपपत्तितोऽनुपपत्तेरित्यर्थः । अनुपपत्तिमेव मतद्वयमत्रान्तरे निराकरोति—येषामिति । येषां वादिनां स्वरूपादन्यवस्त्वन्तरापत्तिरात्मनो मोक्ष इति मतं तैरात्मनाश एव मोक्ष इतीष्टः स्यात् । स्थितस्य नष्टस्य वान्यस्यान्यत्वासंभवाद्वस्त्वन्तरापत्तिरूपेण यदि प्राप्तिर्विवक्ष्यते तथापि 'संयोगा विप्रयोगान्ता' इति न्यायेन कृतकस्यानित्यत्वव्याप्तेरनित्यो मोक्षः स्यादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

यथा वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्ष इति पक्षेऽनुपपत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च तथात्मनोऽवस्थान्तरापत्तिर्मोक्षपक्षेऽपि स दोषस्तुल्य इत्याह—

अवस्थान्तरमप्येवमविकारान्न युज्यते ।
विकारोऽवयवित्वं स्यात्ततो नाशो घटादिवत् ॥ ६३ ॥

अवस्थान्तरमप्येवमिति ॥ अविकारित्वादात्मनोऽवस्थान्तरमपि न युज्यते । यदि पुनर्विकारोऽभ्युपगम्येत तथा सति सावयवत्वमात्मनः स्यात्ततः सावयवत्वान्नाश एव घटादिवदपरिहार्यः स्यात् । अतो भ्रान्तिनिवृत्तिमात्र एव मोक्षो नान्यथा संभवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

वेदान्तसिद्धान्तादन्या बन्धमोक्षादिकल्पना वादिभिरुत्प्रेक्षिताः श्रुतिन्यायबाधितत्वादनादरणीया मुमुक्षुभिरित्युपसंहरन्ति—

तस्माद्भ्रान्तिरतोऽन्या हि बन्धमोक्षादिकल्पनाः ।
सांख्यकाणादबौद्धानां मीमांसार्हतकल्पनाः ॥ ६४ ॥

तस्मादिति द्वाभ्याम् ॥ भ्रान्तिरेव अविद्यावशादात्मनि बन्धमोक्षप्रतिभास इति कल्पना श्रुत्याद्यविरुद्धा, अतोऽन्या बन्धमोक्षादिकल्पनाः आदि-

शब्दादसद्धेतुकल्पनाश्च नादर्तव्याः कदाचनेति संबन्धः । अतोऽस्मात्सिद्धान्तादन्या बन्धमोक्षादिकल्पना हि यस्माद्भ्रान्तिः प्रमाणशून्या तस्मान्नादर्तव्येति वान्वयः । केषां वा कल्पना नादर्तव्येत्यत आह—सांख्येति । मीमांसाहता विचारविरुद्धा विचारासहा या कल्पना मीमांसाहताकल्पना इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अनादरे हेतुमाह—

शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादर्तव्याः कदाचन ।
शक्यन्ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः ॥ ६५ ॥

शास्त्रेति ॥ शास्त्रयुक्तिविरुद्धाश्च ताः कल्पना इत्याह—शक्यन्त इति ॥ ६५ ॥

इतश्च सांख्यादिकल्पना नादर्तव्या इत्याह—

अपि निन्दोपपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यतः ।
त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढां बुधः ॥ ६६ ॥

अपि निन्दोपपत्तेरिति ॥ 'यान्यतोऽन्यानि शास्त्राणि पृथिव्यां विविधानि वै । शङ्कनीयानि विद्वद्भिर्धर्मशुद्धिमभीप्सुभिः ॥ या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः' इत्यादिनिन्दावचनान्नादर्तव्या इत्यर्थः । अतोऽन्यशास्त्रोक्तीस्त्यक्त्वा दृढां मतिं बुधः कुर्यादित्यन्वयः ॥ ६६ ॥

कथं मतिं कुर्यात्कुत्र वेत्याकाङ्क्षायामाह—

श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्याभिमतौ तथा ॥ ६७ ॥

श्रद्धेति ॥ श्रद्धा श्रुत्युक्तेऽर्थे विश्वासः, भक्तिस्तत्परता ते पुरस्कृत्य । आदरेणावलम्ब्येत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ६७ ॥

एवमुक्त्वा परपक्षनिराकरणं संक्षिप्य तत्प्रयोजनं कथयति—

इति प्रणुन्ना द्वयवादकल्पना निरात्मवादाश्च तथाहि युक्तितः ।
व्यपेतशङ्काः परवादतः स्थिरा मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरित्युत ६८

इतीति ॥ इति इत्थं पुष्पिताः प्रयुक्ताः निराकृताः द्वयवादकल्पनाः भेद-वादकल्पनाः । सांख्यादिकल्पना इति यावत् । तथा निरात्मवादाः बौद्धवादाश्च पुष्पिताः प्रयुक्ता इत्यर्थः । किमर्थं तदाह—व्यपेतेनेति । मुमुक्षवः परवादतः परवादिभ्यो व्यपेतशङ्काः स्वात्माभिकत्वबाधनरहिताः सन्तो ज्ञानपथे वेदा-न्तोक्तज्ञानमार्गे स्थिराः सुखेनैव स्युरिति भवन्तीति योजना ॥ ६८ ॥

वेदान्तविहितमात्मज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमिति तत्स्वरूपकथनपू-र्वकं मुमुक्षूणां सन्निहितसाधनकमिति दर्शयति—

स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम् ।
अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवेन्निरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वतीम्

स्वसाक्षिकमिति ॥ अद्वयम् । अखण्डचिन्मात्राकारमित्यर्थः । निर-न्वयः । निरस्ताज्ञानतत्कार्यसंबन्धः सन्नित्यर्थः । शाश्वतीं निर्वृतिमखण्डान-न्दानुभवस्वरूपाभिव्यक्तिः ॥ ६९ ॥

यथोक्तज्ञानाधिकारिणं संक्षिप्तविशेषणसारं कथयंस्तस्य निष्ठालक्षणमाह—

इदं रहस्यं परमं परायणं व्यपेतदोषैरभिमानवर्जितैः ।
समीक्ष्य कार्या मतिरार्जवे सदा न वस्त्वदक्षान्यमतिर्हि कश्चन ॥

इदं रहस्यमिति ॥ यदवाप्य शाश्वतीं निर्वृतिमेति तदिदं रहस्यमुपदे-शैकगम्यम् । परम परमात्मतत्त्वप्रकाशकत्वात्सर्वोत्तमम् । परायणं निरवधि-सर्वाश्रयम् । परमगतिरूपमिति यावत् । एवंविधमात्मज्ञानं समीक्ष्य सम्य-गालोच्य । दृष्ट्वेति यावत् । व्यपेतदोषैरपगतेन्द्रियबहिर्मुखैरभिमानव-र्जितैः पाण्डित्यादिनिमित्तचित्तदोषरहितैः । शान्तैर्दान्तैरिति यावत् । एवंवि-धैरधिकारिभिरार्जवे ऋजुभावे सर्वस्मिन् ब्रह्मात्मतत्त्वे मतिर्निष्ठा सदा कार्या । ब्रह्मात्मतत्त्वमेव वस्तु सर्वदा सर्वत्रैकरूपमात्मस्वरूपमेवार्जवं नाम तच्च निर्विशेषत्वादिति द्रष्टव्यम् । तथाच ब्रह्माभेदेनात्मज्ञाननिष्ठा तावन्निःश्रेयसं भवति । एतदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति—न वसतीति । यः कश्चन स्वान्यमतिः स्वस्मादात्मनोऽन्यत्किमप्यस्तीति मतिर्यस्य ॥ स्वान्यमतिः स च

ध्याय तदैव सर्वतो मुक्तो भवेत् । निरस्ताज्ञानतत्कार्यसंस्कारपरमानन्दानुभवमात्रस्वरूपो भवेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

किमिति गुणविशेषवच्छिष्यपरीक्षणं गुरोर्येन कर्मविच्छित्त्याय कस्माद्विद्या न दीयते तत्राह—

नहीह लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः । न देयमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकं स्वरूपलाभं त्वपरीक्ष्य यत्नतः ॥ ७४ ॥

नहीति ॥ स्वरूपमात्मतत्त्वं लभ्यतेऽनेनेति स्वरूपलाभस्तत्त्वज्ञानं तस्मादभ्यधिको लाभः कश्चन कोऽपीह देवमनुष्यादिभवपरम्परायां नास्ति । 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति स्मृतेः । स लाभः इत एव वैराग्यवाक्यश्रवणतोऽन्यस्माल्लाभान्तराच्च भवति । हि यस्मात्तस्माद्यत्नतः शिष्यमपरीक्ष्य स्वरूपलाभं तु ज्ञानं न देयम् । ऐन्द्रादपि राज्यतो राज्यादधिकमिति विशेषणेन 'प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूयः' इति श्रुतिं प्रमाणयति ॥ ७४ ॥

इति षोडशं पार्थिवप्रकरणम् ॥ १६ ॥

सम्यङ्मतिप्रकरणम् १७

परपक्षनिराकरणमुखेनोक्तं मोक्षसाधनं ज्ञानं स्वमतिपक्षेऽपि स्फुटीकर्तुं प्रकरणान्तरमारभमाणो देवताभक्तेर्विद्याप्रत्यन्तरङ्गत्वं द्योतयन् प्रकरणार्थतात्पर्यं नमस्कारव्याजेन संक्षिप्याह—

आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ १ ॥

आत्मा ज्ञेय इति ॥ आत्मा स्वरूपं ज्ञेयः स्वरूपतोऽवगन्तव्यः । किं घटादिवद्विषयत्वेन, नेत्याह—परो ह्यात्मेति । हि यस्मादात्मा सर्वदेहात्परो

यद्वागिति ॥ ब्रह्मविद्याविनिश्चयो यस्मात्कथाविशेषाद्भवति तं न्यायविशेषं वक्ष्य इत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ३ ॥

किमर्थं ब्रह्मविद्याविनिश्चयो वक्ष्यते तत्राह—

आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते ।
यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥ ४ ॥

आत्मलाभादिति ॥ आत्मलाभस्य परमत्वे प्रमाणं सूचयति—यदर्था इति । वेदवादा वेदवचनानि स्मार्ताश्च वादाः स्मृतिवचनानि साक्षाच्छास्त्रार्थो वेदवादाः स्मृतिवादाश्च यदर्थाः, अपि तु याः क्रियाः कर्माणि वेदस्मृतिविहितास्ताश्च चित्तशुद्धिपरम्परया यदर्थास्तस्मादात्मलाभादिति संबन्धः ॥

पुत्रादिलाभापेक्षया आत्मलाभस्य परमत्वं प्रामाणिकमित्युक्तमुपपादयति—

आत्मार्थोऽपि हि यो लाभः सुखायेष्टो विपर्ययः ।
आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ॥ ५ ॥

आत्मार्थोऽपीति ॥ योऽपि लाभः पुत्रधनादिविषयो लोके सुखायेष्टः सोऽप्यात्मार्थं आत्मसुखार्थं इति हि प्रसिद्धमिति योजना । तर्हि पुत्रादिलाभेनैवात्मसुखसिद्धेः किमित्यात्मलाभस्यात्मलाभापेक्षया विशेषो भावादित्यत आह—विपर्यय इति । सुखविपर्ययो दुःखमेवापि स लाभः स्यात्कदाचित्कदाचित्पुत्रादेरेव दुःखहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः । तस्मात्तदपेक्षया आत्मलाभः परमो लाभ इति तदर्थं सर्वपरित्यागेनात्मज्ञानं संपादनीयमित्यभिप्रेत्याह—आत्मेति । विपर्ययप्रसङ्गाभावं सूचयति—नित्यत्वादिति । तथा च श्रुतिः 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति' इति ॥ ५ ॥

आत्मसुखलाभस्य नित्यत्वमुक्तं साधयति—

स्वयं लब्धस्वभावत्वाल्लाभस्तस्य नचान्यतः ।
अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोऽन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥ ६ ॥

किञ्च वेदस्य सर्वस्याध्ययनविधुपपादितत्वात्पुरुषार्थे पर्यवसानादयोगात् परमपुरुषार्थपर्यवसानायार्थमेवाज्ञानपरत्वमेष्टव्यं, ततो न कर्मसु तस्य महातात्पर्यं लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—

ज्ञानैकार्थपरत्वात्तु वाक्यमेकं ततो विदुः ।
एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥

ज्ञानैकार्थेति ॥ ज्ञानमेवैकोऽर्थः प्रयोजनं परं प्रतिपाद्यं यस्य वेदस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्तं वेदमेकं वाक्यं विदुः । वाक्यप्रमाणकोविदा इति शेषः । किं तस्य ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह—एकत्वं हीति । ततो ज्ञानात्मन एकत्वमेव ज्ञेयमित्यन्वयः । हिशब्दोऽवधारणार्थः । ज्ञानप्रकारमाह—वाक्यार्थप्रतिपत्तित इति । तत्त्वं ज्ञानमसत्यमित्याद्यवान्तरवाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेण तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थज्ञानतो ब्रह्मैकत्वं ज्ञेयमित्यर्थः । आत्मतत्त्वज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थहेतुत्वात् श्रुतत्वात्कर्मकाण्डमपि तत्त्वज्ञानापेक्षितचित्तशुद्धिहेतुकर्मविधानद्वारा पारम्पर्येण परमपुरुषार्थसाधनभावं भजत इति पुरुषैकार्थपर्यवसायिनैकवाक्यत्वं वेदवाक्यस्यैवेति भावः ॥ ९ ॥

नन्वात्मनो ब्रह्मणश्चैकत्वज्ञानमनुपपन्नं तयोरपर्यायशब्दवाच्यत्वेन भेदादित्याशङ्क्य भेदस्याभ्यासमात्रत्वमित्याह—

वाच्यभेदात्तु तद्भेदः कल्प्यो वाच्यो हि तद्भृतेः ।
त्रयं त्वेतत्ततः प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ १० ॥

वाच्यभेदादिति ॥ तद्भेदोऽपर्यायशब्दभेदो वाच्यभेदात्कल्प्यस्तथा वाच्योऽपि तद्भृतेरपर्यायशब्दभेदधारणाद्भिन्नः कल्प्यः । तथा च सिद्धे वाच्यजीवात्मभेदे तद्वाचकशब्दयोरपर्यायत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति अन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः । अन्यथा भेदग्रहणाभावे प्रमाणाभावादिति भावः । भेदस्याभासमात्रत्वे ऐक्यज्ञानमुपपन्नमित्युक्ते भेदस्यापि प्रमाणसिद्धत्वं पूर्ववादी शङ्कते—त्रयं त्वेतदिति । 'त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मे'ति श्रुत्या तत आत्मनोऽतिरिक्तं रूपं नाम च कर्म च प्रोक्तमतो भिन्नमेव वेद्यार्थं इत्यर्थः । सिद्धान्ती दूषयति—तदर्थमिति । हि यस्मादेतत्त्रयमन्योन्यैव कल्पितं अन्योन्यसापेक्षसिद्धिकं तस्मादसदित्यन्वयः । अन्योन्याश्रयकल्पिततया भेदस्य प्रमाणप्रमेयतया प्रमाणविषयाभावात्प्रागुक्तदोषेण सिद्धो मिथ्याभेदः

श्रुत्यानुवादे केवल वैराग्यार्थानां [illegible] । अथवा कथं सर्वस्य वेदस्यैकार्थज्ञानपर्यवसान [illegible] । [illegible] भेदव-दातत्र तथार्थभेदस्य [illegible] तत्र तात्पर्यं युक्तं प्रमाणयुक्तिवाधि[illegible] । वाक्य-भेदे प्रामाणिकमपि [illegible] सिध्यति तथा तद्भेदो वाक्यभेदोऽपि [illegible] । प्रकारान्तरेण वाक्यभेदासिद्धेः । नहि [illegible] आरोपि-तविषयेऽपि शब्दवृत्तसंभवात् । [illegible] पुत्रे पिता भ्राता मातुलो जामाता [illegible] वस्तु-भेदो विद्यते । तथाचानाद्यविद्याविकल्पिता [illegible] कर्त्रा-दिकारकभेदानुवादेन ज्ञानापेक्षितान्तःकरणशु[illegible] वाक्य-मेकाण्डस्यात्मतत्त्वज्ञानवाक्यैकवाक्यत्वोपपत्तेः [illegible] निवृत्तिफलस्य सर्वेषां स्वरसतोऽभिलाषगोचरस्य [illegible] भवाद्विद्याविद्यावस्थोपाधिभेदेनाधिकारिभेदप्रयोगभेद [illegible] पेक्षितकपरमपुरुषार्थैकसाधनप्रकारार्थेनैकवाक्यता वेदस्य [illegible] । एवं द्वैतस्याविद्याकल्पितत्वे युक्तिमभिधाय प्रमाणमभिधत्ते- [illegible] । यतोऽयमनिरूपिताकारभेदः प्रपञ्चस्ततो हेतोरेतत्सर्वं त्रय रूप[illegible] नाम च कर्म चेति त्रयं राशीकृत्य श्रुत्या प्रोक्तमिति योजना । 'त्रयं वा इदं नामरूप कर्म' इत्यस्मिन्ब्राह्मणे हेतूक्तिपूर्वकं [illegible]षाणां वाक्यात्वं, रूपविशेषाणां चक्षुर्ग्राह्यत्वं, कर्मविशेषाणां शरी[illegible]ति विशेषप्रविलापनेन तत्सामा-न्यं त्रित्वमभिधाय तदेतत्त्रयं स[illegible] एकः सन्[illegible] [illegible]ऐकात्म्य सर्वस्य जगत उपसंहृतमतो न स[illegible]

[illegible] ॥ १० ॥

कल्पितो मिथ्येति योजना । यदि चित्रं [illegible] वा भवति । तथा न मिथ्यार्थतोऽपरः शब्द इत्यर्थः ॥ ११ ॥

[illegible] मिथ्यार्थ[illegible]मुदाहरति—

दृष्टं चापि यथारूपं बुद्धेः शुद्धाय कल्पते ।
एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तिबुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥

दृष्टं चापीति ॥ [illegible] यथा [illegible] बुद्धेः [illegible] इति योजना । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । [illegible] जगदेव यथा [illegible] बुद्ध्या [illegible] कल्पितं न वस्तुसदित्यर्थः ॥ १२ ॥

जगतो मिथ्यात्वे [illegible]माह—

असदेव यतो युक्तं भाति[illegible] न कल्पितम् ।
वेद्यश्चापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥

असदेवेति ॥ सर्वं कल्पितं [illegible] न कार्यमाह—असदिति । [illegible] सर्वकल्पना[illegible] [illegible] सर्वकल्पनायाः [illegible] सिद्धत्वादित्यर्थः । [illegible] कथं [illegible] तत्राह—वेद्यश्चापीति । स एवाद्यः पूर्वसिद्ध आत्मा वेद्योऽपि [illegible] मायया भवति । [illegible] सम्भवात् । [illegible] वेद्यं च तत्त्वं स एवाद्य इति योजना । अन्यत्तु [illegible] कल्पितम् । [illegible] सर्वकल्पना[illegible] [illegible] इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं स एवाद्यो वेद्यं [illegible] स्पष्टयति—

येन वेत्ति स वेदः स्यात्सर्वं तु मायया ।
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥

येनेति ॥ [illegible] आत्मा येन [illegible] वेत्ति स एव वेदः

कल्पितो मिथ्येति योजना । नहि मिथ्ये रजतमेवं रूपमिन्द्रस्य वा भवति । तथा न मिथ्यार्थेऽतोऽपरः शब्द इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शब्दार्थमिथ्यार्थकल्पनामुदाहृत्य मिथ्यार्थापत्तिकल्पनामुदाहरति—

दृष्टे चापि यथारूपं बुद्धेः शब्दाय कल्पते ।
एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तिबुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥

दृष्टे चापीति ॥ शिलिपटादौ दृष्ट देवतारूपं तथा तद्देव बुद्धेः तदा कृतावस्थात्मा शब्दाय शब्दव्यपदेशाय कल्पत इति योजना । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । एतत्सर्वं जगदेव यथा दृष्टान्तमेवं भ्रान्तबुद्ध्या शुक्तौ रजतमिवात्मनि विविधं कल्पितं न वस्तुभूतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

जगतो मिथ्यात्वे फलितमाह—

असदेतदतो युक्तं सच्चिन्मात्रं न कल्पितम् ।
वेदश्चापि स एवात्मा वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥

असदेतदत इति ॥ सर्वं कल्पितं चेत्तच्छून्यवादापत्तिरित्याशङ्क्य न कार्यमित्याह—सच्चिदिति । निरधिष्ठानकल्पनानुपपत्तेः सर्वकल्पनास्पदं सच्चिन्मात्रं प्रत्यक्तत्त्वेन कल्पितं सर्वमाश्रित्यात्मनः सर्वकल्पनायाः प्रागेव सिद्धत्वादित्यर्थः । वेदकस्य वेद्याद्देहादिमतत्वप्रतिपत्तिहेतुत्वात्कल्पितत्वमस्तीति कथं सच्चिन्मात्रमकल्पितमित्युच्यते तत्राह—वेदश्चापीति । स एवात्मा पूर्वोक्त आत्मा वेद्योऽपि वेदनहेतुः बुद्ध्याद्यर्थरूपेण मायया भवति । अर्थप्रकाशनसामर्थ्यस्य वेदेऽभावात् । बुद्धिगतप्रकाशसामर्थ्यव्यतिरेकेण दीपादेरपरप्रकाशकत्वासिद्धेरपि वेद्ये च सर्वं स एवात्मा इति संबन्धः । अन्यत्तु विशेषमात्रं कल्पितम् । तथाच कल्पितदोषानुगतत्वेनात्मन एव बोधकत्वं सर्वकल्पनाधारतयाधिष्ठाय सर्वत्र बोध्यत्वं बोधकत्वं चोपपद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं स एवात्मा वेद्यं वेद्यतामुपगतः स्वप्नदृष्टान्तेन व्युत्पादयति—

येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया ।
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥

येनेति ॥ स्वप्ने स्थित आत्मा येन स्वाप्नं विषयजातं वेत्ति स एव वे

[illegible] । नहि स्वप्न [illegible] [illegible] ... [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ... अन्यथा न स्व । नहि स्वप्न [illegible] [illegible] ... [illegible] इत्यादिश्रु- तेश्च । [illegible] ... [illegible] [illegible] इत्यथ । [illegible] ... [illegible] [illegible] [illegible] ... [illegible] ।

येन स्वप्नगतो [illegible] ...
[illegible] [illegible] ... [illegible] ॥ १० ॥

येन स्वप्नगत इति [illegible] ... [illegible] यथा- योग योज्यम् ॥ १० ॥

कथमेकरूप चैतन्य [illegible] ... [illegible] —

कल्प्योपाधिभिरेवैतद्भिन्नं ज्ञानमनेकधा ।
आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरेकस्य जायते ॥ १६ ॥

कल्प्योपाधिभिरिति ॥ स्वप्नकल्प्योपाधि[illegible] ज्ञानमनेकधा भिन्नमित्यत्र दृष्टान्तमाह—आधिभेदादिति । मणेः स्फटिकस्य [illegible] नीलपीताद्युपाधिभेदाद्यथा ज्ञानमेकमनेकधा जायत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यथा स्वप्ने निर्भेदस्य ज्ञानस्य कल्पितोपाधिभेदाद्दीपव्यवहारास्पदत्व दृष्टमेव जागरितेऽप्यदीपव्यवहारास्पदत्वं तस्योपपद्यत इति दार्ष्टान्तिकमाह—

जाग्रतश्च यथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः ।
बुद्धिस्थं व्याकरोत्यर्थं भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रियः ॥ १७ ॥

जाग्रतश्चेति ॥ कथंचिद्रूपस्य ज्ञानस्यास्य जाग्रतो विकल्पितत्व तदाह- बुद्धिस्थमिति । आत्मा स्वत्वज्ञानकञ्चुक प्रथम बुद्धि परिकल्प्य ततस्तत्क- ञ्चुकः सम्यग्विवेकाभावात्भ्रान्त्या बुद्धिस्थमेवार्थं व्याकरोति स्वात्मगततया कल्पय- न्व्यवहरति । ततश्च भ्रान्तिप्रयुक्ततृष्णाख्यकामोद्भूता क्रिया हानोपादानव्य-

ग्रहाररूपा यस्य स तथा । अविद्यामप्युपस्थापितान्तःकरणपरिणामावस्था-
भवभासपंभर्दविवेकाद्नेकरूपप्रपञ्चमात्मनि कल्पयन्व्यवहरतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वप्नदृष्टान्तमिदमनूद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयत्यनेन—

स्वप्ने यद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चान्तस्तथैव च ।
आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्याधियोद्भवम् ॥ १८ ॥

स्वप्ने तद्वदिति ॥ यद्वत्स्वप्ने व्यवहारस्तद्वत्प्रबोधेऽपि व्यवहारः । यथैव स्वप्नेऽन्तर्बहिर्भाव तथैव प्रबोधेऽप्यन्तर्बहिर्भाव इति योजना । अन्तर्बहिर्भावेन प्रथमानो व्यवहारः स्वप्नवत्कल्पित इत्युक्त्वा तत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह— आलेख्येति । यथा आलेख्यापेक्षयाध्ययनं श्लोकादेरध्ययनापेक्षया च यथाऽऽ पुनरालेखनं मिथ्यैव सर्वगतानां निरवयवानां वर्णानां लेखनासंभवादित्यर्थः । रूपाक्षरयोजना । आलेख्यं च अध्ययनं च आलेख्याध्ययने तदुभयं यथान्यो-न्याधियोद्भवमन्तर्बहिर्भावेन परस्परापेक्षबुद्धिजन्य यही रेखाविशेषाकारेणा-नुभूतमर्थरूपमन्तर्बुद्धौ संस्काररूपेणाधीयते तद्रूपेण च बहिः तद्रूपवदा-रूपालिख्यत इत्यक्षरेषु दृष्टयोरन्योन्यापेक्षयैवालेख्याध्ययनयोरवस्तुत्वं यद्-वदात्मन्यप्यन्तर्बहिर्भावेन दृश्यमानः सर्वो व्यवहारो न वस्तुमिति ॥ १८ ॥

बुद्धिनिष्ठमर्थं व्याचक्षाणात्मा सुप्तोत्थवदिव इत्युक्तं प्रपञ्चयति—

यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन्यथाक्रतुः ।
यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥

यदायमिति ॥ अयमात्मा पूर्वं भ्रान्तिसंस्कारवशाद्यदा बुद्धिसमुपारूढः सद्विषयाभेदं कल्पयेत्तदा तत्कामः सोऽमनस्केनाध्ययनविषयभेदेऽभिलाष-वान्सन्यथाक्रतुर्यथाकामं इति संकल्पो भवति । क्रतु संकल्प इदमहं साध-यिष्य इत्यध्यवसायरूपः । ततश्च यत्कामः तत्क्रतुर्भूत्वा यत्कामसाधनं कर्मकृतं तन्निष्पादितं तत्फलावस्थं प्रपद्यते प्राप्नोति । पुनस्तत्संस्कारसचिवो भेदं परिकल्प्य काममनुपूर्वकं कर्मानुष्ठाय फलभागित्येवमन्योन्याभिधा हेतु-फलात्मना परिकल्पितं संसारमनुभवतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्कर्म कुरुते तत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत' इति ॥ १९ ॥

उक्तं दृश्यमिथ्यात्वं सोपपत्तिकमुपसंहरति—

अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।
तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ २० ॥

अविद्याप्रभवमिति ॥ तद्वता विद्यावता यस्माद्गृह्यते तदभावे सुषुप्तेन च नैव गृह्यते तस्मात्सर्वमिदं जगदविद्याप्रभवं मिथ्याज्ञानविजृम्भितमसदपरमार्थमिति योजना ॥ २० ॥

तर्हि जगद्धेतुरविद्या कीदृशी तन्निवर्तिका विद्या वा कीदृशी केन वा विद्याविद्ये ज्ञायेते इत्याकाङ्क्षायामाह—

विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि नः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ २१ ॥

विद्याविद्ये इति ॥ एकत्वान्यधियौ विद्याविद्ये । ब्रह्मात्मैकत्वधीर्विद्या तदन्यत्वधीरविद्येति स्वरूपोक्तिः । श्रुतिप्रोक्ते इति ज्ञापकोक्तिः । 'अथ योऽन्यां देवता'मिति श्रुत्या भेदधियोऽविद्यात्वं लोकानुभवसिद्धभेदानुवादरूपतयोक्तं किमु तद्ब्रह्मविदित्याक्षेपपुरःसरं 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी'ति प्रवृत्ता प्रमाणभूताऽप्रसिद्धार्थबोधिनी श्रुतिरेकत्वज्ञानस्य विद्यात्वं ज्ञापयति नोऽस्माकमित्यर्थः । यस्मादविद्यावद्विद्या लोकस्यानुभवसिद्धा न भवति तस्मात्सर्वप्रयत्नेनाध्यारोपापवादप्रबन्धनिर्माणेन शास्त्रे विद्या विधीयते प्रतिपाद्यत इति मुमुक्षुः शास्त्रतत्परो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

शास्त्रे चेत्सर्वप्रयत्नेन विद्या व्युत्पाद्यते किमिति तर्हि सर्वोऽपि शास्त्रे न प्रवर्तते प्रवर्तमानो वा कथं विद्यां न प्राप्नोतीत्यपेक्षायां चित्तशुद्ध्यभावादित्यभिप्रेत्याह—

चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।
यमैर्नित्यैश्च यज्ञैश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२ ॥

चित्ते इति ॥ तस्माच्चित्तशुद्धिः कर्तव्येति शेषः । तर्हि कैरुपायैः चित्तशोधनमित्यपेक्षायामाह— यमैरिति । अहिंसाब्रह्मचर्यादयो यमाः नित्यैः शौचादिभिर्नियमैरित्यर्थः । यज्ञैः स्वाश्रमविहितधर्मैरीश्वरसमर्पितैः तपोभिश्च तस्य चित्तस्य शोधनं कार्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तपःशब्दार्थमाह—

शारीरादि तपः कुर्याच्चित्तशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ।
मनआदिसमाधानं तच्च देहविशोषणम् ॥ २३ ॥

शारीरादीति ॥ तस्य स्वरूपं भगवतोक्तम् 'देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते' इति । एतान्यपि सात्त्विकान्यनुष्ठेयानि न राजसतामसानि । तत्र सात्त्विकतपोलक्षणम् 'श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते' इति । तदुत्तममिति । शुद्ध्यर्थं चित्तविशुद्ध्यर्थम् । मनआदीत्यादिपदाद्बाह्येन्द्रियनिग्रहः । समाधानं चैकाग्र्यम् । तपनमेकाग्र्यार्थं तत्तप उच्यते । तेषु सेव्यमानेषु देहविशोषणमिति शोषणसहनोपलक्षण- सहनेन कृशीकरणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमाराद्उपकारकं तप उक्त्वा श्रवणादौ संनिपत्योपकारकं तपोविशेषं दर्शयितुं वचनपाठेनाह—

मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ २४ ॥

मनसश्चेति ॥ ऐकाग्र्य श्रुत्युक्ते वस्तुनि मनआदीनां स्थिरीकरणम् । एतत्साक्षात्तत्त्वावबोधहेतुत्वात् स्तुतिः क्रियते तज्ज्याय इति ॥ २४ ॥

एवमुक्तैः साधनैः संशुद्धचित्तः श्रवणादिपरः सम्यक्त्वात्त्रयावस्थासाक्षिणं विविच्य वाक्यात्प्रत्यगात्मानं जानीयादित्याह—

दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु ।
सुषुप्तं तदभावं च स्वमात्मानं परं पदम् ॥ २५ ॥

दृष्टमिति ॥ दृष्टं दर्शनं बाह्येन्द्रियैर्बाह्यार्थोपलम्भनं जागरितं विद्यात् । तदेव तु दृष्टवत्स्वाप्नमेव स्मृतम् । संस्कारजन्मविज्ञानच्छायो भातं स्वप्नं विद्यात् । तदभावं तयोर्दृष्टस्मृतयोरभावो यस्मिन्सुषुप्तं विद्यात् । एतत्त्रयं पृथक्त्वस्य तत्साक्षिणं स्व स्वरूपभूतमात्मानं परं पदं सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्माहमस्मीति विद्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

मत्स्यजाते यतिमत्स्यमिति । तदेवैकं त्रिधेन्दुभेदं समोवीक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिगत्या स्वात्मभासत सान्यविवाभावाभाव इत्यनन्यमनोऽपेक्षितमात्मा दर्शयति—मायावीति । आत्मा निरवयविस्वरूपमायात् स्वप्रकाशविदेकरसो मायावी । मायादिशब्दवाच्यानामभाव इत्यर्थः । मायामयं ह्यात्मा नहि तस्य मायाविक्षिप्तमनोवृत्त्युपाधिभेदतया विक्षिप्यमाणस्य सर्व दृश्यमपि-स्वात्मनः दृष्टान्तेन प्रदर्शयति—अविकार इति । एक एवात्मा स्वातन्त्र्यविकारहितोऽपि बहुधा विभाव्यमानो भवति जलाद्वेन । यथैव एकोऽपि जलभेदोपाधिवशनेकधा विभाव्यमानोऽपि नानैको भवति न वा बहोपाधिविकारेण विक्रियते तथात्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं प्रपञ्चयति—

बीजं वृक्षं यथा भिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा ।
स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वदात्मा जलेन्दुवत् ॥ २८ ॥

बीजं चेति ॥ प्राण इत्यप्राणादिभ्योऽपि । स्वप्नादिभिरिति जाग्रदवस्था सुषुप्त्यवस्था च गृह्यते । यथैव भिन्नाभावान्न बीजवृक्षादिभावस्याभेदेन भिन्नं तथा स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरेषु जलेन्दुवद्विभातोऽपि भिन्नो भवति तदा तदभिमानभूतचिदात्मा बोधाधिकाराभासविवेकाद्गृहीतो विभाव्यते । विभागदृष्टिरेकत्वाभेदविषयत्वाभासादिभेदेन प्रकाशत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु यथात्मनो मायाविशिष्टेषूपाधिषु बहुत्व नहि तत्र स्वप्नादिभ्यवस्थास्वपि स्वादिति चर्च इत्यतस्तेनाद्य दृष्टान्तेन निराकरोति—

मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको यथा व्रजेत् ।
आगच्छंस्तद्वदात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरः ॥ २९ ॥

मायाहस्तिनमिति ॥ यथैव एको मायावी स्वमायाविरचितं हस्तिनमारुह्य व्रजेदिदं देशान्तरगतं भवति तथात्मापि मायाविद आत्ममायोत्थवदेव एव तद्वदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगत्येव विभाव्यमानोऽप्यचलः ॥ स एवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सुखरूपो विज्ञेयः । 'यस्माज्जातं परं नान्यदस्ति' 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति महावाक्यश्रुतेरित्यर्थः । एवं विज्ञाने लाभमविज्ञाने हानिं च श्रुत्या दर्शयति—सिध्यत इति । 'न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि'रिति । आदित इत्यादिशब्दात् 'पृथग्धर्मानुपश्यन्' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

साक्षादात्मविज्ञानमुपपत्त्याक्षिपति—

अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहणं चेन्द्रियैर्भवेत् ।
सुखादिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथं भवेत् ॥ ३३ ॥

अशब्दादित्वत इति ॥ बाह्यान्तःकरणाग्राह्यत्वादात्मनः कथं साक्षाद्विज्ञानं स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

परिहरति—

अदृश्योऽपि यथा राहुश्चन्द्रे बिम्बं यथाम्भसि ।
सर्वगोऽपि तथैवात्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥ ३४ ॥

अदृश्योऽपीति ॥ यथा स्वरूपेणादृश्योऽपि राहुश्चन्द्रे चन्द्रमण्डले ग्रहणे दृश्यते यथा वाम्भसि जले चन्द्रादेर्बिम्बं दृश्यते तथैव चक्षुराद्यगोचरोऽपि स परमात्मा सर्वगोऽपि सर्वत्र वर्तमानोऽपि स्वच्छत्वादिसादृश्याद्बुद्धावेव प्रतिबिम्बितः सन् गृह्यते । तत्र प्रतिबिम्बितत्वेन स्वरूपेणैव ग्रहणं न बिम्बीभावेन इत्यर्थः । सर्वेष्वपि दृष्टान्ते राहुदृष्टान्तः । सर्वसंहितत्वेनात्मभावस्य सर्वत्र यथावस्थितस्याप्युपाधिविशेषे यथास्वरूपेण प्रतिबिम्बदृष्टान्त इति विवेकः ॥ ३४ ॥

बुद्धौ बोधात्मा गृह्यते चेद्बुद्धिधर्मो बोध इति शङ्कां दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे—

भानोर्बिम्बं यथौष्ण्यं जले दृष्टं न चाम्भसः ।
बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्यादिधर्मतः ॥ ३५ ॥

भानोरिति ॥ यथा जले दृष्टं बिम्बमौष्ण्यं च भानोरेव न चाम्भसो

शब्दस्य लोपात्सुषुप्ते ज्ञस्तथा बोधेऽविकारतः ।
ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्वचः ॥ ३९ ॥

शब्दस्यलोपादिति ॥ सुषुप्तेऽप्यात्मा ज्ञ एव शब्दस्यलोपादिति योजना । 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यती'त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । तथा बोधे बोधदशायां जाग्रत्स्वप्नयोरिति यावत् । ज्ञो ज्ञानस्वरूप एवात्मा निरवयवत्वेनाविकारतो विकारानुपपत्तेरित्यर्थः । अवस्थात्रयेऽपि निर्विशेषचिद्रूपश्चेदात्मा कथं तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोः सुषुप्तिपरामर्शो बोधावस्थायां च कथं ज्ञानाभावश्च ... विषयोपरमानुपरमोपाधिनिबन्धनं तदुभयं न स्वरूपनिबन्धनं तथैव श्रुत्योक्तत्वादित्याह—ज्ञेयस्येति । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्ये'दित्यादिका 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दित्यादिका चोदाहरणम् ॥ ३९ ॥

एवं नित्यचिन्मात्रस्वरूपत्वात्सिद्धापरोक्षो निर्विकार आत्मेत्युक्तं प्रपञ्चयति श्लोकत्रयेण—

व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकदृष्टेरनात्मनः ।
दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म तत्स्मृतम् ॥ ४० ॥

व्यवधानादिति ॥ अनात्मनो घटादेर्विषयस्य ग्राहिकाया लोकदृष्टेर्लोकचक्षुरादिदृष्टेर्देशतः कालतो वा व्यवधानात्संभवात्पारोक्ष्यं हि । प्रसिद्धमित्यर्थः । न तथात्मनो दृष्टिव्यवधानमस्ति दृष्टेरात्मस्वरूपत्वादात्मन एव ... तत एव ब्रह्म प्रत्यक्षं स्मृतं ब्रह्मविद्भिरिति योजना ॥ ४० ॥

स्वरूपप्रकाशस्यात्मनोऽन्यानपेक्षत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति—

नहि दीपान्तरापेक्षा यद्वद्दीपप्रकाशने ।
बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यमपेक्षते ॥ ४१ ॥

नहीति ॥ स्फुटम् ॥ ४१ ॥

एवमपरोक्षत्वं विकारित्वाभावाविकारित्वं विकारिधर्मवत्त्वमात्मनो निर्विशेषत्वमाह—

विषयत्वं विकारित्वं नानात्वं वा नहीष्यते ।

ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु ।
आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

ममाहमिति ॥ यत आत्मन्यात्ममायायामनात्मत्वं देहादेर्निश्चितं ततो हेयोः शरीरादिष्वनात्मसु ममाहं चेत्यभिमानोऽविद्या मिथ्याप्रत्ययः सात्मज्ञानेनात्मतत्त्वब्रह्मात्मानुसंधानेन हेया त्याज्या स्यादित्यात्मदर्शनानुरोधेन निरूपयत्याह—असुराणामिति । 'असुराणां ह्येषोपनिषत्' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्त्वज्ञानात्पूर्वं न कर्म न वा तत्प्रयोजकं जात्याद्यात्मनोऽस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति—

दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनम् ।
यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्मणाम् ॥ ४७ ॥

दशाहेति ॥ पारिव्राज्ये सति सपिण्डत्वाभिमानाभावात्संन्यासिनो यथाऽऽशौचादेरननुष्ठेयता तथा ब्रह्मात्मज्ञानस्य संप्राप्तौ जात्याद्यभिमानाभावादिदं च कर्माननुष्ठानमेव इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यस्मादेवमात्मनो ब्रह्मात्मत्वाज्ञानमूलो देहाद्यध्यासनिबन्धनः संसारस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात्प्राक् कामादियुक्तो धर्माधर्मद्वारा संसरति । ब्रह्मात्मज्ञाने च सति कामादेरभावादमृतो भवेदित्याह—

यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं तस्य प्रपद्यते ।
यदा त्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥

यत्काम इति ॥ एवं स्वरूपे ब्रह्मण्येवात्मदर्शिनः ■ त्वात्मदृक् तस्य त्वात्मदृश इति विग्रहः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति' इति श्रुतेः हृदयस्थाः कामाः हृदयाध्यासबाधनेन बाधिताः सन्तो यदा सर्वेऽपि मुच्यन्ते तदा प्रकृतिरीत्याऽभावात्स्वात्मसंस्थ आत्माऽमृतः । मुक्तसंसारबन्धनो भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' 'नित्यशुद्धो निरञ्जनः' इत्यादिश्रुतेरात्मनो नित्यमुक्तस्वभावत्वात्तस्य साधनसाध्यविनिर्मुक्तत्वेन स्वतः

क्रियादिसंस्पर्शित्वाभावादभ्यासमूलत्वं क्रियातत्कारकयोगस्येति निश्चित्या-त्मतत्त्वावबोधनेनैव क्रियादि त्याज्यमित्याह—

आत्मरूपविधेः कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम् ।
न साध्यं साधनं वात्मा नित्यतृप्तः स्मृतेर्यतः ॥ ४९ ॥

आत्मरूपेति ॥ विधिर्विधानं तत्स्वरूपावधारणम् ॥ ४९ ॥

यद्यपि विज्ञातात्मतत्त्वस्य क्रियाहेत्वभावात्तदभावस्तथापि जिज्ञासोर्मुमुक्षोर्मोक्षाय क्रियानुष्ठानं स्यादित्याशङ्क्य मोक्षस्य क्रियाफलविलक्षणत्वान्न तस्यापि क्रियासंभव इत्याह—

उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलम् ।
नातोऽन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनम् ॥ ५० ॥

उत्पाद्येति ॥ ससाधनं जायापत्यवित्तत्रिभायज्ञोपवीतादिसाधनसहितं कर्मविधिलक्षणं त्यजेन्मुमुक्षुरिति शेषः । फलकर्मणोऽनित्यत्वान्मोक्षस्य च नित्यस्वरूपावस्थानरूपत्वान्न मुमुक्षोरपि कर्मणा कृत्यमस्तीति भावः ॥ ५० ॥

किं ससाधनकर्मत्यागमात्रेण मुक्तिसिद्धिः किंवान्यत्किमपि कृत्यमस्तीत्यपेक्षायामात्मतत्त्वज्ञानाय गुरूपसत्तिः कर्तव्येत्याह—

तापान्तत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहिः ।
संहृत्यात्मनि तां प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥ ५१ ॥

तापान्तेति ॥ यद्वा यस्मात्सर्वकर्मनिबन्धना प्रीतिरनित्या दुःखान्ता स्वार्थप्रयुक्ता च तस्मात्तन्निमित्तां प्रीतिमनात्मविषयामात्मन्येवोपसंहृत्य नित्यपुरुषार्थी गुरुं संश्रयेतेति मुमुक्षुं शिक्षयति—तापान्तत्वादिति । या च बहिरनात्मन्यत्र जायापुत्रादौ प्रीतिस्तां प्रीतिमात्मन्युपसंहृत्य । आत्म-सान्त्वर्थं ॥ ५१ ॥

तदनन्तरं गुरुं विशिनष्टि—

शान्तं प्राज्ञं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् ।
श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ॥ ५२ ॥

शान्तमिति ॥ शान्तमशुभरहितं प्राज्ञं मेधाविनं तथा परित्यक्तसर्व-

सजातीयेन पुनर्बन्धो न भवति तथा मुक्तं निष्क्रियमित्यर्थः । निष्क्रियमि- त्यादिकामुष्मिकार्थेनवृत्तिरहितं महति स्थितं स्वस्वरूपानन्दानुभवेन सर्वत्रो- दासीनमित्यर्थः । गुरोराश्रयणीयत्वे प्रमाणमाह—श्रुतेरिति । 'आचार्यवा- न्पुरुषो वेदे'ति च श्रुतेः । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदे- क्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अथप्रसङ्गात्संसारमोक्षविशेषणगुरूपगमने फलं शिष्यनियमं दर्शयति—

स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ।
ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वान्तध्वान्तमहोदधिम् ॥ ५३ ॥

स गुरुरिति ॥ युक्तं समाहितं । शिष्यगुणाः 'प्रशान्तचित्ताय शिते- न्द्रियाये'त्युक्ता गुणा अमानित्वादयश्च भगवद्गीतोक्तास्तैरन्वितमित्यर्थः । ब्रह्मविद्यैव प्लवो ब्रह्मविद्याप्लवस्तेनेत्यर्थः । स्वान्तमन्तःकरणम् । तदुपाधिवश- मेनोपाधिमानो जीवो लक्ष्यते । तस्य ध्वान्तमज्ञानमस्वभावावरणात्मविक्षे- पलक्षणमज्ञाननिर्मितं ध्वान्तं तदेव महासमुद्रस्तमुपर्यस्तात्तारयेदित्यर्थः ॥५३॥

कथमुक्तलक्षणो गुरुरुक्तलक्षणं शिष्यं सम्यग्ज्ञानेन सद्यः संसारसागरं तारयेदित्यपेक्षायां प्रथमं पदार्थविवेकं कारयित्वा वाक्यार्थज्ञानोपदेशेनेत्य- भिप्रेत्य मंदोपयत. पदार्थविवेकमाह—

दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।
शक्तयोऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥

दृष्टिः स्पृष्टिरिति ॥ अन्याश्च रसनविषयकित्यादयश्च शक्तय इत्यर्थः । यद्यपि दृष्ट्यादिशक्तयो वस्तुतश्चिद्रूपा एव तथापि तत्तदिन्द्रियद्वारकवृ- त्तिवृत्तिभेदोपाधिभिर्भिद्यन्ते न वस्तुतो भेदोऽस्तीति तत्तद्वृत्त्यंशपरित्यागेन सर्ववृत्तिसाक्षितयानुगतचकासन्स्वभाव एवात्मा त्वंपदार्थ इति प्रथमं प्राहेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कथमुपाधिभिरेव चिच्छक्तिभेदः स्वरूपत एव भेदो यथानुभवम- स्तीति चेत्सत्यम् । आत्मनो विकारित्वापत्ते. कल्पनातीतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तेनाखण्डरूपतां साधयति—

अथोन्मील्यात्मनो दृष्ट्वा ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वगः ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वेति ॥ [illegible] समष्टिव्यष्टिरूपं सर्वं [illegible] दृष्ट्वा [illegible] कार्यकारणान्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible] सर्वं कारणभूत[illegible] । [illegible] ॥ ५७ ॥

[illegible]—

प्राणाद्येवं त्रिकं हित्वा तीर्णोऽज्ञानमहोदधिम् ।
स्वात्मस्थो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥ ५८ ॥

प्राणादीति [illegible] ॥ [illegible] । स्वात्मस्थो [illegible] निर्गुणः । [illegible] । शुद्धो [illegible] ॥ ५८ ॥

अजोऽहं चामरोऽमृत्युरजरोऽमृत एव च ।
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥ ५९ ॥

अजोऽहमिति ॥ पूर्वमेवोऽहं ब्रह्मास्मीति यो बुद्धोऽज्ञाननिद्राया निर्गतः स न जायते । पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

प्रबुद्धस्य पुनर्जन्माभावे हेतुमाह—

पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः ।
तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मैकत्वं विजानतः ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तमिति ॥ सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानमित्यादिना यत्पूर्वोक्तमज्ञानं तत्कालत्रयेऽपि नास्तीति निश्चयः कस्मिन्नपि काले सतो ज्ञानमात्रान्निरोधासंभवादस्य तु ज्ञानोदयमात्र एव निरोधाच्छुक्तिरजतवदित्यर्थः । तदभाव इति । कारणाभावात्कार्याभाव इत्यर्थः ॥ ६० ॥

अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मानं साक्षात्पश्यतोऽपि पूर्ववद्व्यवहारदर्शनात्तत्कृतधर्माधर्मनिबन्धनं पुनः शरीरग्रहणं स्यादित्याशङ्क्य बाधितानुवृत्तिमात्रत्वाज्ज्ञानिनो व्यवहारस्य न तन्निबन्धनं पुनः शरीरग्रहणादिसंसार इति दृष्टान्तपूर्वकमाह—

क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन्नपूर्ववत् ।
बुद्ध्यादेस्तथाऽसत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥

क्षीरादिति ॥ यथा सर्पिर्नवनीतं क्षीरादुपायेनोद्धृत्य तस्मिन्नेव निःसारीकृते क्षीरे क्षिप्तं न पूर्ववदविविक्तं भवति तथाऽसत्याद्बुद्ध्यादेः संघातात्प्रथममात्मा विविक्तो ज्ञानमात्ररूपेणोद्धृतो ब्रह्माहमस्मीति वाक्यादवगतब्रह्मभावः पूर्ववत्पुनर्देही देहद्वयसंघाताभिमानवान् तस्मिन्विद्यमानोऽपि न भवेदित्यर्थः । साहंकारस्य हि कर्म बन्धहेतुर्न निरहंकारस्य । तथा चोक्तं भगवता 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यत'इति ॥ ६१ ॥

पदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिबुद्धस्य पुनः संसारभयशङ्का नास्तीत्युक्तेऽर्थे 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने'ति श्रुतिमर्थतः पठति—

सत्यं ज्ञानमनन्तं च रसादेः पञ्चकात्परम् ।
स्यामदृश्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ६२ ॥

सत्यं ज्ञानमिति ॥ रसादेरन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयकोशपञ्चकान्तरं तदाधारभूत 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति निर्दिष्टं यदेव 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते' इति श्रुत्योक्तं ब्रह्माहं स्मीति यदभिज्ञो भवतीति योजना ॥ ६२ ॥

भयंकराणामपि भयंकरमहाग्निभूतस्य कुतो भयसम्भावना इति ब्रह्मज्ञस्य पुनः संसाराभावमुक्तं दर्शयति—

यस्माद्भीताः प्रवर्तन्ते वाङ्मनःपावकादयः ।
तदात्मानन्दतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ॥ ६३ ॥

यस्मादिति ॥ यदि वारिवर्षी पावकादय इति पाठस्तदा इन्द्रः सूर्यः । आदित्यादिग्रहणं द्रष्टव्यम् । तथाच श्रुतिः 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति । वाङ्मनःपावकादय इति पाठेऽध्यात्मं वागादयोऽधिदैवमग्न्यादयश्च यस्माद्भीताः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति', 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति ॥ ६३ ॥

ननु विदुषोऽपि हरिहरहिरण्यगर्भादीनां समस्वार्थत्वात्तदतिक्रमे भयसंभवात्कार्यशेषो विद्यत इति चेत्तत्राह—

नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये ।
प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥

नामादिभ्य इति ॥ नामवागादिप्राणान्तेभ्य उत्तरोत्तरभूयस्त्वेन श्रुतेभ्यः परे तस्मिन्भूम्नि सर्वव्यवहारातीतेऽद्वये स्वाराज्येऽद्वये स्थे यदि स्वराजि चेद्ब्रह्मणि भूमा ब्रह्मेति व्यवस्थितः आत्मज्ञो विद्वांस्तदा तस्याप्रणम्यप्रणामकभावाभावात्कं प्रणमेत्सर्वस्यात्मस्वरूपत्वात् । अतः परिपूर्णत्वात्कृतकृत्यत्वाच्च कर्मणा किमपि कार्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भूम्नो नामादिभ्यः परत्वेऽपि कथमद्वयत्वमित्याशङ्क्य नामादेरवस्तुत्वाद-

रूपस्याध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वात्तत्साक्षिणस्तुरीयस्य भूम्नोऽद्वयत्वमिति वक्तुं तस्यात्रयमनुवदति—

विराड्वैश्वानरो बाह्यः स्मरन्नन्तः प्रजापतिः ।
प्रविलीने तु सर्वस्मिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥

विराडिति ॥ अध्यात्माधिदैवतयोरभेदाभिप्रायेण विराड्वैश्वानर इत्युक्तं विश्ववैश्वानर इत्यर्थः । बाह्यो बहिःप्रज्ञ इत्यर्थः । अन्तः स्मरन्निति स्वप्ने वासनामयविषयदर्शी प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तैजस इति योज्यम् । अव्याकृतं मायोपाधीश्वराख्यं तत्त्वं प्राज्ञ उच्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

एतद्रूपस्यावस्थात्रयात्मकं जगद्रूपोऽहं तत्साक्षिणो वस्तुभूतस्याहं ब्रह्मेति सम्यग्ज्ञानान्मुक्तो भवतीत्याह—

वाचारम्भणमात्रत्वात्सुषुप्तादित्रिकं त्वसत् ।
सत्यो द्रष्टाहमित्येवं सत्यसन्धो विमुच्यते ॥ ६६ ॥

वाचेति ॥ यः साक्षी सत्य आत्मा सोऽहमेवेत्येवं सत्यसन्धोऽभ्यासेन मुच्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आत्मनस्तत्त्वाज्ञानाभ्यां संसारासंसारावित्युक्तं ज्ञानाज्ञानयोरात्मधर्मत्वं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन प्रत्याह—

भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव च ।
ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविशेषतः ॥ ६७ ॥

भारूपत्वादिति ॥ ज्ञानाज्ञानयोरपि साक्ष्यत्वावस्थितत्वे सति नात्मधर्मत्वमिति भावः ॥ ६७ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वादेः शास्त्रप्रमाणत्वादेव सिद्धेर्मोक्षं मुमुक्षुस्तथा मनः प्रेरणीयमित्यभिप्रेत्याह—

शाश्वतानन्तशुद्धत्वाद्ब्रह्मैव स्यामहं सदा ।
ब्रह्मणो मे न हेयं स्यादादेयं वेति च संस्मरेत् ॥ ६८ ॥

शाश्वतस्येति ॥ स्पष्टम् ॥ ६८ ॥

किं तद्ब्रह्म परं शास्त्रं कियाा सर्वदाऽद्वैतानुपादेयमज्ञातमज्ञाननिवृत्त फल-मित्यपेक्षायां 'यस्तु सर्वाणि भूतानी'त्यादिमन्त्रार्थमुदाहरति—

अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको मनो यथा ।
मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेवं न जायते ॥ ६९ ॥

अहमेवेति ॥ स्पष्टम् ॥ ६९ ॥

आत्मनोऽद्वितीयब्रह्मरूपत्वे शास्त्रमर्थेन उदाहृत्य निर्विशेषब्रह्मरूपत्वे उदाहरति—

न बाह्यं मध्यतो वान्तर्विद्यतेऽन्यत्स्वतः क्वचित् ।
अबाह्यान्तःश्रुतेः किंचित्तस्माच्छुद्धः स्वयंप्रभः ॥ ७० ॥

न बाह्यमिति ॥ 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू'रिति श्रुतेरित्यर्थः । सर्वानुभूरित्यस्यार्थः स्वयंप्रभ इति ॥ ७० ॥

सामान्येन सर्वप्रपञ्चसंस्पर्शरहितत्वे श्रुतिमुदाहरति—

नेति नेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ।
अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो यतोऽन्यथा ॥ ७१ ॥

नेतीति ॥ प्रपञ्चनिषेधद्वारेणात्मा विशेषो न पुनर्विषयतया समर्पक-तया चेत्यत्र 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' । 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' । 'अविज्ञातं विजानत्'इत्यादिशास्त्रमुदाहरति—अ-विज्ञातादीति ॥ ७१ ॥

'तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदु'रिति श्रुतिरेवमहमस्मीति ब्रह्म-मात्मानं जानतो देवाः फलप्राप्तिं विघ्नन्तीति चेन्मैवम् । देवानामप्यात्म-भूतत्वाद्विदुषो विघ्नकर्तृत्वस्याविद्विषयत्वादित्यभिप्रेत्याह—

सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परम् ।
स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ॥ ७२ ॥

सर्वस्येति ॥ 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भ-वती'ति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवं समस्तमज्ञानकृतो देहेन्द्रियाद्यात्मभावनिषेधेन तस्य देहाद्युपाधिव्यतिरिक्तो न कुतश्चिद्भयमस्तीत्यत्र श्रुतिमर्थेन पठति—

जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमञ्जसा ।
देवो [illegible] देवानां पशुताया निवर्तते ॥ ७२ ॥

जीवश्चेदिति ॥ 'यदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इति च श्रुतिरत्र द्रष्टव्या ॥ ७२ ॥

[illegible]

अहमेव महाभूतः [illegible] ।
[illegible] ॥ ७३ ॥

अहमेवेति ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ७४ ॥

[illegible]

मप्रस्तावमर्थः । यस्त्वेवं ब्राह्मणो महान्तमिह एवं 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्त'-मित्युक्तप्रकारेण महात्मानं विद्यात्तस्य विदुषो देवा ब्रह्मणा भवन्तीति ॥७५॥

यस्माद्यथोक्तात्मज्ञानादेव कृतकृत्यता तस्मान्मुमुक्षुभिस्तदेवं प्रयत्नादभि-ज्ञातव्यमिति तात्पर्यमाह—

हित्वा ज्ञात्यादिसंबन्धान्वाचोऽन्याः सह कर्मभिः ।
ओमित्येवं सदात्मानं सर्वं शुद्धं प्रपद्यत ॥ ७६ ॥

हित्वेति ॥ 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः', 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मान'मिति च वाक्यद्वयमत्रोदाहरणम् । अन्या वाचोऽनात्मवि-षया प्रवृत्तिपराः । सर्वं सर्वाधारभूतं शुद्धं विविक्तं निर्विशेषमित्यर्थः ॥७६॥

तमेव प्रतिपत्तव्यमात्मानं शुद्ध्यन्तरेण विशिनष्टि—

सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।
तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥ ७७ ॥

सेतुमिति ॥ सर्वव्यवस्थानां वर्णाश्रमादिमर्यादानां सेतुं विधारकम् । 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोक' इति श्रुतिरत्रोदाहरणम् ॥ ७७ ॥

पुनः किंलक्षणमात्मानं प्रपद्यते इत्यपेक्षायाम् 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राध-र्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे'-ति श्रुत्यर्थमाह—

धर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृताकृतात् ।
स्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबन्धनैः ॥ ७८ ॥

धर्माधर्मेति ॥ कृताकृतात्कार्यकारणादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु कथं सर्वबन्धनैर्मुक्त आत्मा तस्य कर्तृत्वादिश्रवणादित्याशङ्क्य अकर्तृ-त्वादेरपि तद्वत् श्रवणाद्विरुद्धोभयस्वभावत्वस्यैकस्मिन्नयोगात्स्वभावप्राप्तं कर्तृ-त्वादिकं मायामयं प्रमाणान्तरगम्यमकर्तृत्वादिकमात्मस्वभाव इति विशेषमभि-प्रेत्य विरुद्धधर्मवादिनीः श्रुतीरुदाहरति—

विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः
सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽप्यात्मकृत्यः ॥८२॥

बन्धं मोक्षमिति ॥ बन्धं मोक्षं च सर्वं यथावद्विज्ञाय भवभयरहितः स्यादित्यन्वयः । बन्धः प्रमातृकर्तृत्वादिप्रतिभासलक्षणो मोक्षो ब्रह्मस्वरूपावस्थानं सर्वमिति निःशेषं पूर्वोक्तप्रकारमित्यर्थः । इदमुभयं बन्धं मोक्षं च यतो हेतोरज्ञानादज्ञानाच्च भवतः ते अपि विज्ञायेति संबन्धः । तथा एकमनुभूतं कारणं, इदं व्याकृतं कार्यं च यच्चैव विषयभूतं तत्सर्वं हेयं वाच्यं विज्ञायेत्यन्वयः । शोकात्ययतीतं स्वात्मसत्यत्वं प्रत्यक्तं परमं निरतिशयं विशुद्धं एकं ब्रह्म यद्वेदान्तेष्वभिगतं तत्त्वं परमार्थं यदपि यथावद्विज्ञायात्मत्वेनोपादाय । किंलक्षणम् । श्रुतिमुनिगदितं श्रुतिवाक्यैश्च मुनिना गुरुणोपदिष्टमित्यर्थः । एवमात्मानमात्मत्वेन ज्ञात्वाऽनात्मत्वेनात्मतत्त्वविदः शोकमोहावतीतः स्यात् 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति श्रुतेः । सर्वं हि ब्रह्म तज्ज्ञानात्सर्वज्ञः स्यात्सर्वं स्यात्मन्येवं करोमीति सर्वकृत्स्यात् । तथाच श्रुतिरपि श्रुतिः 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा'मिति । वैदं गायन्नास्ते । भवभयमभिभूतवानात्मसाक्षात्कारवानस्मीति श्रुत्यर्थः । भवभयरहितः 'न बिभेति कुतश्चने'ति श्रुतेः ब्राह्मणो मुख्यया वृत्त्या ब्राह्मणशब्दाभिधेयः । 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण' इति । 'यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मण' इति च श्रुतेः । अवाप्तकृत्यः प्राप्तसर्वफलप्राप्तिक इत्यर्थः । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवमात्मानं ज्ञातवत आत्मतत्त्वमुक्तं प्रकटयति—

न स्वं स्वस्य नान्यस्य नान्यस्यात्मा च हेयगः ।
उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यङ्मतिः स्मृता ॥ ८३ ॥

न स्वयमिति ॥ स्वमात्मा स्वस्य न हेयगस्तस्याप्यहोतो वर्तितो न चाप्युपादेयः एकस्मिन्कर्मकर्तृत्वासंभवात्स्वरूपस्य नित्यं प्राप्तत्वाच्च स्वविषयहानोपादानयोरसंभवाच्च । तथान्यस्य न स्वस्य हेयगोऽहंतेऽन्यसंबन्धाभावाच्चाप्युपादेयोऽतएव तथान्यस्यापि स्वयमुपादेयो हेयगो वा न भवत्यात्मा-

न्तराभावादनात्मनश्च बाधितत्वादद्वैतत्वात्वेनेति योजना । इत्येवं या मिता सा सम्यग्ज्ञानं स्मृता महाविद्भिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कूटस्थद्वैतत्वैकरसे पूर्णे वस्तुनि ज्ञानाद्यर्थमप्रतिबिम्बितायामं परंब्रह्मैवास्मी-त्येवंविधाया धियः सम्यक्त्वनिर्णये हेतुमाह—

आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा ।
ज्ञात्वैतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबन्धनैः ॥ ८४ ॥

आत्मप्रत्यायिकेति ॥ आत्मानं ब्रह्मत्वेन प्रत्याययन्तीत्यात्मप्रत्यायिका। हि यस्मादेषा मतिः स्वानुभवसिद्धेति वा सर्ववेदान्तगोचरेति प्रमाणमूलत्वमस्या दर्शयति । एतां ज्ञात्वा लब्ध्वा सर्वसंसारबन्धनैर्विमुच्यन्ते । कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः । तथा च भगवद्वचनं 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति ॥ ८४ ॥

प्रकरणोक्तं ज्ञानमिदानीं प्रशमसम्योपादेयत्वं द्रढयति—

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।
पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥ ८५ ॥

रहस्यमिति ॥ रहस्यमुपदेशव्यतिरेकेणाविज्ञेयं 'आचार्यवान्पुरुषो वेद',
[illegible]
ध्यते' इत्यादिश्रुतेः । हि यस्मात्परमं परमपुरुषार्थरूपं निरतिशयानन्दप्रकाशमिति यावत् । यदेवरूपं सम्यग्ज्ञानं तदेतत्सम्यक् प्रकाशितं प्रकटीकृतमस्मिन्प्रकरण इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

एतस्य गोपनीयत्वं सूचयति—

नैतद्देयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥ ८६ ॥

नैतदिति ॥ यद्वास्य दुर्विज्ञेयत्वेन दुर्धरत्वाच्चधारणसमर्थमधिकारिणं विदिश्यन्ननधिकारिभ्यो विवेचयति—नैतद्देयमिति ॥ ८६ ॥

यस्मादेवंलक्षणज्ञानद आचार्यः कृतकृत्यो न प्रलोभादिना ज्ञानं प्रय-

ष्यति तस्मान्मुमुक्षुरमानित्वादिशिष्यगुणयुक्तः स्यात्तथाचार्यः कृपया विद्यां दद्यादित्येतदर्थमाह—

ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्क्रियोऽन्यो न विद्यते ।
ज्ञानमिच्छंस्तरेत्सायुक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥ ८७ ॥

ददतश्चेति ॥ न विद्यते यस्मादिति योज्यम् । तस्माच्छिष्यगुणैः सदा युक्तो ज्ञानमिच्छन्संपादयंस्तरेत् । संसारमिति शेषः ॥ ८७ ॥

आदाविवोपसंहारेऽपि देवताचार्यनमस्कारौ तदुक्तेर्वेदा मलम्भरब्रह्म-स्वाप्रमाय कार्याविति दर्शयति श्लोकद्वयेन—

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्यो न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ८८ ॥

ज्ञानमित्यादिना ॥ ज्ञानात्मने चिन्मात्रस्वरूपायेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

विद्यया तारिताः स्मो यैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।
सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलम् ॥ ८९ ॥

विद्ययेति ॥ अज्ञानसंकुलमिति पयोदः ॥ ८९ ॥

इति सप्तदशं सम्यङ्मतिप्रकरणम् ॥ १७ ॥

तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

...र्वस्मिन्प्रकरणे प्रत्यगात्मविषयमपरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनं वेदान्तेभ्यो भव-
...क्त तदयुक्तं, वेदान्तानामपि स्वर्गकामादिवाक्यवत्परोक्षज्ञानजनकत्वा-
...परोक्षज्ञानाय प्रसंख्यानमेष्टव्यमिति केचित्प्रतिपेदिरे, तन्मतनिराकरणेन
...र्ह सर्वं स्वसिद्धान्तं श्रौतमुपपत्तिं स्फुटमुपपादयितुं प्रकरणान्तरमार-
...ौ देवतानमस्कारव्याजेनान्तःकरणवृत्तिभावाभावसाक्षिणं कूटस्थचि-
...त्मेवात्मानं नित्यापरोक्षं वेदान्ता ब्रह्मेति प्रतिपादयन्तो न परोक्षं
...मर्पयन्तीति सूचयन्प्रकरणप्रतिपाद्यं दर्शयति—

...त्मना विलीयन्ते उद्भवन्ति च वृत्तयः ।
...सावगतये तस्मै नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥

न्तराभावाद्भासमानस्य चाधितत्वाद्‌चैतन्याचेति योजना। इत्येवं या निष्ठा सा सम्यग्ज्ञानं स्मृता ब्रह्मविद्भिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कूटस्थचैतन्यैकरसे पूर्णे वस्तुनि ज्ञानाद्यसंभवाद्विरायासं परंब्रह्मैवास्मीत्येवंविधाया धियः सम्यग्मतित्वे हेतुमाह—

आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा ।
ज्ञात्वैतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबन्धनैः ॥ ८४ ॥

आत्मप्रत्यायिकेति ॥ आत्मानं ब्रह्मत्वेन प्रत्याययतीत्यात्मप्रत्यायिका हि यस्मादेषा मतिः स्वानुभवसिद्धेति या सर्ववेदान्तगोचरेति प्रमाणमूलत्वमस्या दर्शयति। एतां ज्ञात्वा लब्ध्वा सर्वसंसारबन्धनैर्विमुच्यन्ते। कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः। तथा च भगवद्वचनं 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति ॥ ८४ ॥

प्रकरणोक्तं ज्ञानमिदानीं प्रशंसयन्नस्योपादेयत्वं प्रकटयति—

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।
पवित्रं परमं ह्येतद्यदेतत्संप्रकाशितम् ॥ ८५ ॥

रहस्यमिति ॥ रहस्यमुपदेशव्यतिरेकेणाविज्ञेयं 'आचार्यवान्पुरुषो वेद', 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति च श्रुतेः। 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमणुरेष धर्म' इति श्रुतेर्देवानां चापि रहस्यमित्यर्थः। परं सर्वोत्तमं पवित्रं पावनं 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि', 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इत्यादिश्रुतेः। हि यस्मात्परमं परमपुरुषार्थरूपं निरतिशयानन्दप्रकाशमिति यावत्। यदेवंरूपं सम्यग्ज्ञानं तदेतदस्मिन्नेव प्रकाशितं प्रकटीकृतमस्मिन्प्रकरण इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

एतस्य गोपनीयत्वं सूचयति—

नैतद्देयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥ ८६ ॥

नैतदिति ॥ यस्मादस्य दुर्विज्ञेयत्वेन दुर्लभत्वाच्चदज्ञानतममर्थमनधिकारिषु शिष्यवदनधिकारिभ्यो निषेधयति—नैतद्देयमिति ॥ ८६ ॥

यस्मादेवंरूपमज्ञानम् आचार्यः कृतकृत्यो न प्रकोपादिना ज्ञानं प्रप-

सिद्धादेवेति ॥ अहमित्यस्मादर्थस्यापरोक्षतया स्वतःसिद्धादात्मनः सकाशाद्युष्मदर्थैः पराग्भिरहंकारादिभिस्तत्त्वमित्यादिवाक्यैर्मुख्यया सहितैः बोधितार्थैरिति यावत् । विनिष्पत्ते अप्रगृहीतपरोक्षसद्रूपब्रह्माकारविरूप-नैवात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तार्थः स्पष्टः ॥ ४ ॥

तदिदमुक्तं दृष्टान्ताभ्यां द्रढयति—

शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।
विषापोहो यथा ध्यानाद् ध्वस्तिः स्यात्पाप्मनस्तथा ॥ ५ ॥

शास्त्रेति ॥ यद्वा नित्यापरोक्षात्मैव ब्रह्म तद्गमप्रामाण्यनिवृत्तिहेतुरि-त्येतत्क्रमेण दृष्टान्ताभ्यां साधयति—शास्त्रेति । यथा ब्रह्मण एवात्मत्वेना-श्रिता 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' 'तत्त्वमसी'ति शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेयेति दार्ष्टान्तिकं योज्यम् । ध्यानाद्गरुडादिमन्त्रार्थस्मरणाद्विषापोहः तथो विष-निवृत्तिमात्रा पाप्मनोऽविद्यातत्कार्यरूपस्य वाक्यादात्मतत्त्वावगममात्रेण सद्य एव ध्वस्तिः । बाधरूपा निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सद्ब्रह्माहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययवदहं करोमीत्यपि प्रत्ययोऽनुभवसि-द्धस्तत्र को हेतुरन्यतमैकतरेण बाध्यत इत्याशङ्कते—

सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।
तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥ ६ ॥

सद्ब्रह्माहमिति ॥ तत्र नियामकं हेतुं वक्तुमुत्तरमाह—तयोरिति । युक्त-तर इति तस्योऽयमर्थः—यथा पूर्वप्रवृत्तरागविनिषेधकश्रुत्या पश्चात्प्रवृत्ता हिंसाद्योऽप्राप्ता एव बाध्यन्ते, तथात्र पूर्वमेव प्रवृत्तेर्विधूतायनिर्देशात्माद्या-त्मप्रत्ययो विधूतनितान्तविशेषोपदेशेन पश्चात्तेन बाध इति युक्ततरेऽप्यनि-यमो बाध्यबाधकयोः पूर्वापरीभावस्य न तथात्वं व्याप्यस्येति युक्ततर इत्यु-क्तमिति ॥ ६ ॥

अत्र कः प्रमाणजः प्रत्ययः को बाध्याभास इति बीजार्थं विविच्य दर्शयति—

सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा ।
प्रत्यक्षादिनिभा चापि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

सिद्धादेयेति ॥ अहमित्यत्राहंशब्दस्य स्वादपरोक्षतया स्वतःसिद्धादात्मनः सकाशादुत्पन्नधर्मैः पराग्भूतैरहंकारादिसत्त्वमित्यादिशास्त्रैर्युक्त्या सहितैः शोधितार्थैरिति यावत् । निषिध्यते भ्रमगृहीतपारोक्ष्यसद्रूपात्माकारविरूपेनात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तार्थः स्पष्टः ॥ ४ ॥

तन्निवृत्तिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति—

शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।
विपापोहो यथा ध्यानाद् शुद्धिः स्यात्प्रत्यगात्मनस्तथा ॥ ५ ॥

शास्त्रेति ॥ यद्वा नित्यापरोक्षात्मैव ब्रह्म तद्वचनमज्ञानमर्थनिवृत्तिहेतुरित्येतत्क्रमेण दृष्टान्ताभ्यां साधयति—शास्त्रेति । तथा ब्रह्मण एवात्मरूपेणावस्थिता 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' 'तत्त्वमसी'ति शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेयेति दार्ष्टान्तिकं योज्यम् । ध्यानात्तद्दशात्मिकप्रत्ययावृत्तिलक्षणाद्विपापोहः सद्यो विपन्निवृत्तिर्यथा पाप्मनोऽविद्याकार्यरूपस्य वाक्यादात्मतत्त्वावगममात्रेण सद्य एव शुद्धिः । पापरूपा निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु वाक्योत्थाहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययवदहं करोमीत्यपि प्रत्ययोऽनुभवसिद्धस्तत्र को हेतुरयमेवापरेण बाध्यत इत्यत्रेति शङ्कते—

सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।
तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥ ६ ॥

सद्ब्रह्माहमिति ॥ तत्र नियामकं हेतुं वदन्नुत्तरमाह—तयोरिति । युक्ततर इति तरपोऽयमर्थः—यथा पूर्वप्रवृत्तयागविनियोजकश्रुत्या पश्चात्प्रवृत्ता लिङ्गादयोऽप्राप्ता एव बाध्यन्ते, तथात्रापि पूर्वमेव प्रवृत्तेर्विवेकाभावनिर्देशमात्रानामज्ञानां विहृतिगतविशेषोपदेशेन बाधात्वेन बाध इति युक्तत्वेऽप्यनियमो बाध्यबाधकयोः पूर्वापरीभावस्य न तथात्र न्यायस्यैवेति युक्ततर इत्युक्तमिति ॥ ६ ॥

अत्र कः प्रमाणजः प्रत्ययः को वाऽज्ञानज इति वीक्षायां विविच्य दर्शयति—

सदसीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोत्थया ।
प्रत्यक्षादिनिभा वापि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

ननु वाक्यमर्थात्तिमात्रेषु विधिनोपलभामहे प्रज्ञाभावस्य च स्वत एव सिद्धेर्मुमुक्षोर्नियोगोऽपि न घटत इत्याह—

नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणां स यथा भवेत् ।
अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेद्यताऽदृढा ॥ ११ ॥

नियोग इति ॥ वाक्यमात्रादैकात्म्यस्याप्रतिपन्नत्वात्साक्षात्कृतत्वाभावा- त्तावन्नियोगोऽविरुद्धो भवेद्यावत्संवेद्यता प्रमातृत्वकत्ताऽदृढा दृढा न प्रतीयत इति योजना । स नियोगः कर्मणामग्निहोत्रादीनां यथा भवेद्वाक्यादुत्पन्नता- नामपि फलमात्रेण इति दृष्टान्तार्थः ॥ ११ ॥

किंच विधिमन्तरेण चेद्ब्रह्मात्मैक्यवाक्यमेव प्रतिपद्येत तदा यमनियमा- दिकमनुष्ठीयमानं मिथ्या स्यादुपकारायोगादित्याह—

चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छन्दः प्रतिपद्यते ।
प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ १२ ॥

चेष्टितमिति ॥ चेष्टितमनुष्ठितं यमादि स्वच्छन्दः स्वेच्छाचारमनि- युक्त इति यावत् । प्रतिपद्यते चेष्टितव्यापारः । आत्मानुभूयते । समभ्या- सितव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इतोऽपि प्रसंख्यानं विधितोऽनुष्ठेयमित्याह—

सदसीति च विज्ञानमज्ञो बाधते ध्रुवम् ।
शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहिः ॥ १३ ॥

सदसीति ॥ सदसीति विज्ञानमज्ञः प्रत्यक्षमत्वतः कर्ता भोक्तेत्येव- माकारो बाधते । ध्रुवं निश्चितमेतत् । अज्ञत्वे प्रापकम्—दैतुगर्भं विशे- षणं—दृढसंस्कार इति । किंच तेन मुमुक्षुर्दोषै रागादिभिश्च बहिराकृष्यते बहिर्मुखीक्रियतेऽतः प्रसंख्यानं दोषनिवृत्तये च कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

न केवलं चिरं निरूढवासनावशितत्वेन प्रत्यक्षमात्रकत्वमपि तु विशेषवि- षयत्वाच्चेत्याह—

श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः ।
प्रत्यक्षवदज्ञोऽयमयं विशेषार्थो निवारयेत् ॥ १४ ॥

यत्रापेक्ष्यते । ज्योतिष्टोमादेरेवाऽकरणसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति—

तस्मादनुभवायैव प्रसंचक्षीत यत्नतः ।
त्यजन्साधनवत्साध्यविरुद्धं शममादिमान् ॥ १८ ॥

तस्मादिति ॥ किं कुर्वन् साधनवत्साध्यविरुद्धं त्यजन् साधनं प्रसंख्यानं साध्यं तत्फलमात्मैकत्वसाक्षात्कारः तद्विरुद्धं कर्मनिवर्तकम् । शमनं शमः आदिपदाद्दमोपरमादिग्रहः । शमादियुक्तस्सन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥

सिद्धान्तमुपक्रमते—

नैतदेवं रहस्यानां नेतिनेत्यवसानतः ।
क्रियासाध्यं पुरा श्राव्यं न मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ १९ ॥

नैतदेवमिति ॥ किं वेदान्तेषु प्रसंख्यानं साक्षात्कृतीयते क्रिया कर्मप्रमाणोपदेशेन फलवचनानुपपत्त्या कल्प्यत इति । तत्र बाधं दर्शयति—रहस्यानामिति । उपनिषद्वाक्यानामित्यर्थः । नेतिनेति इत्यनिषेधद्वारा तदवधिमात्रे प्रत्यगात्मस्वरूपे पर्यवसानदर्शनाद्वेदान्तानां न विधिपर्यन्ततेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—क्रियासाध्यमिति । यत्क्रियासाध्यं फलं तत्पुरा पूर्ववाक्ये श्राव्यं चोपनिषत्सु । अत्र श्रूयमाणो मोक्षो न क्रियासाध्यः । कुतः । नित्यसिद्धत्वोऽसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

स्वयमसत्यादिरूपसर्वाधिष्ठानात्मस्वरूपस्य तद्धर्मं तद्धर्मत्वं च दुःखित्वादिसंसारं निवर्तयतीति अनुभवागमाभ्यां दुःखादीनामध्यस्तत्वमाह—

सुखदुःखं यथाध्यस्तं नित्यादुःखे स्व आत्मनि ।
अहंकर्ता तथाध्यस्तो नित्यादुःखे स्व आत्मनि ॥ २० ॥

सुखेति ॥ सुखदुःखे । स्वरादिदुःखादिवत् इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—अहंकर्तेति ॥ नित्यादुःखे सदा दुःखादिसंसाररहिते स्वे स्वरूपे आत्मनि निरुपाधिकेऽहंकर्ता साभासान्तःकरणात्मविशिष्टो दुःखादिधर्मोऽविवेक-

मार्थैकरूपात्मगतस्य बन्धस्य परमार्थत एव निवृत्तिं तस्यात्मनोऽवस्थान्तरापत्त्या विकारित्वादनित्यत्वमावश्यकं तथाऽनादिभावरूपस्य बन्धस्य परमार्थत्वे तन्निवृत्तिरेवासंभाविनी । तादृग्बन्धाभ्युपगमे तु तस्यात्मनैव कृतत्वात् निवृत्तस्य सजातीयस्य पुनरभिव्यक्तिवदुत्पत्त्युपपत्तेरनित्यो मोक्षः प्रसज्येतैवेति बन्धस्याविद्याकार्यत्वमेवेष्टव्यम् । तस्य च ज्ञानादेव निवृत्तेर्निरर्थकं प्रसंख्यानमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—अत इति । यथा 'नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य' इति पृथिव्यामित्यनुवादोऽन्यनिषेधेनाप्राप्तमेव प्रतिषिध्यते, तथा संसारबन्धरहित एवात्मनि तदारोपनिषेधार्थमिति दृष्टान्तमाह—दिव्येति । आदित्यदाहदाहाभावादिवदिति गृह्यते ॥ २३ ॥

आत्मनि बन्धसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावादपि न तत्र बन्धस्य सत्यता-प्राप्तिरित्याह—

संभाव्यो गोचरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा ।
न संभाव्यौ सदात्मत्वादहंकर्तुरनर्थयोः च ॥ २४ ॥

संभाव्य इति ॥ अयमर्थः—आत्मनि बन्धसम्बन्धबोधकं प्रमाणं शब्दः प्रमाणान्तरं वा सर्वथापि नोपपद्यत इत्याह—शब्दः प्रत्ययो वेति । प्रत्ययः प्रमाणान्तरजन्यः शब्दो वा प्रत्ययो वा लोके गोचरे विषये संभाव्यः संभावनायोग्यो न चान्यथा विषयत्वाभावेऽपि । तथाच नहीं जातिगुणक्रियादिसद्भावप्रवृत्तिनिमित्तरहितस्यात्मनो न शब्दगोचरत्वं संभाव्यते येनायमात्मा संसारीति बोधः शब्दादुत्पद्येतेति । तथा रूपादिहीनत्वाच्च चाक्षुषादिप्रत्यक्षगोचरत्वमपि न संभाव्यते । लिङ्गविशेषाभावादनुमानागोचरत्वं तत्सिद्धमेव तदभावाच्च उपमानं नाप्यर्थापत्त्यादेर्न संभावनास्ति, सर्वनिषेधं प्रतिषिध्यत इति न प्रमाणसिद्धो बन्धसंबन्ध इति यतो न संभाव्यावात्मन्यविद्यासत्त्वमर्थादिति । किंच शब्दप्रत्यययोः प्रमाणत्वाभिमतयोरर्थत्वादहंकर्तुः प्रमातृत्वाभिमतस्य च सदात्मत्वात् स्वप्रकाशत्वात् तद्गोचरत्वानुपपत्तेः । सदात्मत्वादहंकर्तुः शब्दप्रत्यययोर्वा विषयत्वं न संभाव्यते तु विषयत्वमपि नास्त्येव. ॥ २४ ॥

तस्मादध्यस्तमेवैतत्सर्वं बन्धस्य इति सिद्धमित्याह—

अहंकर्तात्मनि न्यस्तं चैतन्यं कर्तृतादि यत् ।

जातीति ॥ तस्मिन्नहंकृत्यहंकारे साभासे हि निमित्ते जातिकर्मादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्छब्दाः प्रवर्तन्ते तदभावात्प्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावात्त्वे स्वरूपभूते ह्यात्मनि निरुपाधिके कश्चिदपि शब्दो न वर्तते तं विपरीतं कुर्वन्नित्यर्थः । अत आत्मा स्वतःसिद्ध इति भावः ॥ २८ ॥

स्वतःसिद्धस्वरूप आत्मनि प्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावात्कश्चिदपि शब्दो न प्रवर्तते चेत्कथं तस्य वेदान्तवेद्यत्वमौपनिषदत्वमुपपद्यत इत्यत आह—

आभासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यग्दृशि स्थिताः ।
लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन ॥ २९ ॥

आभास इति ॥ यत्राहंकारादावाभासश्चिन्मयप्रतिबिम्बो दृश्यतेऽत्रैवाभासा विशिष्टकरणवाक्यत्वेन स्थिता आत्मादिशब्दाः प्रत्यग्दृशि प्रत्यगात्मानं दृशिमात्रमात्मानमेव लक्षयेयुर्लक्षणया ज्ञापयेयुर्न तु तं साक्षादभिदध्युः कथंचन विशेषणादिप्रकारेणापीत्यर्थः । अतो नौपनिषदत्वप्रसिद्धिविरोध इति भावः ॥ २९ ॥

कथं नाभिदध्युरित्यत्र हेतुमाह—

नह्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दैर्निरूप्यते ॥ ३० ॥

नहीत्यर्धेन ॥ ३० ॥

ननु लक्षणयापि कथं शब्दस्य तात्पर्यं स एव शब्दार्थः तथा जात्यादिशून्यस्याहंकारातिरिक्ते प्रत्यगात्मनि चेद्वृत्तिः कथं तर्हि लोके अहंकारादावात्मशब्दः प्रयुज्यते इत्यपेक्षायामुपचारादिति सदृष्टान्तमाह—

आत्माभासो यथाहंकृदात्मशब्देन चोच्यते ।
उल्मुकादौ यथाग्न्यर्थः परार्थत्वान्न चाञ्जसा ॥ ३१ ॥

आत्माभास इति श्लोकेन ॥ अहंकर्ता अहंकारो वस्तुतोऽनात्माप्यात्माभास आत्मवदुपलभ्यमानतया आत्मवद्भासते यथा तथात्मादिशब्दैरपि यथा प्रतिभासमुच्यते, वस्तुतस्तु शब्दप्रत्यययोः शुद्ध एवात्मनि पर्यवसानम्, यथा अग्न्यर्थाः शब्दा दहनादय उल्मुकं दहतीत्यादौ उल्मुकादौ प्रयुज्यमाना अञ्जसा साक्षादुल्मुकादौ न च पर्यवस्यन्ति, तेषां दाहकत्वाद्यर्था-

साक्ष्यात्माभासौ तथैव मुखमुखाभासाविव वस्तुतोऽविविक्तौ । परमार्थभेदरहितावित्यर्थः । चकाराद्दाभासाश्रयान्तःकरणं च न तद्विविक्तमिति योज्यम् ॥ ३३ ॥

एवं चिन्मात्रं सत्ताभावविभावितं तत्कार्ये चाहंकारादौ प्रतिबिम्बितं तदेव चिदात्मस्वरूपमुपाधिस्थतार्थक्रियाध्यासवशात्संसारीति स्वमतमुक्त्वा तद्दृढीकरणायैकदेशिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—

संसारी च स इत्येक आभासो यस्त्वहंकृतिः ।
यत्तुच्छाया स्मृतेरन्यन्मायुर्यादि च कारणम् ॥ ३४ ॥

संसारीति ॥ यस्त्वहंकृत्याभासोऽस्ति स एव संसारीत्येके मन्यन्ते इत्यर्थः । तस्याभासस्यावस्तुत्वात्कथं तस्य बन्धमोक्षभागिता संसारित्वमित्याशङ्क्याभासवादेन चिच्छायाया अभिप्रेतत्वात्तस्याश्च वस्तुत्वात्तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—यत्तुच्छायेति । छाया वस्तुपरमार्था 'आत्मैवात्ममनसा छाया गुर्वादि'रिति स्मृतेरिति योजना । तथाच याज्ञवल्क्यः 'देवर्षिकाव्यानकावार्धराज्ञां छाया वर्णितः । आत्मनेऽकृतविकृतदीर्घलो-हितमादिक'मिति । न केवलं स्मृतिबलादेव छायाया वस्तुत्वावगमोऽ-न्यापद्य कारणं मायुर्यादिच्छायामासीनस्य श्रुते मायुर्योपलब्धेः छायो-पलब्धेप्रेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पुनरेकदेशिमतत्रयमाह—

एकदेशो विकारो वा तदाभासाश्रयः परे ।
अहंकर्तैव संसारी स्वतन्त्र इति केचन ॥ ३५ ॥

एकदेश इति ॥ तस्य चिदानन्दपरमात्मन एकदेशः संसारी 'ममै-वांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति स्मृतिरित्येके । अग्निविस्फुलि-ङ्गदृष्टान्तेन 'सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुतेः परमात्मनो विकारः संसारीत्यपरे । परे तु तदाभासाश्रयविशिष्टाभासविशिष्टोऽहंकार एव सं-सारी 'तन्मनो दिवद्दिशं पतितं'मिति श्रुतेरित्याहुरित्यर्थः । आहादिमतमाह—अहंकर्तैवेति । स्वतन्त्रो न परमात्माभासादिरूप इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

बौद्धमतमाह—

अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी कचित् ।
इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ॥ ३६ ॥

अहंकारादीति ॥ संतानो विरलोदयतया विच्छिन्नानि क्षणिकज्ञानान्येवात्मा संसारी न ततः पृथगन्वय्येको विज्ञानोत्पत्तिविनाशद्रष्टास्तीत्येवं सौगता आहुरित्यर्थः । एवमुक्तेषु पक्षेषु वस्तुविषयत्वाद्विरोधाच्च विकल्पसमुच्चययोरसंभवादन्यतमस्यैव कस्यचिदुपादेयत्वमथवाकर्तृकस्य ब्रह्मैवाविद्ययाहंकारादिगताभासाविवेकात्संसारित्वमेतस्येति निर्धारणे न्यायो विचार्यतामित्याह—तत्रेति ॥ ३६ ॥

प्रासङ्गिकीं संसारिचिन्तां हित्वा प्रकृतमाभासनिरूपणं प्रतिजानीते—

संसारिणां कथा त्वास्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते ।
मुखाभासो य आदर्शे धर्मो नान्यतरस्य सः ।
द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ ३७ ॥

संसारिणामिति ॥ स्पष्टम् । प्रकृतमाभासमेव निरूपयन्नादौ मुखाभासं दृष्टान्तत्वेनापरमार्थमुक्तं विशदयति—मुखाभास इति । योऽयमादर्शे मुखाभासो दृश्यते स किं मुखादर्शयोरन्यतरस्य यस्य कस्यचिद्धर्मः, किंवा मुखस्यैव धर्मः, अथवा द्वयोरपि धर्मो वस्त्वन्तरं किंचिदिति विकल्प्याद्यं निराकरोति—धर्मो नान्यतरस्य स इति । एतदेव स्पष्टयति । द्वयोर्मध्ये एकस्यान्यतरस्य चेदाभासो धर्मः स्यात्तदा वियुक्तेऽन्यतरे सति दर्पणवियुक्ते मुखे तद्वत्स्वरूपादिवद्दर्शनगोचरो भवेत् । मुखवियुक्ते वा दर्पणे दृश्यो भवेन्न चैवमस्त्यतो नान्यतरस्य धर्म इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कल्पान्तरमुत्थापयति—

मुखेन व्यपदेशान्म मुखस्यैवेति चेन्मतम् ।
नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यविभावतः ॥ ३८ ॥

मुखेनेति ॥ दूषयति—नेति । यद्यपि मुखाभास इति मुखेन व्यपदिश्यते तथापि न मुखधर्म आभासः आदर्शानुविधानात्, मुखैकधर्मत्वे तद-

योगात्, किंच सत्यपि मुखे दर्पणवियुक्तेऽविभावतोऽदर्शनादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तृतीयं कल्पमनूद्य प्रत्याह—

द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् ।
अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३९ ॥

द्वयोरेवेति चेदिति ॥ द्वयोरप्यदर्शनादेवेति संबन्धः । नहि मुखादर्शयोर्वियुक्तयोराभासो दृश्यते नापि संयुक्तयोरयं धर्मो यथावर्जनेन संयुक्तयोरपि तद्दर्शनप्रसङ्गाच्च तथा दृश्यते तस्माच्च द्वयोर्धर्म इत्यर्थः । ननु परमार्थवस्त्वन्तरमेवाभास इति चतुर्थं पक्षं श्लोकेन शङ्कते—अदृश्यस्येति । सतो विद्यमानस्यैव सर्वैः कदाचिददृश्यस्य राहोश्चन्द्रे सूर्ये चोपाधौ कदाचिद्दृष्टिर्दर्शनं यथा, तथा मुखाभासस्यापि वस्तुभूतस्य सतो मुखसम्मुखदर्पणोपाधौ दर्शनं स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

वैषम्येण दूषयति—

राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः ।
छायात्मनस्त्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वयुक्तितः ॥ ४० ॥

राहोरिति ॥ चन्द्रसूर्यग्रहणाकारेणैव ज्योतिःशास्त्रप्रमाणेन पुराणादिशास्त्रप्रमाणतो वा राहोः सैंहिकेयस्य वस्तुत्वं सिद्धं निश्चितं नेह तथा निश्चायकं प्रमाणमस्तीति शेषः । नहि मुखदर्पणयोः संबन्धात्पूर्वमूर्ध्वं वा तदपरित्यक्तस्तुना मुखाभासस्य वैलक्षण्यमाणेन नापि सम्भावितेत्यर्थः । राहोर्वस्तुत्वमङ्गीकृत्य दृष्टान्तेनकाममनुगुणत्वमुक्तमिदानीं तस्यापि नास्ति वस्तुत्वमित्याभासस्य वस्तुत्वेनाभावं दृष्टान्त इत्याह—छायात्मेति । भूम्यादिच्छाया राहुरिति केचित्पक्षः तस्मिन् छायापक्षे तु तस्य राहोरवस्तुत्वं स्यात् 'मुखाभासो य आदर्शे' इत्यादौ पूर्वोक्तयुक्तितो युक्तिसद्भावादित्यर्थः ॥ ४० ॥

वस्तुच्छायात्मनोरित्यत्र च्छायाया वस्तुत्वे स्मृतिः प्रमाणमित्युक्तं तत्राह—

छायाशान्तेर्निषेधोऽयं ननु वस्तुत्वसाधकः ।
नह्यर्थान्तरनिष्ठं सद्वाक्यमर्थान्तरं वदेत् ॥ ४१ ॥

छायाक्रान्तेरिति ॥ नत्विस्यत्र छायाया इति शेषः । ननु छायालङ्घनप्रतिषेधपरमपि वचनं तस्याः वस्तुत्वमपि बोधयिष्यतीति चेत् तत्र वक्तव्यं साक्षादेवोतार्थादिति । नाद्य इत्याह—नहीति । एकस्य वाक्यस्योभयार्थत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । न द्वितीयः । निषेधस्य प्राप्तिमात्रसापेक्षत्वाद्विधेयाविषयादेर्वस्तुत्वाभावेऽपि निषेधानुपपत्तिरित्यत्र नियामकाभावादिति द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

यदप्युक्तं माधुर्यादिकार्यदर्शनादर्थक्रियाकारित्वेन छायावस्तुत्वमिति तदप्यन्यथासिद्धमित्याह—

माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्याद्यसेवनात् ।
छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥ ४२ ॥

माधुर्यादीति ॥ छायायामुपविष्टस्य यन्माधुर्यादिकार्यं दृश्यते तदुष्णद्रव्याद्यसेवनान्निमित्तान्न तु छायाया हेतुभूतायास्तन्माधुर्यादिकार्यं, कुतोऽदृष्टत्वात्तातप्यमानशिलाकूटच्छायाया माधुर्यादेरदर्शनादपामेव च दर्शनाद्वयं धर्मस्तास्वेवाव्यभिचारात्, अत छायायामुपविष्टस्य निवृत्तातपसंसर्गस्य स्वाभाविकस्योदकमाधुर्याभिव्यक्तौ छाया मधुरेति विभ्रम इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदेवं यथा मुखस्य तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्येते त्रयो व्यवहारदृष्ट्या विभक्ता अवभासन्ते न परमार्थदृष्ट्या तथात्मा तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्यर्थत्रयं मिथो विलक्षणं गम्यते व्यवहारदृष्ट्येति दार्ष्टान्तिकमाह—

आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ।
गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥

आत्माभासाश्रयाश्चैवमिति ॥ आत्मा त्वंपदलक्ष्यश्चिद्धातुस्तस्याविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बिततया तदुपाधिस्वरवैशिष्ट्यं जीवत्वमाभासोऽविद्यातत्कार्योपाधिराश्रय इति त्वंपदार्थः । शास्त्रयुक्तिभ्यामिति । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव', 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते', 'अनीशया शोचति मुह्यमानः' इत्यादिश्रुतेः 'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मैकं रूपं बहुधा यः करोति' इत्यादिश्रुतेश्च । तथा मुखादेर्विषयान्तरस्यागमापायिनो दृश्यस्य

नित्यमिदृशाद्रस्यम्यख्यासत्यनिरेकेण स्फुरणसत्त्वयोरनुपपत्तेरित्यादियुक्तेश्च प्रत्यगात्मन एकस्यैव सत्यमाभासादेरमण्वं परमार्थसत्त्वाभावश्च गम्यते निर्णीयते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

नन्वेवंसति स्वमते संसारमोक्षयोराश्रयाभावादनुपपत्तिरेव महात्मनदाभासतद्द्वाश्रयाणामन्यतमस्य चितिकानां वा संसाराद्याश्रयत्वं घटत इति शङ्कते—

न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुनः ।
नाचितित्वादहंकर्तुः कस्य संसारिता भवेत् ॥ ४४ ॥

न दृशेरिति ॥ संसारो नाम ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो विकाररूप उपपन्नादुत्पत्तिकारणक्षय मोक्षः, तथाच तावतो क्षमेण संबन्धमानो विकारी स्यात्तत्र दृशोश्चैतन्यैकरसत्वापि न संसारिता भवेदिति संबन्धः ॥ तत्र हेतुरविकारित्वादिति । कूटस्थत्वादित्यर्थः । तथाऽऽभासस्यापि न संसारिता भवेदिति पूर्वेणाभासाश्रयाभावः । तत्र हेतुरवस्तुन इति । पूर्वोक्तयुक्त्या तस्याभासानुपपत्तिश्चावस्तुनः शून्यस्य न कोऽप्यतिशयसंभव इत्यर्थः । अहंकर्तुरहंकारस्याभासाश्रयत्वेनाभिमतस्याचितित्वाज्जडत्वाच्च संसारिता भवेत् । यदि ज्ञातृत्वसुखदुःखादिभोक्तृत्वस्वरूपस्य संसारस्य आश्रयत्वमेषत्वेऽनात्मन्यते कस्य संसारिता भवेन्मोक्षो वेति च योजना । न कस्यापीति पदतोऽनुभवविरोध इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

निराश्रयौ यथेकमनिरूपिताश्रयौ संसारमोक्षौ तर्हि मा भूतां परमार्थतः कल्पितौ इति परिहरति—

अविद्यामात्र एवातः संसारोऽस्त्वविवेकतः ।
कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मवानात्मनीव सः ॥ ४५ ॥

अविद्येति ॥ यत एवमतः संसारोऽविद्यामात्र एव भ्रान्तिमात्र एव समभवत्तु । अविवेकत आत्मस्वरूपाविवेकात्संसार आत्मनीवात्मधर्मो इवावभासत इति योजना । ननु प्रभूतस्यात्मन्यपरोक्षतया सहिति प्रतिभासे निमित्तमाह—कूटस्थेनेति । तादात्म्यसम्बन्धात्मनात्मना तथावभासतेत्यर्थः । नित्यमित्यस्याधीनात्मसत्तात्मनात्मना पृथक्सत्ता ॥ ४५ ॥

कृत्यलक्षणः ।
रन्त्यविवेकवः ॥ ४९ ॥

नारो वस्तुसन्परमार्थसम्भवेत्, तथा
यते सत' इति नियमस्मृतेरविनाशी
सर्थे. । यदि मोक्षाप्राप्तिभयात्संसार-
कार एव स इत्यनुजानाति—आत्मा-
र्ना तत्वाज्ञानाद्विवेकतो भेदाभा-

त्वाभासाभ्युपगमे लाभविशेषमाह—

तत्स्वरूपता ।
ज्ञासीति युज्यते ॥ ५० ॥

तम्याभासता आत्मनश्चैतन्यस्वरूपता
नशब्देशॉमस्यामस्तानस्तामादिभिः
यतन इत्यक्षरार्थः । अयं भावः—
तत्र प्रकाशाभासोऽयहेतुत्वरूपानि ।
बुद्धौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यं तत्र चिन्म-
तो बुद्धौ गृहीतसंबन्धेश्चामादिशब्दैर्वेद
तेऽन्यथा निर्धर्मक आत्मनि शब्दप्रवृ-
प्रमाणान्तरं च तत्र न क्रमत इति
नामः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्भिः कर्तव्य

भिरात्मन्युपपद्यते तथाप्यभिन्न् आत्मा-
तारीतिः प्रमाणेनेति वाक्ये । ननु
स्या इति लभत एव अतः कथं

आत्मसत्तया सत्तावानात्मधर्म इव भासते संसार इत्येतद्दृष्टान्तेन दर्शयति—

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्विवेकतः।
अवस्तुसन्नपि ह्येवं कूटस्थेनात्मना तथा॥ ४६॥

रज्जुसर्पो यथेति॥ स्पष्टार्थः॥ ४६॥

मतान्तरमाश्रित्य कल्पनालाघवेन शङ्कते—

आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः सविकारवान्।
सुखी दुःखी च संसारी नित्य एवेति केचन॥ ४७॥

आत्माभासाश्रय इति॥ चकार एवकारार्थः। आत्मैवात्माभासाश्रय आत्माभासत्वाभिमतस्य जीवस्यस्याश्रयः, अतः स एव स्वैः स्वधर्मभूतैः प्रत्ययैर्विकारवान्सुखी दुःखी चेत्येव संसारी भवति, तथापि नित्य एव तरङ्गादिभिर्विक्रियमाणस्यापि समुद्रस्य स्थैर्यदर्शनात्, अत आभासतदाश्रयात्मना भेदकल्पनात्तदविवेककल्पनात्तद्द्वाराऽऽत्मनि संसारकल्पना च गुर्वी आत्मैव संसारीति कल्पना लघीयसीति केचन मन्यन्त इत्यर्थः॥ ४७॥

उक्तं पुरस्तादस्माभिः संभाव्यो गोचरे शब्द इत्यत्रात्मनि यथाश्रिमाहकं प्रमाणं नास्तीति तत्र विस्तरेणं त्वयेत्यभिप्रेत्योपेक्षामात्रमनेनैवं परा कल्पना न प्रमाणमूलेति परिहरति—

आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिताः।
अहंकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमाः॥ ४८॥

आत्माभासापरिज्ञानादिति॥ आत्मा परमार्थः कूटस्थनित्य आभासस्तच्छायारूपोऽन्यश्च सभ्रान्तो मिथ्याभूत इत्यात्माभासयोर्याथात्म्येनापरिज्ञानान्मोहिताः सन्तोऽहंकर्तारं साभासान्तःकरणमेवात्मेति ते मन्यन्ते। यतो निरागमाः। आगमरहस्यपरिचयशून्या इत्यर्थः। 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्', 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' रित्यादिनित्यशुद्धत्वादिपरश्रुतिसन्दर्भं तथा 'अनीशया शोचति मुह्यमानः', 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' 'अनृतेन

द्वितीये प्रत्याह—

न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।
अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ५४ ॥

न बुद्धेरिति ॥ सम्यग्विचार्यमाणे क्रियावत्या बुद्धेरवबोधश्चिद्रूपत्वान्नास्ति आत्मनश्चावबोधस्वभावस्य क्रिया विद्यते अतो ह्यन्यतरस्यापि जानात्यन्यतरस्मिन्निति निर्देशो युज्यते तथापि प्रतीतिमात्रशरणैरारोपितकर्तृत्वविषयत्वं जानात्यादेरङ्गीकर्तव्यमिति न लोकव्यवहारविरोधः श्रुतिविरोधो वा भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यथा जानातीति च इति कर्तृव्युत्पत्त्या बुद्ध्यात्मनोरेकतरस्मिन् जानात्यर्थानुपपत्तिर्दर्शिता तयोरनुपपत्तिः, यस्मादर्थो भावसाधनोऽस्यावबोधात् । नान्यतरस्मिन्निति नान्यतरस्मिन्नुपपद्यत इति घटते अध्यासव्यतिरेकेण संनिवेशनिरूपणात् तथा ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोग आत्मनि न घटत इत्याह—

नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।
न ह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ॥५५॥

नाप्यत इति ॥ भावशब्देन धात्वर्थसामान्यवचनेन ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोग आत्मनि न युज्यतेऽत इत्युक्तं हेतुं व्यनक्ति—नहीति । विक्रियामात्रत्वे शास्त्रकृतेनाऽऽत्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गस्तथा नित्य आत्मेति श्रुतिशासनादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

यथा जानातीति च इति कर्तृव्युत्पत्त्या ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दानुपपत्तिस्तथा ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या ज्ञायत इति ज्ञानमिति कर्मव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दप्रवृत्तिर्न युज्यत इत्याह—

न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न चकर्तृकम् ।
नापि ज्ञायत इत्येवं कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥

न बुद्धेरिति ॥ बुध्यतेऽनयेति बुद्धिरिति व्युत्पत्त्या बुद्धिशब्दवाच्यत्वं बुद्धेरन्तःकरणस्य आत्मनः इति योजना । तत्र हेतुः करणमिति । करणव्युत्पत्तिपक्षे बुद्धिशब्दवाच्यत्वादात्मनः करणत्वापत्तौ कर्त्रन्तराभावादकर्तृकं

द्रूपान्तरेणात्मन्यपि प्रवृत्तिरनुपपन्ना यदि ज्ञानमुख्यं कश्चिदुपचर्येत इति संभवतीति शङ्कते—

हन्त तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथंचन ।
ज्ञानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वाच्या तथापि तु ॥ ५९ ॥

हन्त तर्हीति चतुर्भिः ॥ स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

मास्तु मुख्यासंभवाद्गौणोऽपि तथापि किमिति गतिर्वाच्येति चेत्तत्राह—

शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रमाणता ।
सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥ ६० ॥

शब्दानामिति ॥ न केवलं लौकिकशब्दानामेव ज्ञानात्यादीनामयथार्थता किंतु वेदस्थानामप्येतच्छब्दयोजना । लोकसिद्धमुपादायैव वेदस्य प्रवृत्तेरित्यभिप्रायः । सा वेदस्याप्रमाणता नेष्टा । चकाराद्वेदस्यात्मन्यपि प्रमाणत्वेनेति समुच्चीयते । अतो वेदप्रामाण्याङ्गीकारलोभादेव गतिर्वाच्येत्यर्थः । तर्हि प्रसिद्धेव गतिः किमिह वक्तव्यमिति सिद्धान्त्यभिप्रायं शङ्कां गृहाति—ततो ग्राह्येति । प्रसिद्धित इति चेदिति शेषः ॥ ६० ॥

तत्र यत्सर्वं प्राकृतजनप्रसिद्ध्या गतिराश्रीयते प्रामाणिकाभियुक्तप्रसिद्ध्या वा । तत्राद्यमनूद्य दूषयति—

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ।
लोकायतिकसिद्धान्तः सा चानिष्टा प्रसज्यते ॥ ६१ ॥

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्येति ॥ प्राकृतप्रसिद्धेरभ्युपगमे देहात्मवादसिद्धेरभ्युपगमान्निरात्मवादप्रसक्तिरिष्टा प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

द्वितीयमनूद्य प्रत्याह—

अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववद्दुर्विवेकता ।
गतिशून्यं न वेदोऽयं प्रमाणं संवदत्युत ॥ ६२ ॥

अभियुक्तेति ॥ पूर्ववदिति दुर्देहात्मवादो वा ज्ञातृत्वं दुर्निरूपमिति प्रागुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्येवं तर्ह्यात्मनो गतिशून्यत्वमिव ज्ञातृत्व वेदोऽनुवदिष्यतीति तत्राह—गतीति । प्रमाणमिति हेतुगर्भं वेदविशेषणम् ॥ ६२ ॥

थास्य ज्योतिः' 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' 'साक्षी चेता' इत्यादिश्रुतेः । अतश्च नित्यमेव चतन्यज्ञानं बुध्या ज्ञानं क्रियते आत्मना वाऽन्येन वा चक्षुरादिना ज्ञानं सदा कदापि न क्रियत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यधर्माध्यासेनैव व्यवहार इत्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—

देहेऽहंप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिकाः ।
वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथात्मनः ॥ ६७ ॥

देह इति ॥ रूपादिमत्त्वेन घटादिवदहंप्रत्ययायोग्येऽपि देहे चेतनात्मध्यस्य यथाहं मनुष्यः कृशः स्थूल इत्यादिप्रत्ययो दृश्यते तथा बुद्धेर्जडत्वेन ज्ञातृत्वायोग्यत्वेऽपि चिदाभासव्याप्त्या ज्ञातृत्वमारोप्य जानामीति लौकिका वदन्ति व्यवहरन्ति । दार्ष्टान्तिकमाह—तथात्मन इति विकाररहितस्यात्मनो विकारिचित्तो विवेकाद्विकारित्वादिव्यपदेशसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा स्थूलदेहे यद्वदहंप्रत्ययो मनुष्योऽहमित्येवमादिरहंप्रत्ययायोग्येऽपि व्यवह्रियते सर्वैः । लौकिकाश्च शास्त्रसंस्काररहिताः देवदत्तो जानाति मनुज इति च देहस्यैव ज्ञातृत्वं वदन्ति तद्वद्बुद्धेर्ज्ञानकर्तृत्वं तथाऽऽत्मनो ज्ञातृत्वं विकारित्वं च व्यवहारास्पदं भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु तार्किका ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ पश्यन्तो ज्ञानमात्मना क्रियत इत्याहुः तत्कथं नित्यं ज्ञानमात्मस्वरूपमित्युच्यते इत्यत आह—

धीवृत्तिस्तु प्रत्ययैरेवं क्रियमाणैश्च चिद्विधैः ।
मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः ॥ ६८ ॥

धीवृत्तिरित्यादि ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेणात्मबुद्ध्योरन्योन्याध्यासादविविक्तस्वरूपाः चिद्विध आत्माकारैर्बुद्धिप्रभवैः क्रियमाणैः प्रत्ययैर्वृत्तिविशेषैर्मोहितास्तार्किका जना ज्ञानं क्रियते आत्मना इत्याहुर्वदन्ति तेषां बुद्ध्यात्माविवेक एवापराधो ननु ज्ञानं क्रियते । तथासति प्रत्ययोत्पत्तिविनाशयोरसाक्षिकत्वाऽसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ६८ ॥

यस्मादेवं विचार्यमाणे प्रमाणसिद्धकूटस्थस्यात्मनो न विकारित्वं प्रामाणिकं, यस्माच्च ज्ञानमात्मस्वरूपत्वस्य प्रमाणसिद्धमेवेति न केनापि क्रियते, यस्माच्च बुद्धिसंसर्गं विनात्मनो न ज्ञातृत्वमुपपद्यते बुद्ध्यादर्शनात्, बुद्धिश्च

अन्यथमेवेति ॥ तत्र पक्षद्वयं किं साक्षिसंधानमात्रं बन्धसिद्धिहेतुः किंवा तत्कृतविशेषयोगोऽपीति तत्र द्वितीयं तावद्दूषयति—नेति । निर्विकारे ऽध्यक्षे उपकारित्वानिरूपणादित्यर्थः । पाठान्तरे अध्यक्षे साक्षयेऽहंकारादावनुपकारित्वादुपकारकत्वाख्यातिशयाजननादित्यर्थः । प्रथमं दूषयति—अन्यथापीति । साक्षिणः पूर्णतया सर्वत्र सदा साक्षित्वाविशेषात् काष्ठलोष्टादीनामपि सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

एवमाभासानभ्युपगमे बौद्धादिमतसाम्यदोषपरिहारानुपपत्तिं प्रयुक्त्या-भ्युपगम्य तार्किकाणां बन्धमोक्षव्यवहारोऽपि तेषां न सिध्यतीति वक्तुं विकल्पयति—

अर्थी दुःखी च यः श्रोता सत्वध्यक्षोऽथवेतरः ।
अध्यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥ ७६ ॥

अर्थीति ॥ यो दुःखित्वेन मोक्षार्थित्वेन च प्रसिद्धो गुरूपदेशश्रोता स एवाध्यक्षो भवतस्ततोऽन्यो वेति विकल्पार्थः । आद्ये निरनुग्रहाध्यक्षवादिनः तवापसिद्धान्तप्रसङ्ग इति दूषयति—अध्यक्षस्येति । आत्माभासानङ्गीकारवादिनस्ते द्वाराभावादविद्यातत्कार्यसंबन्धासिद्धेस्तेन च विनार्थित्वाद्यसिद्धेराभासाभ्युपगमप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

द्वितीयं दूषयति—

कर्ताध्यक्षः सदसीति नैव सद्ग्रहमर्हति ।
सदेवासीति मिथ्योक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥

कर्तेति ॥ श्रोतुरर्थिनोऽध्यक्षस्य च भेदपक्षे कर्ता कर्तृत्वादिधर्मको विकारी श्रोता जडवर्गपतितत्वात्सदहमध्यक्षोऽस्मीति सद्ग्रहं सदादिशब्दनिर्दिष्टब्रह्मात्मग्रहं नार्हति विरोधादित्यर्थः । यद्वा सदध्यक्षो निर्विकार आत्माहमस्मीति सद्ग्रहं यथार्थबोधं नार्हति न लभत इत्यर्थः । श्रुतिबाधप्रसङ्गाच्चायं पक्षो न युक्त इत्याह—सदेवेति ॥ ७७ ॥

चिदाभासानभ्युपगमपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुपपाद्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह—

ग्रहणमनुपपन्नम् । अहंकारस्य जडत्वात्संबन्धग्रहणायोगादध्यक्षस्य तद्ग्रहणमिति वक्तव्यम् । अक्रिये निर्विकारेऽध्यक्षे कथं संबन्धग्रहणकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ८० ॥

मास्तु संबन्धग्रहणं तथापि तादात्म्योपदेशो भविष्यतीति शङ्कामनूद्य दृष्टविरोधान्मैवमिति परिहरति—

अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ।
आत्माध्यक्षो ममास्तीति संबन्धाग्रहणे न धीः ॥ ८१ ॥

अक्रियत्वेऽपीति ॥ यथा लोके घटस्य शौक्ल्यमिति घटशौक्ल्ययोः संबन्धाग्रहणे शुक्लो घट इति वाक्यात्तादात्म्यधीर्नोदेति तथा ममात्माध्यक्षोऽस्तीति संबन्धाग्रहणेऽसति न तादात्म्यधीः श्रुतितो जायेतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

'एष म आत्मान्तर्हृदये अणीयान् एष म आत्मान्तर्हृदये एतद्ब्रह्मेति'त्यादेरस्त्वहंकाराध्यक्षयोः संबन्धग्रह इति शङ्कामुत्थाप्य निराकरोति—

संबन्धग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्यसे नहि ।
पूर्वोक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ॥ ८२ ॥

संबन्धग्रहणमिति ॥ नहीत्युक्तं व्यनक्ति—पूर्वोक्ता इति । अहंकारस्य जडत्वात्संबन्धग्रहीतृत्वं न घटते, अध्यक्षस्य निर्विकारत्वादिति द्वौ दोषौ, अहंमति श्रुतेर्बोधकत्वासंभवस्तृतीयो दोष इति त्रिधा दोषाः स्युः, यदि कथंचित्संबन्धग्रहणं कल्प्येत तदापि ममाध्यक्षोऽस्तीति संबन्धग्रहणं स्यादहमेवाध्यक्षोऽस्मीति तादात्म्याध्यासानङ्गीकारादहंकारात्ममाध्यक्षोऽस्मीत्यपि न घटतेऽहंकारस्य जडत्वादित्यभ्युच्चयः ॥ ८२ ॥

एवमात्मानात्मनोः परपक्षे संबन्धासिद्धिमुक्त्वा स्वपक्षे मिथ्यातादात्म्यसंबन्ध इति दर्शयति—

अहंदृशिर्दृशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा तदा ।
प्रत्यया अपि तस्याः स्युस्तप्तायोविस्फुलिङ्गवत् ॥ ८३ ॥

अहंदृशिरिति ॥ यदाऽहंदृशिश्चेतना बुद्धिर्दृशिरूपेण सदा भातीत्यभ्युपगम्यते तदा तस्या बुद्धेः प्रत्यया वृत्तयोऽपि तप्तायोविस्फुलिङ्गानामिवात्मवद्दृशिरूपाः स्युरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

भ्रान्त्यसे दृशेर्विषयविषयिणोरपि युक्त्यादेत्याह—

आभासस्तदभावश्च दृशेः सिद्धो न चान्यथा ।
लोकस्य युक्तितः स्यातां तद्वदत्र यथामति ॥ ८४ ॥

आभास इति ॥ दीप्तोऽग्निवद्भूताया दृशेर्बुद्ध्यात्मनः सकाशादेव लोकस्याभासस्तदभावश्च प्रत्यक्ष तद्भावश्च स्यातां युक्तितो युक्तेरुपपत्तेर्नैवान्यथा । तथात्राप्यात्माभासयुक्तमेतन्ति प्रत्ययभावाभावयोः प्रत्ययाद्यन्यायोगात्तत्वोऽत्यन्तमेव विविक्तस्यात्मनस्तद्गतस्यानुपपत्तेराभासद्वारा तु संबन्धादात्मनो बुद्धिवृत्तिभावाभावसाक्षित्वमुपपद्यते बुद्धेश्च तद्वदात्मग्रहोऽहमस्मीत्युपपन्नः स्यादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

तप्तायोवद्बुद्धिव्याप्तिरिति दृष्टान्ताभिधानादात्मनो विकारमाशङ्कते—

नन्वेवं दृष्टिसंक्रान्तिरयःपिण्डेऽग्निवद्भवेत् ।
मुखाभासवदित्येतदादर्शे तन्निराकृतम् ॥ ८५ ॥

नन्वेवमिति ॥ अयःपिण्डेऽग्निसंक्रान्तिवत् बुद्धौ दृष्टिसंक्रान्तिर्विकारो भवेदित्यर्थः । परिहरति—मुखाभासवदिति । तदेतच्चोपमादर्शे मुखाभासवदिति दृष्टान्तेन प्रकरणेन निराकृतमित्यर्थः । यथा मुखस्यादर्शे प्रतिबिम्बितस्य तात्त्विकेन रूपेण मिथ्यात्वं तथा बुद्धौ प्रतिबिम्बितस्य चिदात्मनो बुद्धिधर्मसंबन्धमात्रे एवेति पूर्वमुक्तं सर्वमिहानुसंधेयमिति भावः ॥ ८५ ॥

तर्हि कथं तप्तायोवद्बुद्धिरिति दृष्टान्त उक्तस्तत्र विकारमरीचेरंशांशिभावानुरूपत्वादित्याशङ्क्य विवक्षितांशस्यैवात्रापि संबन्धमेवमित्याह—

कृष्णायोलोहिताभासमित्येतदृष्टमुच्यते ।
दृष्टदार्ष्टान्ततुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥ ८६ ॥

कृष्णवर्णमयो लोहिताभासो लोहितवर्णमयभास इत्येतदेतावदेव दृष्टं दृष्टान्त उच्यते । चकारात् बुद्धेः चैतन्याभासत्वमित्यर्थः । सर्वांशसाम्यमनुपपन्नमित्याह—दृष्टदार्ष्टान्तेति । अत्र कान्ताद्यात्मनो मुखादेश्चन्द्रादिदृष्टान्ताभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ ८६ ॥

दृष्टान्ते निरूपितमर्थमनुसृत्य दार्ष्टान्तिकेऽपि तथाविधमर्थं दर्शयति—

तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवद्भवेत् ।
मुखाभासो यथादर्शे आभासश्चोदितो मृषा ॥ ८७ ॥

तथैवेति ॥ चेतनाया आभासो यस्मिंस्तच्चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवच्चेतनमिव भवेत्, आभासो यथादर्शे मुखाभासोऽविकृत एवमेवेहापि द्रष्टव्यः । आभासश्चोपाधिस्थतया दृश्यमानो मृषा मिथ्येत्युदित उक्त एवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

कस्माच्चिदाभासव्याप्त्या चित्तस्य चेतनताभासोऽभ्युपगम्यते न स्वत इति शङ्का न कार्या, तत्र प्रमाणन्याययोरभावादित्याह—

चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिविवर्जितम् ।
देहस्यापि प्रसङ्गः स्याच्चक्षुरादेस्तथैव च ॥ ८८ ॥

चित्तमिति ॥ उत्पत्तिविनाशवत्त्वयान्यदृश्यस्यापि चित्तस्य चेतनतास्वभावः स्याच्चेदतिप्रसङ्गश्च दुष्परिहर इत्याह—देहस्येति ॥ ८८ ॥

इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति—

तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लोकायतिकसंगतेः ।
न च धीर्दृशिरस्मीति यथाभासो न चेतसि ॥ ८९ ॥

तदपीति ॥ अवैदिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । किञ्चाभासानभ्युपगमे द्वाराभावादहं ब्रह्मास्मीति आगन्तुकं वाक्यजन्यमैक्यज्ञानं न सिध्येदित्याह—न च धीरिति । चेतसि यद्याभासो न भवेत्तदा दृशिर्ब्रह्मास्मीति धीर्न भवेत्केवलस्य चित्तस्य जडत्वाच्चिन्मात्रस्य च कूटस्थत्वादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

ब्रह्मास्मीति धियोऽभावे का क्षतिरित्यत आह—

सदसीति धियोऽभावे व्यर्थं स्यात्त्वमस्यपि ।
युष्मदस्मद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ॥ ९० ॥

सदसीति ॥ अप्यवधारणार्थः । तत्त्वमसिवाक्यमैक्यग्राहकमुक्तधियोऽभावे व्यर्थमेव । अप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः । अस्तु वैयर्थ्यं तद्वाक्यश्रोतॄणां सर्वेषां झटिति ब्रह्मास्मीति बुद्ध्युत्पत्त्यदर्शनादित्याशङ्क्याह—युष्मदस्मदिति ।

अधिकारिणः प्रतिपत्तिक्रमको वेद इति व्याख्यास्यमानवाक्यार्थविज्ञानमपि पृथ
गवयार्थबोधेऽधिकारादृग्मानान्तरसविभागज्ञानमपेक्ष्यैव पुंसीदं वाक्यमर्थवत्
प्रत्यक्षमिति ह्यभिप्रायार्थः ॥ ९० ॥

तमेव युष्मदस्मद्विवेके दर्शयितुमुपक्रमते—

ममेदंप्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्मद्येव न संशयः ।
अहमित्यसदंशः स्यादयमस्मीति चोभयोः ॥ ९१ ॥

ममेदमित्यादिना ॥ इदं पुत्रादि ममेति च प्रत्ययौ युष्मद्यनात्मन्येव ज्ञेयौ पुत्रादिबाह्यार्थस्य देहादयोऽप्यनात्मत्वादिव बाह्यत्वं ममेत्याद्याध्यासिकसम्बन्धो-ऽध्यमानात्मधर्मं एवेति युक्तमेव । ममेदमिति प्रत्ययौ युष्मद्येवेति न संशय इति सर्वैरप्यनुभूयते । अहमिति प्रत्यय आत्मानात्मसङ्कल्पभूते व्यावहारिकेऽस्म-दात्मनि अहंकर्तरि स्यादहमित्येवोत्येनदर्शनात् । अयं देहादिरस्मीति चोभयोरात्मानात्मनोः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

आत्मानात्मविषयाणां प्रत्ययानां संकीर्णासंकीर्णतया च विष-यानुरूपोक्तविवेकार्थं तेषां गुणप्रधानभावेन विशेषणविशेष्यभावो प्राप्त इत्याह—

अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वं तथा प्राप्तं हि युक्तितः ॥ ९२ ॥

अन्योन्येति ॥ स्पष्टम् ॥ ९२ ॥

विशेषणविशेष्यत्वं युक्तितो प्राप्तमित्युक्तमेव विविच्य दर्शयति—

ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।
धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोऽहंकर्तुरेव च ॥ ९३ ॥

ममेदं द्वयमिति ॥ मध्यमस्य पूर्वश्लोके मध्ये निर्दिष्टस्याहंप्रत्यय-स्यात्मनो विशेषणमिदं ममेति च इदं मनुष्योऽहमिति प्रत्ययापेक्षयेत्यर्थः । तत्रोदाहरणं धनी गोमान्यथेति । यथा धनादीनामादरणं ममेदं धनमिति मम-त्वास्पदत्वं धनादेः किं तद्वत्पूर्वो देहोऽहंकर्तुरात्मनो बाह्यमात्मापेक्षयाऽहं-त्वास्पदतया विशेषणमेवेत्यर्थः । अहंकारसम्बन्धोऽपि सोऽहं स्थानेत्याद्युक्तेः स्थूलदेहमपेक्ष्य प्रधानभूतोऽप्यहंकर्ता विशेषणमिति बोध्यम् ॥ ९३ ॥

साक्षी तदहमित्यत्र युक्तिरेवात्मधारणे ॥ ९६ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ हीति ॥ पदार्थस्यात्मनोऽन्वयव्यतिरेकौ नाम आत्मपदार्थो द्रष्टा साक्षी न कदापि दृश्यः साध्यो वा भवति, तस्यात्तुस्वप्रकाशस्वभावतया स्वतःसिद्धत्वात्, अतोऽस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कदापि कस्यापि विशेषणमात्मा । तथा यद्दृश्यं साध्यं चाहंकारादि विषयान्तं तद्व्याधीनप्रकाशमथाकस्मात्मात्मत्वं कस्मदा विशेषणभावं न व्यभिचरति, तस्मादनात्मापि दृश्यत्वं दृश्यं सुखवादिवद्विपरीतमथात्वं रजतादिवदिदमनूतमतपरिच्छिन्नपराधीनपराणमेवाभूवः तत्स्वज्ञानमात्मानमनात्मानस्वरूपं आत्मेति विवेचनम्, यदस्यान्वयव्यतिरेकौ नाम आत्मा चैतन्यं प्रज्ञानं ब्रह्म सद्विस्यादिपदानि कर्मेण्यानुपपदमित्युराणि देवदत्तवैमात्यमः समर्पकाणि न विशेषणतादिविशिष्टविषयाणि, असामर्थ्यात् । कर्ता भोक्ता ज्ञाता द्रष्टा श्रोता वक्ता गन्ता कृशः स्थूल इत्यादीनि तु न केवलप्रत्यगात्मविषयाणि अन्याधीनविशिष्टपरागदशायामेव प्रयुज्यमानत्वादिति विवेचनं, एव तस्य पदार्थस्य चान्वयव्यतिरेकाविति साक्षी तदहमित्यत्राहमर्थविषयेऽवधारणे युक्तिरेव त्वादिविवेकावधारणोपायमात्रं स्यात्तु वाक्यार्थे पदार्थेविषये व्यापारोऽपेक्ष्यः । तस्मादेवावधारि विवेकेन देहादिविलक्षणेऽवधारितेऽपि कोऽहं तदीति जिज्ञासाया अनुवृत्तेस्तत्त्वमसीति वाक्यं जिज्ञासितस्वरूपविशेषसमर्पकमवश्यमपेक्षितव्यमेवेति भावः ॥ ९६ ॥

विकारवत्त्वादयं परस्परव्यभिचारि, केवलात्मा तु न कदापि व्यभिचारीति प्रकारान्तरेणात्मानात्मविवेकं दर्शयति—

नाहमस्मीत्यस्मिन्नुपमेऽन्यन्मनागपि ।
न धारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥ ९७ ॥

नाहमस्मीति ॥ अस्मिन्नुपमेऽस्मात्मनि यत्र स्थाने वा मनागपि ईषदप्यन्यदात्मस्वरूपातिरिक्तमहं नाहमस्मि न दृश्यमस्मीति प्रत्ययत्वात् अतो न स्वां स्वात्मनो दृष्टिं चैतन्यं धारयति, प्रत्ययं तु बुद्धेर्निषेधति, प्रतीयत इति प्रत्यय इति व्युत्पत्त्या प्रमातृप्रमाणप्रमेयादिरूपः सर्व एव विशेषो गृह्यते, तस्मात्परस्परव्यभिचारित्वात् दृश्यदृश्यमानाख्योऽहमर्थो मिथ्याभूतोऽव्यभिचारी चिद्रूपः साक्षी सत्य आत्मेति विवेकः शिष्यदर्शितार्थः ॥ ९७ ॥

प्दनस्य नाहं विश्राम इति केचनकालमेतत् । मत्योपदेशमुपलभ्य निमित्त-मात्रं तथोऽससज्जे स इते सति देवकार्ये' इति । हे राम, त्वं विष्णुरसि न दशरथपुत्रमात्र इत्युक्तैव महा दाशरथेः संकल्पमात्रकृतं तमो विष्णुत्वा-घ्यादनरूपमपानुदत् । एवकारार्थमाह—तत्त्वेनेति । यथान्तरं वाक्योपदे-शमहणानिरिक्तमित्यर्थः ॥ १०० ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

अहंशब्दस्य निष्ठा या ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।
सैवोक्ता सद्वसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता ॥ १०१ ॥

अहंशब्दस्येति ॥ एवंशब्दः प्रथमं योज्यः । यथार्थं दृष्टान्त एवं सद्-सीति वाक्येन सा निष्ठैव केवलं ममुत्पादितेति योजना । सा का निष्ठेति तामाह—अहंशब्दस्येति । प्रत्यगात्मनि पराग्र्थेभ्यो व्यावृत्ते बोधिते आ-त्मनि निरुपाधिके ज्योतिषि साक्षिण्यन्तःकरणस्वभावे अहंशब्दस्य या निष्ठा तद्रूपया पर्यवसिता वृत्तिः सैवेत्यर्थः । तत्र त्वं तद्सीत्युपदेशमात्रादहं सत् मत्र्यात्मनीति वाक्यार्थज्ञानोदयमात्रे सति विमुक्तता मोक्षापरोक्षरूपा फलं भवतीत्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमेव विश्रान्तवाक्यार्थे इति पूर्वश्लोक एव स्थित प्रहव्यम् । अर्थ स्वयमेवोपादयते । ननु दाशरथेर्यथैव विष्णुत्वो-पदेशमात्राद्विष्णुरहमस्मीति झटिति बोधोदयस्तस्य महामहिमसंपन्नत्वाद-यमिदानींतनस्य कर्तामोक्षेत्याद्यभिमानभारस्य गुहीतस्योपदेशमा-त्रादहं ब्रह्मास्मीति निर्विचिकित्सं ज्ञानं संभाव्यत इत्याशङ्क्य, मलोपचितार्थ-पदार्थस्य पुंसः कर्त्रादिसाक्षिण एवाहमादित्यादर्शनाधिकस्य ब्रह्मत्वोपदेशात्-सुपपन्नमिन्त्यादीति परिहरति—अहंशब्दस्येति । सद्सीत्येवं वाक्येन सैव निष्ठोक्तेति संबन्धः । अन्यत्समानम् ॥ १०१ ॥

एवमवगतपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेव समूलसंसारनिवृत्तिफलं ज्ञानं जायत एवेति स्थिते श्रुतेः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं कार्यपरत्वं कल्प्यमित्याग्रहो निरर्थको विद्वदनुभवविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्याह—

श्रुतमात्रेण चेत्स्यात्कार्यं तत्र भवेद्ध्रुवम् ।
व्यवहारात्पुरापीष्टः सद्भावः स्वयमात्मनः ॥ १०२ ॥

एवं [illegible] प्रति[illegible]

[illegible]—

किं मदेवाहमस्मीति किं वान्यत्प्रतिपद्यते ।
मदेव चेदहंशब्दः सदा मुख्यार्थ इष्यताम् ॥ १०५ ॥

किं मदेवेति ॥ [illegible] ॥ १०५ ॥

द्वितीये दोषमाह—

अन्यश्चेन्मदहंग्राहप्रतिपत्तिर्मृषैव सा ।
तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति कारणापगतेरिह ॥ १०६ ॥

अन्यश्चेदिति ॥ [illegible] ॥ १०६ ॥

[illegible]—

प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता ।
तयोरचितिमत्त्वाच्च चैतन्ये कल्प्यते फलम् ॥ १०७ ॥

प्रत्ययीति ॥ [illegible] ॥ १०७ ॥

इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सदसीति च नान्यथा ।
तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादनर्थकः ॥ ११० ॥

इत्येवमिति ॥ एवंसति चिदाभासाभ्युपगमे सति सदहमस्मि चकारादहं सदसीत्येवमाकारा प्रतिपत्तिः स्यादन्यथा आत्मन एव साहंकारस्यैव या प्रमातृत्वाभ्युपगमे इति यतोऽस्तोऽयमेव मार्गोऽनिष्टहानिप्यादरणीय इति योजना । एवमनभ्युपगमे न केवलं प्रतिपत्त्यनुपपत्तिरपि तूपदेशस्याप्यनुपपत्तिरित्याह—तत्त्वमिति । त्वमर्थोऽनुवादद्वारेण हि तदर्थभाव उपदेश्यमन्यथानुपमानस्य चिदनिबिम्बस्याभावादर्थोपदेशो निराकरणोऽनर्थकः स्यादित्येतदाह—द्वाराभावादिति ॥ ११० ॥

एतदेव विवृणोति—

श्रोतुः स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तथा भवेत् ।
अध्यक्षस्य न चेदिदं श्रोतृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥ १११ ॥

श्रोतुरिति ॥ तथा सतीत्यर्थः । तत्र श्रोतृत्वमध्यक्षस्याध्यक्ष संभवतीत्याह—अध्यक्षस्येति । न कस्यापीत्यर्थः ॥ १११ ॥

ययप्यध्यक्षस्य श्रोत्वं तथापि न वैयर्थ्यमिति शङ्कते—

अध्यक्षस्य समीपे स्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतम् ।
न तत्कृतोपकारोऽस्ति काष्ठायद्वत्प कल्प्यते ॥ ११२ ॥

अध्यक्षस्येति ॥ तत्र बुद्धेः श्रोतृत्व क्रिमध्यक्षसंनिधिसत्तामात्रापेक्षमाहोस्वित्तत्कृतोपकारापेक्षमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह—न तदिति । तत्कृतः संनिध्यध्यक्षकृत उपकारोऽतिशयो बुद्धेर्नास्त्येव यद्वत्काष्ठादिषु पावकादेः संनिधिवशाद्दाहाद्यतिशयो न कल्प्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ११२ ॥

द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति—

बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चिदन्वेवं परिणामिता ।
आभासेऽपि च को दोषः सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥ ११३ ॥

बुद्धौ चेदिति ॥ एवंसति आभासानभ्युपगमेऽप्यस्य परिणामिता
[illegible]मितं भवत्येवेत्यर्थः । अतो 'रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' । 'एकधा

अहंकृत्यात्मकस्यान्तःकरणस्य स्वप्ने द्रष्टृत्वेनैव व्यवस्थितत्वात्तदात्मासनि-रपेक्ष एवात्मा तत्र सिद्ध इति चोद्यद्रष्टान्तस्यापत्तिरिति परिहरति—

नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ।
रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना ग्रहः ॥ ११७ ॥

नैवं स्वप्न इति ॥ प्रत्ययस्यान्तःकरणस्य दृशेरात्मनश्च स्वप्नावस्थायां तथा जाग्रत्यपि विभक्तपृथगन्योन्यनिरपेक्षतयैव सिद्धेरित्यर्थः । कुत एत-दित्यपेक्षायामाह—रथादेरिति । "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भव-न्ती"त्यादिना स्वप्ने रथादिरूपस्य बाह्यस्य शून्यत्वात्प्रत्ययस्यैव रथाद्याका-रत्वप्रसक्तस्य तदात्मना स्वप्रकाशचैतन्येन ग्रहः । तथाचात्मा प्रत्ययसंबन्ध-विनिर्मुक्तः स्वप्रकाशतया भासमान एव स्वप्ने विषयाकारत्वाकारितप्रत्ययसाक्षी सिद्ध इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

स्वप्नपर्यालोचनया चिदात्मनः प्रत्ययाद्विवेकं दर्शयित्वा जागरस्थमात्मालो-चनयापि तमाह—

अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृतिः ।
जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥ ११८ ॥

अवगत्या हीत्यादिना ॥ विषयस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्यासावत विषयस्याकृ-तिरेवाकृतिर्यस्य स विषयाकृतिरिति विग्रहः । आत्मचैतन्यव्याप्ते विषयाकारे प्रत्यये जायमाने तस्मिन्यो विषयाकारः स बाह्यो विषय इष्ट इत्यर्थः ११८

किंच स बाह्यो विषय इच्छितत्वात्कर्तुः साध्यतमोद्देश्यत्वेनेष्टतमत्वा-त्कर्म भवति, तद्वाप्त्यर्थमिन्द्रियव्यापारात्कार्ये नियुज्यते इन्द्रियेति शेषेते पद इत्य-ध्याहारः । आकारसमर्पकस्य कर्मकारकतया विषयस्यानुगुणस्य प्रत्ययस्य करणत्वमाह—

कर्मेप्सिततमत्वात्स तद्वान्कार्ये नियुज्यते ।
आकारो यत्र चार्प्येत करणं तदिहोच्यते ॥ ११९ ॥

आकारो यत्रेति ॥ यत्र बुद्धिपरिणामे विषयेण आकारोऽर्प्येत अर्प्यते स इह विषयाभिव्यक्तौ करणमुच्यते तथाचात्मेन्द्रियविशेषिता तदर्थाकार-बुद्धिवृत्तिर्विषयमभिलक्ष्य प्रति करणमित्यर्थः ॥ ११९ ॥

प्रथनमिति ॥ प्रत्ययानां विषयाकाराणां आत्मस्वभावस्थानां प्रथनं स्फुरणं ग्रहणमुपादानं स्थितिर्वा व्यवहारे वा सिद्धिः स्वरूपलाभश्चेह व्यवहारभूमौ अन्यतोऽप्यस्मादात्मनोऽध्यक्षादपरोक्षस्वभावाद्भवितुमर्हति अचित्स्वभावत्वात् । अचित्स्वभावत्वं चागमापायित्वाद्दीपवदित्येतदेवानुमानमिहोक्तमित्यर्थः । विमताः प्रत्ययाः स्वविलक्षणान्याधीनप्रथनग्रहणसिद्धिकाः अचित्स्वभावत्वाद्दीपादिवदिति प्रयोगः । एवं सामान्यतो दृष्टानुमानेन 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरात्मैवास्य ज्योतिः' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धस्वप्रकाशात्मनि संभावना दर्शितेति द्रष्टव्यम् ॥ १२३ ॥

एवमनुमानमात्मन्युपन्यस्य विधिमुखेन प्रमाणेनात्मसिद्धिरुक्ता तत्र केचिन्निषेधमुखेनैव प्रमाणेनात्मसिद्धिर्न विधिमुखेनापीति मन्यन्ते तन्मतनिराकरणाय विकल्पयति—

किमन्यद्ग्राहयेत्कश्चित्प्रमाणेन तु केनचित् ।
विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य क्षेपतः ॥ १२४ ॥

किमन्यदिति ॥ प्रथमपादः पूर्वपक्षार्थः । द्वितीयस्तु पक्षान्तरार्थः । किं कश्चिद्वादी केनचित्प्रमाणेनैव देहादिभ्योऽन्यदात्मतत्त्वं ग्राहयेत्किंवा प्रमाणेन विनैवान्यस्य निवृत्त्या परिशेषयेत् इति विकल्पार्थः ॥ १२४ ॥

प्रथमपक्षे विधिमुखेनैव प्रमाणप्रवृत्तिः सिद्धान्तिनीष्टहानिः स्यादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह—

शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते ।
अध्यक्षस्याप्रसिद्धत्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥ १२५ ॥

शब्देनैवेति ॥ शब्देन प्रमाणेनानात्मनिवृत्तिरेव चेदिहोच्यते इति संबन्धः । तदाध्यक्षस्य प्रत्यक्षसद्भावस्यान्यतोऽप्रसिद्धत्वात्परिशेषासिद्धेः शून्यतैवावशिष्येत आत्मेत्यर्थः ॥ १२५ ॥

ननु चेतनाचेतनयोर्विलक्षणरूपत्वकथनेनानात्मनिवृत्तिः शब्देन क्रियते तथाचाचेतनाद्विलक्षणश्चेतनः परिशिष्यत इति न शून्यताप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति—

चेतनस्त्वं कथं देह इति चेन्नाप्रसिद्धितः ।

र्थंरपेत्यक्षरार्थः । अर्थद्वयस्यैकस्मृत्यवभासत्वे निश्चिते सत्येवं स्यादनु सं-
धत्ते, यतोऽहमिदं जानामीति क्रमेण ज्ञप्तिद्वयमनेऽतो ग्राह्यस्फुरणस्य ग्राह-
कग्रहणाकारतासंभवात्तस्मादस्ते तयोर्न भानं संभवति, एवं ग्राहकस्य प्रतीयः
स्फुरणसमये ग्राह्यस्य पराञ्चो नास्ति स्फुरणं विरुद्धाकारद्वयस्यैकक्षिन्नमाण-
ज्ञाने स्फुरणासंभवात्तथा ज्ञानस्यापि विषयैकाकारत्वात्तत्स्फुरणेन ज्ञातृस्फु-
र्तिरिति क्रमेणैव ज्ञात्रादिसिद्धिः प्रागुक्ता । तस्मादुत्पन्नप्रमातमेदनयोगप-
द्याभिमानवत्पुनरप्यूतिरित्यभिमानः शैघ्र्यनिबन्धन इति भावः ॥ ११९ ॥

स्मृतेर्यौगपद्याभावे कारणान्तरमाह—

अज्ञासिषमिदं मां चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ।
विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥ १२० ॥

अज्ञासिषमिति ॥ इदमित्याकारे हि मत्वमपेक्षयोल्लिख्यते । तथा
मामिति परामपेक्षया धीर्जायते । तथाच यत्र विशेषोऽन्यमतियोगिकोऽ-
पेक्ष्यते तत्रैककालता यौगपद्यं नैव घटत इत्यर्थः ॥ १२० ॥

स्मृतेर्विषयतः स्वरूपतश्च यौगपद्यासंभवात्कर्त्रादिसिद्धेर्यथाप्रमाणकल्पा-
द्युपपत्तिरित्युक्तं, संप्रति कर्त्रादीनां युगपदनुभवसाधनाभावादपि न युगप-
त्सिद्धिसंभावनेत्याह—

आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह संभवात् ।
आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्कारणकर्मणोः ॥ १२१ ॥

आत्मन इति ॥ अयमर्थः—यथा विषयस्य ग्रहणे कर्ता करणं कर्म
चेति त्रितयमपेक्षते एवं प्रत्येकं कर्त्रादिग्रहणेऽपि त्रितयमपेक्षणीयं, तथा-
चात्मना प्रमातृप्रकारान्तरमेयस्य प्रमाणग्राह्यस्य च ग्रहणेऽपि त्रयाणां कर्त्रा-
दीनामिहापेक्षासंभवात्तत्कर्त्रादिग्रहणमन्तरेण तत्रद्यस्य तद्ग्रहणानवस्थि-
त्यागतेः कर्त्रादित्रयस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । तैरेव कर्त्रादिभिः स्वस्वरूपसि-
द्धिसंभवाद्विभिन्नतयेति शङ्कां वारयति—आत्मनीति । आत्मन्येकस्मि-
न्नेव स्वसिद्धावासक्तमुपहितं कर्तृत्वं तदेव करणकर्मणोः सिद्धौ न स्या-
दित्यर्थः । तथाचैकस्मिन्नवभासे कर्त्रादिभावेनाभ्यासमानानां सर्वेषामवभास-

तत्स्वेनेति ॥ तदेव ज्ञानस्वरूपस्य चैतन्यस्यैवात्मत्वमिदं चैतन्यं तस्य ज्ञाने चैतन्यादेरन्यस्य प्रमाणजन्यस्य अविरोधेऽप्यनीतं भवेत्, सत्कार्यवादेनात्मस्वरूपस्य तस्मात्सत्त्वतःसिद्धत्वे ज्ञानस्य बाह्यार्थविषयत्वाभावात् अविरुद्धता भवेदिति योजना । उभयथापि विधिमुखप्रमाणाधीनात्मप्रसिद्धिरि-त्यर्थः ॥ १२५ ॥

अथ प्रमा सिद्धस्वरूपलाभमात्रापेक्षा ज्ञानलाभापेक्षा सिद्धिशब्दार्थ एव तर्हि वक्तव्य इत्याह—

ज्ञातता स्यात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा ।
ज्ञातत्वेऽनन्तरोक्तौ तौ पक्षौ संसतुमर्हसि ॥ १२६ ॥

ज्ञातेति ॥ किं ज्ञानं सिद्धिः स्वरूपलाभो वा स्यादन्यदेव चोभयात्-प्रकारो वेति विकल्पार्थः । तत्राद्ये दोषमाह—ज्ञातत्वे इति । अनन्तरोक्तौ स्वरूपेणान्वयमिति चेदित्यादिना पूर्वश्लोकोक्तौ पूर्वोक्तविकल्पद्वयगमनप्रसङ्गः तस्य तत्तुल्यमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

द्वितीयमनूद्य दूषयति—

सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चेत्पक्षोऽयमत्र निरर्थकः ।
सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुनः ॥ १२७ ॥

सिद्धिः स्यादिति ॥ निरर्थकत्वे हेतुमाह—सर्वलोकेति । वस्तुनः सर्वस्य स्वहेतुभ्यः स्वात्मलाभरूपा सिद्धिरिति सर्वलोकप्रसिद्धत्वादत्र प्रमाणमप्रमाणवत्प्रमाणवादी व्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तृतीयं पक्षमसिद्धिपराहतं मत्वा वक्ष्यमाणपक्षविशेषज्ञापनार्थमुक्तं पक्षं निगमयति—

ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञाततमुच्यते ।
अध्यस्याध्यक्षयोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ॥ १२८ ॥

ज्ञानज्ञेयादीति ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञाता चास्तीति यस्य वादस्तस्मिन्वादे ज्ञातत्वमेव सिद्धिरुच्यते, अध्यस्याध्यक्षयोस्तु ज्ञेयत्वमेव सिद्धिर्न स्वा-

अप्रत्यक्षेति ॥ [illegible] ॥ १४० ॥

अत्र [illegible] बाह्यो [illegible] इति [illegible] बाह्यो [illegible] प्रत्यवतिष्ठते—

अनुभूतेः किमन्यस्मिन्स्यादपेक्षया यद् ।
अनुभवितरीष्टा स्यात्सोऽप्यनुभूतिरेव नः ॥ १४१ ॥

अनुभूतेरिति ॥ अनुभूतेः [illegible] । अनुभवितरि [illegible] ॥ १४१ ॥

अथ [illegible] इति [illegible] आह—

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ १४२ ॥

अभिन्नोऽपि हीति ॥ बुद्ध्यात्मा [illegible] लक्ष्यते [illegible] ॥ १४२ ॥

[illegible] कारक [illegible] आह—

[illegible]तिर्यथा क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।
[illegible]वं नास्तित्वमसाधेरसकर्तृत्वं तथेष्यताम् ॥ १४३ ॥

[illegible]रिति ॥ [illegible] भूतिरनुभूतिः सैव क्रिया सैव कारक-

मुच्यते क्षणभङ्गुरत्वेन विरम्यव्यापारायोगात्तेषां मते कस्तस्याः स्वव्यतिरिक्तोऽपेक्षणीयः स्यादित्यर्थः । प्रथममनुभूतेरन्यानपेक्षत्वं निराकरोति सिद्धान्ती—सत्यमिति । अनुभूतेरन्या सत्ता स्वरूपमात्रं नाशित्वं क्षणभङ्गुरत्वमिष्टं चेत्तत्र नहि तथा सकर्तृत्वमपीष्यतामनुभवस्तत्रापि सद्भावादिरूपैः ॥ १४३ ॥

अथ सत्त्वादिरपि धर्मो नेष्यते इति मतं तत्र क्षणिकत्वपक्षस्याप्यसिद्धिरित्याह—

न कश्चिन्नेष्यते धर्म इति चेत्पक्षहानता ।
नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तयः ।
न भूतेस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ॥ १४४ ॥

न कश्चिदिति ॥ ननु मास्माभिर्विज्ञानस्य क्षणिकत्वादयो धर्मा इष्यन्ते किंत्वक्षणिकत्वाद्यपोहरूप एव क्षणिकत्वादिरिष्यतेऽतो नोक्तदोष इति शङ्कते—नन्विति । निराकरोति—नेति । एवं चेत्तर्हि भूतेरनुभूतेर्नाशित्वं न सिध्येत् । हि यस्मात्ते तव भूते स्वालक्षण्यं मतं स्वेनैव लक्ष्यते ज्ञायते इति स्वलक्षणं तस्य भावः स्वालक्षण्यं निर्विकल्पमात्रमिति यावत् । ततः सविकल्पकत्वादक्षणिकत्वासत्त्वानास्तित्वाद्यस्त्वादिव्यावृत्तेरनुभूतेश्च सविकल्पकज्ञानागोचरत्वान्न सत्त्वनाशित्वादिधर्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ १४४ ॥

एतदेव स्फुटयति—

स्वलक्षणावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तिना ।
अगोरसत्त्वं गोत्वं ते ननु तद्गोत्वलक्षणम् ॥ १४५ ॥

स्वलक्षणेति ॥ अयमर्थः—कार्यं विनश्यच्च निरवधि नश्यति इदमत्र नास्ति इदमिदानीं नास्ति नष्टमिति वा नाशो व्यवह्रियते यस्मात्तस्मात्क्षणिकमप्यस्ति विनाशावधिभूतमविनश्यद्वस्तु स्वतःसिद्धं चेत्यभ्युपेयं तदेतदाह—स्वलक्षणावधिर्नाश इति ॥ स्वरूपमेव लक्षणं प्रमाणं धर्मो वा यस्य स स्वलक्षणः सोऽवधिः सीमा यस्य विनाशस्य स तथेति विग्रहः ॥ नन्वात्मन्मते आविर्भावतिरोभावयोरवधिभूतस्य स्थिरस्याभावान्न सत्त्वविनाशयोः सिद्धिरित्यर्थः । किंचापोहपक्षेऽन्योन्याश्रयश्च प्रसज्येतेत्याह—नाश इति ।

सिद्धे भावे तद्विरोधिनोऽभावस्य सिद्धिरुक्तिरिति सदृशोऽनवस्थाभावसिद्धी-त्यर्थः । यत्तु साधारणमत्ययानुगमलक्षणा व्यक्तिभ्यो भिन्ना[illegible] [illegible]-मन्यते तदनुपपन्नं, अन्योन्याभावस्य साधारण्याद्[illegible]विशेषादाह—गोरित्यादि । गोरन्यस्मादश्वादेरपोहस्य विशेषस्याभावस्य [illegible] गोरिति ते न च गोत्वस्य [illegible] गोत्वस्य [illegible] [illegible]-[illegible] ॥ १४५ ॥

अपोहवादे दोषान्तरमाह—

गुणवाच्योऽपि योऽर्थः स्यात्सोऽप्यन्याभाव एव ते ॥ १४६ ॥

गुणवाच्योऽपीति ॥ अन्याभावोऽभिधीयमान, [illegible] इति ते [illegible]-[illegible] अतः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १४६ ॥

अन्याभावो भावस्य न सम्भवो [illegible] [illegible] [illegible] भेद-[illegible] [illegible] इति शङ्कते—

भेदाभावेऽप्यभावस्य भेदो नामभिरिष्यते ।
नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ॥ १४७ ॥

भेदाभावेऽपीति ॥ अभावस्य स्वरूपतो भेदाभावेऽपि [illegible] [illegible] गोत्वमित्यादिनामभिः [illegible] इष्यत इत्यर्थः । दूषयति—नामभेदैरिति । एकस्य निःस्वभावस्याभावस्य नामभेदैरनेकसंज्ञाभेदैरनेक-[illegible] [illegible] तव कथं घटेतेत्यर्थः ॥ १४७ ॥

किञ्च भिन्नानां व्यावृत्तिरपोहोऽभिन्नानां वा [illegible] दूषयति—

अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं भवेत् ।
नामाद्या भेदकाः सर्वे विशेषा वा कथंचन ॥ १४८ ॥

अपोहो यदीति ॥ [illegible] तद्-[illegible] वृत्तिः कथं सिध्येदिति दोषः । तद्भेदो च [illegible] इति भावः । द्वितीये दोषमाह—नामाद्या इति । सर्वेऽप्यभावा [illegible] न भे-[illegible] न गोरिति [illegible] [illegible] विशेषा वा भावरूपाः

मन्यदनुपलम्भादयो भेदका न भवन्ति अनपेक्षकत्वादित्यभिप्रायः ॥ १४८ ॥

एवमाक्षेपपरिहारे भवता नीलाद्यनुभवविशिष्टसंविद्व्यवहारासिद्धिरिति
गौरित्यादिव्यवहारेणापि स्वतन्त्ररूपाणामसिद्धिश्च स्यादित्यभिप्रायेण प्रतिपक्षमुप-
संहरति—

नामजात्यादयो यद्वत्संविद्भेदाविशेषणः ॥ १४९ ॥

नामजात्यादय इत्यर्थेन ॥ ते तव मते सविकल्पविशेषणा निर्विशे-
षणानामजात्यादयो यद्वत् विशेषणत्वेन एव नामादीनां भवतामिव्यापृतत्वः
सम्बन्धानां यदि न विशेषणमिति विशिष्टव्यवहारलोप एवं सति नीलमपि
ते दुर्लभमिति भावः ॥ १४९ ॥

यदुक्तं भूतिर्वेता क्रिया सैवेत्यत्र संविदः क्रियाकारकभेदापेक्षा नास्तीति
तत्प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयाभ्युपगमविरुद्धमित्याह—

प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारे यदीच्छसि ।
क्रियाकारकभेदस्तदभ्युपेयं ध्रुवं भवेत् ॥ १५० ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १५० ॥

तथाच संवेदनातिरिक्तवेद्यवेदितृस्वरूपमनिच्छताप्यभ्युपेयमिति बौद्धम-
तनिराकरणमुपसंहरति—

तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् ।
संविदस्तदुपेयं स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥ १५१ ॥

तस्मादिति ॥ येन चाप्यनुभूयते सोऽपि ज्ञाताभ्युपेयः स्यादि-
त्यर्थः ॥ १५१ ॥

संवित्साक्षिण्यनुमानं प्रमाणमाह—

रूपादीनां यथान्यः स्याद्ग्राह्यत्वाद्ग्राहकस्तथा ।
प्रत्ययस्तत्तथान्यः स्याद्व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् ॥ १५२ ॥

रूपादीनामिति ॥ यद्ग्राह्यं तत्स्वान्यग्राह्यं यथा रूपादिग्राह्या च संवि-
दिति बौद्धं प्रति प्रयोगो योज्यः । तथावभासकोऽवभास्यादन्यो यथा तत्करवा-

हृदये: प्रदीपवदिति आभिव्यक्त्यादिति प्रद्योतत्वमित्यर्थः । यथा घटादी- व्यङ्ग्यव्यञ्जकोऽन्यः तथापि प्रतपस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकोऽन्यः तथा- प्यकस्य व्यञ्जकस्य स्वात्मप्रकाशात्प्रदीपवदिति श्लोकार्थः ॥ १५१ ॥

इदानीं प्रत्यक्षाध्यक्षयोः संबन्धं दृष्टान्तेनाह—

अध्यक्षस्य हृदेः कीदृक्संबन्धः संभविष्यति ।
अध्यक्षेण तु दृष्टेन युक्तसान्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥ १५३ ॥
अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्द्वयं व्यामोल्यापि वा ।
नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेदियाम् ॥ १५४ ॥

अध्यक्षस्येति ॥ अदृष्टत्वसंबन्धाभ्युपगमे तत्राह्यमानोऽभ्युपगम्यमान इति विकल्पयति—अध्यक्षेणेति । अध्यक्षेण प्रत्यक्षेण दृष्टोऽयमतः संबन्धो भविष्यति पारमार्थिको वाऽपारमार्थिको वेति विमर्शार्थः । प्रथमो हतो, परिणामादिविकारमात्रिकप्रत्यायकत्व इत्यभिप्रेत्य द्वितीयम- ङ्गीकरोति—नित्याध्यक्षेति ॥ १५२ ॥ १५४ ॥

कोऽसावुपकार इत्यपेक्षायामाह—

स चोक्तस्तन्निभत्वं प्रावसंव्याप्तिश्च घटादिषु ।
यथालोकादिसंव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वादियस्तथा ॥ १५५ ॥

स चोक इति ॥ स च नित्याध्यक्षकृतो बुद्धेरुपकारस्तन्निभत्वं प्राह पूर्व- मेव बुद्धप्रतिबिम्बत्वाभेदेनोक्त इत्यर्थः । तदाभासत्वाद्वाऽसौ दृश्यत्वात- द्विषयत्वं चक्रं सामान्यात्पुद्गलैर्विषयव्याप्ति सदृष्टान्तमाह—संव्याप्ति- श्चेति । यथा घटादिष्वालोकादिसंव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वात्तथा धियो दृश्यघटादि- व्याप्तिरित्यर्थः ॥ १५५ ॥

तदेव स्फुटयति—

आलोकस्थो घटो यद्वद्व्याप्तो भवेत्तथा ।
धीव्याप्तिः साद्दटारोहो धियो व्याप्तौ क्रमो भवेत् ॥ १५६ ॥

आलोकस्थ इति ॥ यद्यथाऽऽलोकमिलितो घट आलोकारूढो भवेत्तथा

वृत्तिर्मितिश्चो [illegible] [illegible] [illegible] कृत्स्नाध्यक्षोऽभिविषयोऽ-
भाव इति प्राप्ते [illegible] [illegible] [illegible] विषयव्याप्तिमा-
न्मैव धियो विषयव्या[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्याशङ्क्य विशे-
षमाह—[illegible] [illegible] [illegible] ।

धियो विषयव्याप्तो क्रमो [illegible] [illegible] [illegible] विशेष विशदयति—

पूर्वं सत्प्रत्ययव्याप्तिमतो नुग्रह आत्मनः ।
कृत्स्नाध्यक्षस्य नो युक्तः कालाकाशादिवत्क्रमः ॥ १५७॥

पूर्वमिति ॥ धियो विषयव्याप्ति [illegible] [illegible] [illegible] व्याप्तो विष-
याकारतायां सिद्धायामात्मनोऽनुग्रहस्तदाकारे [illegible] तत्संबन्धत्वाद्विष-
यवप्रकाशमिति क्रमवद्गृह्णमभ्युपेतव्य च [illegible] [illegible] [illegible] तथात्मन
इत्याह—कृत्स्नाध्यक्षस्येति । तत्त्वं परिणामभेदेन [illegible] बुद्धेरेव
क्रमो युक्तः कृत्स्नाध्यक्षस्य सर्वविशेषास्पदतया सर्वदा सर्वत्रानुगतप्रकाश-
रूपस्यापरिच्छिन्नत्वादात्मनो न युक्तः स क्रम इत्यर्थः । देशतः कालतो वा
क्रमाभावे दृष्टान्तः—कालाकाशादिवदिति ॥ १५७ ॥

ननु ध्यक्षस्यापि भोग्यविषयावभासकत्वाद्बुद्धेरिव परिणाम प्राप्नोती-
त्याशङ्क्याह—

विषयग्रहणं यस्य कारणापेक्षया भवेत् ।
सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स चित्तवत् ॥ १५८ ॥

विषयग्रहणमिति ॥ कारणापेक्षया कर्त्रादिकारकापेक्षया ग्राह्यशेषे स्वा-
संसृष्टविषयान्तरावशेषे च सति यस्य विषयग्रहणं भवेत्स परिणामी स्याच्चि-
त्तवन्नैवमात्मनो विषयावभासनं किंतु नित्यसिद्धप्रकाशस्वभावेन युगपत्स्वा-
ध्यस्तसमस्तावभासनमित्यतो न तस्मिन्परिणामशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥१५८॥

यद्यपि तस्योक्तरीत्या भोग्यविषयाकारपरिणामो नास्ति तथापि ब्रह्मज्ञा-
नाकारेण परिणामः स्याद्ब्रह्मणः स्वात्मत्वे सत्यपि तदाकारावभासस्यागन्तु-
कज्ञानसापेक्षत्वादित्याशङ्क्याह—

अध्यक्षोऽहमिति ज्ञानं बुद्धेरेव विनिश्चयः ।

नाप्यघसाविशेषलाभ तस्यास्ति परो यतः ॥ १५९ ॥

अप्यसोऽहमितीति ॥ सत्यमस्यादिप्रत्ययप्रत्ययः प्रत्यगात्मवादिभिरि- ष्यमाणं जायते तत्प्रत्ययस्य साक्षिणः परिणामस्याविशेषप्रत्ययतः प्रत्यो ऽपि निरवयवस्यात्मनः विशेषाभावात्किन्तु बुद्धेरेव साक्षात्परा विशिष्यते- ऽस्याविशेष इत्यक्षरार्थः । एतदुक्तं भवति—अनेकजन्मानुष्ठितयज्ञादिकर्म- जनितदोषनिवृत्तिसंस्कारवत्याः सगुणब्रह्मोपासनानिरासनचाञ्चल्यायाः शा- न्तं विवेकवैराग्यशमादिगुणसंस्कृतायाः पदार्थद्वयविशोधनशालामादितत्त्व- संस्कारायाः बुद्धेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरसोऽधिकपदार्थैकरस- तभेदांशनिरोधनेनाखण्डाकारा काचिद्वृत्तिर्जायते तस्यां प्रतिबिम्बित- चिदात्मा तादृगाकारविशिष्टाकारेणाहमिति परामृश्यते, अतो विशिष्टाकार- मेवोपरतसंसारोऽहम् स्वमेव रूपं भजते प्रतिपद्यत इति न तस्मिन्नत्रोऽपि विशेष उपजायत इति चिदात्मनः परिणामाभ्युपगमे परिणामित्वप्रसक्त- त्वात्मरूपत्वनियमादात्मनोऽन्यत्वः साक्षी कल्प्येत, तदनुपपन्नमनवस्था- द्युपप्रमाणकत्वादेरभिप्रायाह—न तस्यास्ति परो यत इति ॥ १५९ ॥

यद्यप्येवमन्तःकरणस्यैव ज्ञानाकारपरिणामत्वमपि तस्य न ज्ञानकर्त्- त्वात्मता चिदात्मन एवैकत्वमिष्टेत्यादिकर्तुः फलसंबन्धे दोषमाह—

कर्ता चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्तवा ।
सुखदुःखादिनिर्मोक्षो नाहंकर्तरि युज्यते ॥ १६० ॥

कर्ता चेदिति ॥ कर्ता विकारित्वा चेदहं मुक्त इति मुक्तवदनुभूयेत तदा नाह कर्तेति कर्तृत्वोपमर्दनेन सुखदुःखादिनिर्मोक्षोऽसंबन्धश्चास्मिन्न युज्यते कर्तुः सुखादिमत्त्वानुभवविरोधादित्यर्थः । कर्तुरपि क्रियया सह तदा विलीयमा- नत्वात्र तस्य फलसंबन्ध इति भावः ॥ १६० ॥

आत्मन्यपि तत्र फलसंबन्धस्य कूटस्थनित्यत्वादिप्रत्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानोद- याभासत्वदीपकतया बाध्यमानाबाध्यमानात्मसंभेदावभासस्य फलाद्योपचा- रात्तस्य चात्मन्येवोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—

बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकजान् ।
देहादावभिमानोत्थो दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।

कुण्डलीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥ १६१ ॥

देहादाविति ॥ दुःखीत्युपलक्षणम्। सुखी कृशः स्थूलः कामी क्रोधीत्यादयः कुण्डलस्य स्वसंबन्धित्वाभिमानकृते तत्संयोगवियोगयोः सुखदुःखे यद्वदिति दृष्टान्तार्थः। एवं बाध्यस्याध्यस्तत्वमुक्त्वा तस्य बाधमाह—प्रत्यगात्माभिमानिनेति। अविवेकवतामाभिमानिकः प्रत्ययो विवेकेन प्रत्यगात्माभिमानिना शुद्धत्वंपदार्थात्माभिमानिना प्रत्ययेन बाध्यत इत्यन्वयः। प्रत्यगात्माभिमानिनेति पाठान्तरे सुगमम् ॥ १६१ ॥

अत्र मान्द्यदेनार्धेन सह गणनयेह वृत्तमर्धमेकीकृत्य अविवेकवता विवेकिप्रत्ययः कस्मात्र बाध्यते विरोधस्य समत्वादित्यत आह—

विपर्यासे सदन्तं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणतः ॥ १६२ ॥

विपर्यास इति ॥ वैपरीत्ये प्रमाणस्याप्रमाणतापातात्सर्वमसदन्तं शून्यान्तं स्यात्। प्रामाणिकस्यार्थस्यासत्वे प्रतिभासस्य निरालम्बनत्वापत्तौ निरवधिको बाध इति शून्यान्ततापसङ्ग इत्यर्थः। अयमर्धोऽप्येकः ॥ १६२ ॥

विवेकेनाविवेकबाधो भवतीति पूर्वमुक्तं प्रपञ्चयति—

दाहच्छेदविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथात्मनः।
नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्कचित् ॥ १६३ ॥

दाहच्छेदेति ॥ दाहादिदेहोपघातनिमित्तं हि दुःखमनुभूयते नान्यथा, तच्च देहाभिमाननिबन्धनमन्यथा सुषुप्तावपि प्रसङ्गात्, आत्मा च देहादेरन्य इति प्रमाणसिद्धमतोऽन्यगतदाहादिनान्यस्य दुःखेऽतिप्रसङ्गादध्यासनिबन्धनं दुःख्यहमस्मीति ज्ञानमित्यर्थः ॥ १६३ ॥

आत्मनः स्वतो दाहादिसंबन्धाभावे प्रमाणमाह—

अस्पर्शत्वाददेहत्वान्नाहं दाह्यो यतः सदा।
तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थं मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥ १६४ ॥

अस्पर्शत्वादिति ॥ फलितं सदृष्टान्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६४॥

प्रागुक्तं दृष्टान्तं विवृण्वन् विवेकिप्रत्ययेनाविवेकी बाध्यत इत्युपपादितमुपसंहरति—

कुण्डल्यहमिति ह्येतद्बाध्येतैव विवेकिना ।
दुःखीति प्रत्ययस्तद्वत्केवलाहंधिया सह ॥ १६५ ॥

कुण्डलीति ॥ केवले शुद्धे [illegible] केवलाहंधीरहंदेति [illegible] । १६५ [illegible] दुःखिनो मोक्षोपदेशानुपपत्तेरात्मनोऽपि दुःखित्वमवगम्यते तदनु- [illegible] शक्तिमत्त्वं गम्यतेऽतो बाध्यगनेन विविक्तेन दुःखी किंतु सनो- [illegible] सुषुप्त्यादावपि [illegible] [illegible] तेनाह—

सिद्धे दुःखित्व इष्टं स्यात्तच्छक्तिर्द्वन्द्वसात्मनः ।
मिथ्याभिमानतो दुःखी तेनार्थापादनक्षमः ॥ १६६ ॥

सिद्ध इति ॥ [illegible] यथात्मनः केवलस्य दुःखित्वं प्रमा- [illegible] [illegible] शक्यते दुःखदर्शनस्यान्यथोपपत्तेरित्याह—मिथ्येति । [illegible] [illegible] तेन मिथ्याभिमाननिबन्धनत्वेनार्थापादनक्षमो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दुःखित्वशक्तिम- [illegible] दुःखशक्तिमत्त्वमपि मिथ्यैवेति भावः ॥ १६६ ॥ [illegible] [illegible] साधयति—

अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च ।
अविवेकात्तथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥ १६७ ॥

अस्पर्शोऽपीति ॥ निरवयवस्य पूर्णस्यात्मनो यथा स्पर्शचलनादिदर्श- [illegible] अविवेकादेव । [illegible] तथा मानसं मन कल्पितं च दुःखमविवेकादेवात्म- [illegible] इत्यर्थः ॥ १६७ ॥

अविवेकादेव दुःखदर्शनमात्मनीत्येतदन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति—

विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चलनादिवत् ।
अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥ १६८ ॥

विवेकेति ॥ विवेकस्यात्मविवेकस्य ॥ तस्मात्पूर्वं देहादिविवेकाभावा-
त्तेन पश्वादिवत्पूर्वं देहसंबन्धिनि दुःखमात्मनि मिथ्यैव तथा पूर्वमेव
देहादिविवेकिनि तु पुंसि तत्त्वज्ञानेन समूलं निवर्तत इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अविवेकतोऽप्यविवेकस्यानात्मधर्मत्वेऽपि निमित्तमुक्त्वा नैमित्तिकमाह—

तदाऽनुपश्यतो दुःखं नैष्फल्येनैव यस्य तत् ।
प्रत्यगात्मनि तस्माद्दुःखं नैवोपपद्यते ॥ १६९ ॥

तदेति ॥ नैष्फल्ये सति तत्त्वात्मनमनुपश्य नैष्फल्यतः । उपसंहरति—
प्रत्यगात्मनि तस्मादिति ॥ १६९ ॥

एवं युक्तितः प्रत्यगात्मनो निर्दुःखत्वाभावे सिद्धे वाक्यादेव प्रत्यगा-
त्मापरोक्षज्ञानं भवतीत्याह—

त्वंतदोस्तुल्यनीडत्वान्नीलाश्ववदिदं भवेत् ॥ १७० ॥

त्वंतदोरित्यर्धेन ॥ इदं वाक्यमन्यवार्थमिव भवेत्त्वमतोस्तत्त्वमसिपदयो-
स्तुल्यनीडत्वादेकार्थवृत्तित्वान्नीलाश्ववदित्यक्षरार्थः । नीलोऽश्व इति
पदयोर्यथापि गुणगुणिरूपेण संसृष्टार्थप्रतिपादकत्वं तथाप्येकद्रव्यपर्यवसायित्वेन
सामानाधिकरण्ये दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् ॥ १७० ॥

कथं पदयोरेकार्थनिष्ठत्वं तद्दर्शयति—

निर्दुःखवाचिना योगात्त्वंशब्दस्य तदर्थता ।
प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य श्रुतेस्तथा ॥ १७१ ॥

निर्दुःखेति ॥ निर्दुःखवाचिना तच्छब्देन योगात्सामानाधिकरण्यात्त्वंश-
ब्दस्य तदर्थता तथा प्रत्यगात्माभिधानेन त्वंशब्देन तच्छब्दस्य तच्छब्दस्य
श्रुतेर्योगात्सामानाधिकरण्यादपरोक्षात्मता सिध्यतीत्यर्थः ॥ १७१ ॥

वाक्यमप्यपरोक्षवस्तुप्रतिपादकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—

दशमस्त्वमसीत्येवं वाक्यं स्यात्प्रत्यगात्मनि ॥ १७२ ॥

दशमस्त्वमसीति ॥ स्पष्टम् ॥ १७२ ॥

ननु तत्त्वंपदयोरेकार्थनिष्ठत्वे पर्यायत्वापत्तौ सहप्रयोगोऽनुपपन्न इति
चेन्नास्ति पर्यायत्वं प्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यभिप्रेत्याह—

स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ ।
प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ नान्योऽर्थोऽस्याद्विरोध्यतः ॥ १७३ ॥

स्वार्थस्य हीति ॥ प्रत्यक्त्वपरोक्षत्वलक्षणस्वार्थस्य स्ववाच्यार्थस्याप्रहाणेनैवापरित्यागेनैव त्वंतत्पदे विशिष्टार्थसमर्पकौ । अतो वाच्यभेदाच पर्यायतेत्यर्थः । एवं तत्त्वंपदार्थत्वेन स्थापितावाह—प्रत्यगात्मेति । प्रत्यगात्मनः शुद्धसाक्षिणोऽवगतिस्तस्यावगतिरन्तोऽवसानं ययोस्तौ । तथा भूयमाणं पदयोः सामानाधिकरण्यं मिथो विरुद्धवाच्यार्थसंसर्गेऽन्यतरविशिष्टेऽन्यतरे वा पर्यवसानमपश्यत्कल्पितभेदपरामर्शेन लक्षणया विगतपरोक्षत्वादौ स्वरूपमात्रे सोऽयं देवदत्त इतिवद्धत्तत्त्वे पर्यवस्यतीति प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ तत्त्वंशब्दावुक्तावित्यर्थः । ननु तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यसंसर्गादित्यादिविषयतयाप्युपपत्स्यते किमित्यखण्डार्थतापक्षपात इत्यत आह—नान्योऽर्थं इति । अतोऽस्मादुक्तादखण्डार्थादेकरसाद्विरोधी अन्योऽर्थो न वेदान्तेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तदिह विवक्षितं तत्त्वमर्थयोः सुवर्णकुण्डलमिनिवत् कार्यकारणभावेन संसर्गः संभवति 'अन्यत्राकृताकृतात्' इति श्रुतिविरोधात्, नापि भूम्यश्वादिपदवदंशांशिभावेन 'निष्कलं निष्क्रियं' मित्यादिदृष्टैश्वर्यकरसप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्, नापि गुणगुणिभावेन नीलमुत्पलमितिवन्निर्गुणत्वश्रुतिविरोधात्, नापि जातिव्यक्तिविशिष्टस्वरूपादिप्रकारेण संसर्गः 'एकमेवाद्वितीयं' 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिश्रुतिविरोधात्, एवमादिविशिष्टसंसर्गविरोधिवस्तुमात्रनिष्ठत्वं वाक्यस्याखण्डार्थत्वमिह विवक्षितम् । तथाच विमतमखण्डार्थनिष्ठमुपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानं भेदवस्तुनिष्ठत्वात्सोऽयं देवदत्त, तं छिन्द्धीत्यादिवाक्यवदिति ॥ १७२ ॥

नन्वेवमखण्डार्थनिष्ठत्वेऽपि वाक्यस्य न तावन्मात्रे पर्यवसानं युक्तं बोधमात्रात्फलासिद्धेर्यत्नान्तरमेष्टव्यमिति क्रियापर्यवसायिता कथान्न कल्प्यत इत्याशङ्का मुमुक्षोर्जिज्ञासितमर्थं विहायार्थान्तरपरत्वकल्पनेऽमुमुक्षितार्थपरत्वेन वाक्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्स्वमिति मित्वा ज्ञानमात्रादेव फलसिद्धिं दृष्टान्तेनोपपादयति—

नवत्वपहाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् ।
अपश्यञ्ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमात्मानं जनस्तथा ॥ १७

नत्वनुद्भिन्नेत्यादिना ॥ नवैव वयमिति बुद्ध्या भ्रमरूपापहाराविरोदे-नात्मतिरोधानमात्रनिवृत्तिफलतया दशमस्यावस्थायाः पूर्वं स्वात्मानमप-रत्न ज्ञातुमेवेच्छन्नपि किंचित्कर्तुमित्यर्थः । यथायं दृष्टान्तस्तथा जनो मुमु-क्षुरपि स्वमात्मानं केनापि हेतुना विस्मृत ज्ञातुमेवेच्छति भ्रमनिवृत्तिफला-येऽत्र क्रियापरत्वकल्पना नावकाशं लभत इत्यर्थः ॥ १७४ ॥

प्रकृते स्वात्मनः केनापहार कृत इत्यपेक्षायां दार्ष्टान्तिकं विवृण्वन्नाह—

अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहृतधीः सदा ।
विविक्तं दृश्यमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥ १७५ ॥

अविद्याबद्धेति ॥ अविद्ययाज्ञानेन तया बद्धमाच्छादितं चक्षुर्विवेक-दर्शनं यस्य स जीवस्तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति विग्रहः । आवरणमु-क्त्वा विक्षेपमाह—कामापहृतधीरिति । बहिर्विक्षिप्तचित्त इत्यर्थः । सदा सर्वदा दृश्यसंघाताद्विविक्तमेव परमार्थं स्वात्मतत्त्वं नेक्षते न पश्यति यथा नवस्वेव विक्षिप्तचित्तो दशमं नवभ्यो वस्तुतो विविक्तं नेक्षते तथेत्यर्थः १७५

कथं तर्ह्यात्मानं जानातीत्यपेक्षायां शास्त्राचार्योपदेशादित्तिसमाधानं जाना-तीति सदृष्टान्तमाह—

दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ।
स्वमात्मानं विजानाति कृत्स्नान्तःकरणेक्षणम् ॥ १७६ ॥

दशमस्त्वमसीत्येवमिति ॥ कृत्स्नान्तःकरणेक्षणमदकर्तुरपि विविक्तं तत्साक्षिणमित्यर्थः ॥ १७६ ॥

ननु 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशलक्षणम् । तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षण'मिति न्यायेन प्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्यं चरमनिर्दिष्टमुपादेय-मिति न्यायेन प्रथमनिर्दिष्टमुपादेयमिति नियमो वक्तव्यः स इह नोपपद्यते यतस्तत्त्वमित्यत्र तदर्थस्य प्राथम्यं श्रूयते । 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यत्र त्वमर्थस्य एव वमतत्रान्यथान्यथा श्रूयमाणत्वात्कथमिहोद्देश्यविधेयनियम इत्याशङ्क्य वेद-पदानामर्थवशादेव संबन्धो न पाठवशादिहेर पाठं पाठमाहरेतिवदर्थनियम विवक्षन्नाह—

इदं पूर्वमिदं पश्चात्पदं वाक्यं भवेदिति ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ननो वाक्यार्थबोधनम् ॥ १७७ ॥

इदं पूर्वमिति ॥ वाक्यार्थविषयेऽपि 'अग्निमुपतिष्ठेत्यानूयाजमिष्टो बोध्यत' इति व्यापारिव प्रतिज्ञार्थेन स्वमहमास्मि इदं पूर्वमिदमभिधायकं पदं तथा- इदं पश्चादित्येवं पद विन्यासं वाक्यं भवेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगार्थ ननो वाक्यार्थबोधनं स्वमर्थस्य तत्पदार्थान्वयप्रतिपत्तिरूप भवेदित्यर्थः ॥ १७७ ॥

उक्तेऽर्थे हेतुमाह—

वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृतिः ।
नियमो नैव वेदेऽस्ति पदसांगत्यमर्थतः ॥ १७८ ॥

वाक्ये हीति ॥ स्पष्टम् ॥ १७८ ॥

आचार्येण तत्त्वमसीत्युपदिष्टः खलु शिष्यः कथमहं ब्रह्म स्यामिति पृच्छ- ति । तदन्वयानुपपत्त्या वाक्यं साक्षाद्बोधजननसमर्थं न भवतीति शङ्कायां तत्राह—

यदा निर्लेपेषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।
वाक्यार्थज्ञानसंक्रान्त्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥ १७९ ॥

यदा निर्लेपेष्विति ॥ निर्लेपेष्वर्थाव्यभिचारिष्वित्यर्थः ॥ १७९ ॥

पदार्थावधारणात्प्रागेव प्रश्नो भवत इत्युक्तं स्पष्टयति—

अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु ।
स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केनचित् ॥ १८० ॥

अन्वयेति ॥ अन्वयव्यतिरेकोक्तिः शब्दार्थयोः स्मरणार्थैव तदे- स्मामान्यविवेचनमुपपन्नं । पदार्थस्मृतिः पदोपस्थापितवाक्यार्थज्ञानकार- णमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमाह—स्मृत्यभाव इति ॥ १८० ॥

तथापि त्वंपदार्थविवेकेऽधीव प्रयत्नः कार्य इत्यभिप्रेत्याह—

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः ।
व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यतः ॥

तत्त्वमस्यादीति ॥ त्रिभिः श्लोकैः ॥ १८१ ॥

विचारप्रयोजनं ब्रुवन्ति—

अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ।
त्वंपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्ववत् ॥ १८२ ॥
वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं केवलोऽहंपदार्थतः ।
दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ १८३ ॥

अन्वयव्यतिरेकोक्तिरिति ॥ अत इति पूर्वश्लोकगतं पदमनित्यो-जयम् । तद्विवेकाय त्वंपदार्थविवेकायेत्यर्थः । पदार्थविवेकफलं स्पष्टयति—त्वंपदार्थविवेके हीति । केवलो भेदसंसर्गशून्यो वाक्यार्थ इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अहंपदार्थतो दुःखीत्येतदपोहेनेति । अहमिति प्रतीयमानात्पदा-र्थाद्दुःखीत्येतस्येदमंशस्यापोहेन प्रत्यगात्मनः साक्षिणो विशेषेण निश्च-यादित्यर्थः ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

एवमुक्तेन न्यायेन वाक्यादेवापरोक्षाखण्डब्रह्मात्मज्ञानमुपपाद्येदानीं पूर्व-वादिकल्पनाया निर्मूलतामाह—

तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ।
नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥ १८४ ॥

तत्रैवमिति ॥ स्पष्टम् ॥ १८४ ॥

यथाव्याख्यातं वाक्यस्य यथाश्रुतार्थे संभवति सति श्रुतहान्यादिकल्पन-मनवकाशमित्युक्तमयुक्तं, 'प्रत्यक्षादिविरुद्धेर्थे वाक्यस्याबाधदर्शनादि'ति पूर्व-वादी दृष्टान्तेन शङ्कते—

प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्कृष्णलादिषु पाकवत् ।
अक्षजादिनिभैरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥ १८५ ॥

प्रत्यक्षादीनीति ॥ यथा 'कृष्णलान्श्रपये'दिति कृष्णलशब्दवाच्यसुव-र्णमयकणेषु श्रुतोऽपि पाकः प्रत्यक्षेण बाध्यते, तेषु विक्लित्तेरदर्शनात्क्रिय-दृष्टार्थ एव संस्कारस्तत्र पाकक्रियासाध्यः एवमिहाप्यखण्डार्थता वाक्यस्य

[illegible]

[illegible] पूर्ववादी प्राह—

दुःखस्पर्शानि सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते ।
प्रत्यक्षादिनिमग्नेऽपि बाधयास्य व्यभिचारतः ॥ १८६ ॥

दुःखस्पर्शानीति [illegible] ॥ १८६ ॥

तमेव व्यभिचारमाह—

स्वप्ने दुःखदृगप्यासं दाहच्छेदादिहेतुतः ।
तत्कालभाविभिर्बोधैर्मनं बाधः क्रियते यदि ॥ १८७ ॥

स्वप्न इति ॥ स्वप्ने दाहच्छेदादिहेतुतो [illegible] दुःखिनादीत्यपेः । तत्र [illegible] ॥ १८७ ॥

तथापि दुःखमात्रव्यभिचारीत्याह—

समाप्तिर्यदि दुःखस्य प्राक् तदाद्य दृश्यताम् ।
न हि दुःखस्य संतानो भ्रान्तेर्वा दृश्यते क्वचित् ॥ १८८ ॥

समाप्तिरिति ॥ [illegible]

[illegible] इत्यतो मध्ये [illegible] शुद्धिक-
[illegible] । इतो वाक्य [illegible] हेतुमाह—
[illegible] । [illegible]
[illegible] प्रमाणत्वं
[illegible] वाक्याद्दे-
[illegible] इति तात्पर्यार्थः ॥ १८८ ॥

[illegible]—

प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःख्यस्मीत्यस्य बाधया ।
दशमं नवममेव वेद नेदविरुद्धता ॥ १८९ ॥

प्रत्यगात्मन इति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १८९ ॥

विमर्शोक्त न्यायार्थं संक्षिप्याह श्लोकचतुष्टयेन—

नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ।
वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १९० ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।
एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

नित्यमुक्तत्वेत्यादिना ॥ १९० ॥ १९१ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेद् ।
दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १९२ ॥
प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते ।
प्रत्यगात्मधिया तद्वद्दुःखित्वं सर्वदात्मनः ॥ १९३ ॥

प्रमा स्फुटतरा अपरोक्षा । निगदव्याख्याताः श्लोकाः ॥ १९२ ॥ १९३ ॥

पुरोक्तकृष्णलादिपाकदृष्टान्तवैषम्यं स्फुटयति—

कृष्णलादौ प्रमाजन्म तदन्यार्थोऽमृदुत्वतः ।
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ॥ १९४ ॥

कृष्णत्वादावियेति ॥ यथा कस्य यत्कृष्णत्वादौ समुदायने पतनप्रत्ययायां यथा दृष्टार्थो न वाक्यार्थोऽमृदुत्वतो मृदुत्वाकृष्णत्वानामिति योजना । कृष्णसर्पादौ पुरुषवाक्यानामर्थोद्द्रावयार्थे च नियोगानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

प्रकृते न तथाविधो विरोधोऽस्तीत्याह—

वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्ज्ञातार्थे तदसिद्वयम् ।
समर्थे सत्यमाहात्म्याद्वाक्यं नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥ १९५ ॥

वाक्य इति ॥ 'तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः । व्यज्यते नैव वाक्यार्थः' इत्युक्तं प्रथमं त्वंपदार्थविवेचने फलाभिमतं सूचयति—वाक्ये तावदिति । यत्र वाक्येऽस्मिन्वाक्ये तत्त्वमसिपदं यस्मिन् द्वयं ज्ञातार्थं प्रतिपादार्थं स्वसमर्थे त्वंपदार्थे तत्त्वविज्ञातेऽसत्यमाहात्म्यादाम्रमारात्मकादितिविरहादुत्पन्नमेतत्प्रमां नोत्पादयेदपरोक्षनिश्चयरूपामित्यर्थः ॥ १९५ ॥

असिपदस्योपयोगमाह—

तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्पदं भवेत् ॥ १९६ ॥

तत्त्वमोरिति ॥ तुल्यनीडार्थे एक विभक्त्यादिविभाकाङ्क्षितपार्थेन सामानाधिकरण्यसिद्धर्थमसमस्तपदीकरणार्थमसत्यसीत्यादिपदप्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

निराकाङ्क्षे सामानाधिकरण्ये सति को लाभ इत्यपेक्षायामाह—

त्वच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दार्थस्त्वमस्तथा ।
दुःखित्वाप्रत्यगात्मत्वं वारयेतामुभावपि ॥ १९७ ॥

त्वच्छब्द इति ॥ प्रत्यगात्मार्थो यस्य स प्रत्यगात्मार्थस्त्वच्छब्दः स्वार्थेपदेन सामानाधिकरण्यादिति योज्यम् । तथा त्वमसत्पदस्य तच्छब्दार्थोऽर्थो भवेत्तत्पदेन सामानाधिकरण्यादिति योजना । तत्र वा को लाभ इति तमाह—दुःखित्वेति । उभावपि शब्दौ स्वसमर्थेन दुःखित्वाप्रत्यगात्मत्वं परोक्षत्वं च वारयेतामित्यर्थः ॥ १९७ ॥

एवं वाक्यार्थज्ञानेऽद्वितीयात्मत्वप्रमुखाविरोधः सिद्धमित्यभिधायोपसंहरति—

एवं च नेतिनेत्यर्थं गमयेतां परस्परम् ॥ १९८ ॥

एवं चेति ॥ नेतिनेतिवाक्यवदिहाप्यर्थमित्यर्थः ॥ १९८ ॥

इतश्च पुनरप्यपूर्वकल्पना न प्रमाणमित्युक्तमुपसंहरति—

एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् ।
अप्रमाणत्वमस्योक्त्वा क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ १९९ ॥

एवमिति ॥ कथशब्द आक्षेपार्थः ॥ १९९ ॥

यस्मादेवं विचार्यमाणे क्रियाया अवकाशाभावस्तस्मादित्युपसंहरति—

तस्मादाद्यन्तमध्येषु कुर्विस्त्येवविरोध्यतः ।
न कल्प्यामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥ २०० ॥

तस्मादिति ॥ आदौ तत्त्वमसीति प्रथमोपदेशे मध्ये पदार्थपरिशोधनान्वयव्यतिरेकग्रहणकालेऽन्ते च निर्विचिकित्सप्रत्ययानुभवकाले कुर्विरेवमनुष्ठानकल्पनं तत्तदर्थप्रतिपत्तिविरोधि यतोऽतो न कल्पयामः न कल्पयामः क्रियामिति शेषः । किंच अश्रुतत्वादपि न कल्पयामः । न केवलमश्रुतत्वात्क्रिया त्याज्या श्रुतत्यागस्यानर्थकत्वादपीत्याह—श्रुतेति । नहि तत्त्वमर्थयोः स्वरूपमप्रमाणं चिन्तनीयतया विधातुं शक्यते तथात्वेऽन्यतोऽसंभवाद्वाक्यादेव तत्प्रतिपत्तिमात्रांस्ततो वाक्यभेदादिदोषप्रसक्तिपरिहारार्थं स्वाश्रयमोक्षार्थसिद्ध्यनपेक्षमेव यथाकथंचिच्चिन्तनविधानाभ्युपगमे चिन्त्यब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्रमाणत्वादविद्यानिवृत्तिफलासिद्धेर्निरर्थकः प्रसंख्यानविधिरिति भावः ॥ २०० ॥

उक्तार्थानभिज्ञः पुनराक्षिपति—

यथानुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न गम्यते ।
वाक्यस्य विधृतिस्तद्वद्गोशकृत्पायसीक्रिया ॥ २०१ ॥

यथेति ॥ भुजेर्भोजनात्तृप्तिः फलं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्राच्च गम्यते । मोक्षफलमिति शेषः । तस्माद्यथा गोशकृतो गोमयात्पायसीक्रिया पायसकरणं नोपपद्यते तस्य तदसाधनत्वात्तद्वद्वाक्यस्य विधृतिर्विधारणमर्थतोऽवधारणं न वाक्यार्थापरोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ २०१ ॥

ननु गौणो वाक्यं नार्थपरोक्षार्थमित्येतद्दृष्टिकृत्व्याहते सत्यपवादक-माह सिद्धान्ती—

सत्यमेवमनात्मार्थे वाक्यात्पारोक्ष्यबोधनम् ।
प्रत्यगात्मनि न त्वेवं संख्याप्राप्तिवदध्रुवम् ॥ २०२ ॥

सत्यमिति ॥ प्रत्यगात्मनि तु नैवमध्रुवमनिश्चितं किंतु संख्याप्राप्तिवद्दश-मसंख्यावदपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वाक्यस्य ध्रुवमेवेत्यर्थः ॥ २०२ ॥

कुत इत्यपेक्षायां स्वतोऽपरोक्षत्वमात्मन एव प्रत्यक्षोपदेशादित्याह—

स्वयंवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यताम् ।
निवृत्तावहमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च नः ॥ २०३ ॥

स्वयंवेद्यत्वेति ॥ स्वप्रमाणकः प्रमाणनिरपेक्षप्रकाशमानत्वस्वभाव आत्मेत्यर्थो स्वयंवेद्यत्वशब्दस्य पर्याय इत्यर्थः । तथाच वाक्यादहमोऽहंकारस्य भ्रमभेदकनिवृत्तौ स्वात्मनोऽनुभवश्च सिद्ध एव नोऽस्माकमिति न किंचिदनु-पपन्नमित्यर्थः । निमलं परोक्षज्ञानजनकं वाक्यमित्यसेमत्वादित्यादिप्रयोगे-ऽप्यविषयत्वमुपाधिर्दशमत्वमसीत्यादौ व्यभिचारश्चेत्युक्तं भवति ॥ २०३ ॥

अत्र दुःखानुभवविरोधशङ्का न कार्या दुःखस्य व्यभिचारित्वेनात्मधर्म-त्वस्य निरस्तत्वाद्विषयधर्मत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह—

बुद्धीनां विषयो दुःखं नो यस्य विषया मताः ।
कुतोऽस्य दुःखसंबन्धो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥ २०४ ॥

बुद्धीनामिति ॥ दुःख्यहमस्मीति दुःखधर्मवत्त्वेनाहंकर्तुरेवानुभवा-त्तस्य विषयभूतं दुःखं न बुद्धिवृत्त्यविषयाहंकर्तृसाक्षिण आत्मनो धर्मः संभवतीत्यर्थः ॥ २०४ ॥

सर्वधर्मरहितश्चेत्प्रत्यगात्मा कथं तस्यानुभव इत्यत आह—

दृशिरेवानुभूयेत स्वेनैवानुभवात्मना ।
तदाभासतया जन्म धियोऽस्यानुभवः स्मृतः ॥ २०५ ॥

दृशिरेवेति ॥ दृशेरनुभवस्वभावत्वात्स्व स्वरूपे बोधान्तराभावोऽनुभ-

घोऽपेक्षितेत्यर्थः । नहि कथं तस्य सिद्धोपानुभव इति तत्स्वरूपमाह—तदा-भासतयेति । चैतन्याभासव्याप्ततया धियो जन्मैवात्मन आगन्तुकोऽनुभवः स्मृतो विद्वद्भिरित्यर्थः ॥ २०५ ॥

प्रकारान्तरेण प्रसंख्यानप्राप्तिं निराकरोति—

अशनायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्तमेव सः ।
श्रोतव्यादि तथेत्येतद्विरुद्धं कथमुच्यते ॥ २०६ ॥

अशनायादीति ॥ सर्वसंसारनिर्मुक्तो नित्यसिद्धो मोक्षो ब्रह्मत्वमेते-स्याचार्योपदेशे सति तस्य श्रोतव्याद्यनुष्ठेयं विद्यत इति कथं विरुद्धमुच्यते। नह्यविक्रिय ब्रह्माव कर्ता चेति वचः प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ २०६ ॥

अथ तत्थम्—

सेत्स्यतीत्येव चेत्तस्याच्छ्रवणादि तदा भवेत् ।
मोक्षस्यानित्यतैवं स्याद्विरोधे नान्यथा वचः ॥ २०७ ॥

सेत्स्यतीति ॥ विपरिणाम उपदेशवाक्यस्याभ्युपेयत इति शङ्कामनूद्य तथैकं संदिग्धतोऽपरं प्रव्यवत इति न्यायेन मोक्षानित्यत्वप्रसङ्गदोषमाह—सेत्स्यतीति । एवमुभयथाविरोधे सति वचो वाक्यं नान्यथा न विपरिणाम-मयुक्तमित्यर्थः ॥ २०७ ॥

इतश्च प्रसंख्यानवादोऽनुपपन्न इत्यत आह—

श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्यान्नवेदिदम् ।
इष्टार्थकोप एवं स्यान्न युक्तं सर्वथा वचः ॥ २०८ ॥

श्रोतृश्रोतव्ययोरिति ॥ श्रोत्रादिभेदो यदीष्टः स्यात्तदैवं प्रसंख्यानं भवेत्कर्तृकर्मभेदाभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु भेद इति चेत्तत्रा-ह—इष्टार्थेति । जीवस्य ब्रह्मभावो हीष्टार्थः सोऽन्यस्यान्यभावायोगा-द्धिन्येतातः सर्वथा वचो वाक्यं न युक्तमयुक्तप्रमाणमेव प्रसंख्यानपक्षे भवेदित्यर्थः ॥ २०८ ॥

न युक्तं वच इत्येतत्प्रकटयति—

सिद्धो मोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि ।

चिकीर्षुर्यः स मूढात्मा शास्त्रं घोटयत्यपि ॥ २०९ ॥

सिद्ध इति ॥ उक्तप्रकारेणात्मानं ज्ञात्वा यो यदि चिकीर्षुर्भवेत्तर्हि मूढात्मैवत्यर्थः। तदात्यनुस्यादुपर्तीत्यर्थः ॥ २०९ ॥

मूढात्मत्वं प्रकटयति—

नाहं सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धता।
उभयालम्बनं कुर्वन्नात्मानं वञ्चयत्यपि ॥ २१० ॥

नहीति ॥ स्पष्टम् ॥ २१० ॥

ननु किमिति वाक्यादहं ब्रह्माभिप्रायमज्ञात्वैवेति पूर्ववादी स्वाभिप्रायमाविष्करोति—

सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्श्यते।
श्रोतुस्तथात्वविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं त्विति ॥ २११ ॥

सिद्धो मोक्षस्त्वमिति ॥ मुमुक्षोरात्मविज्ञाने प्रवृत्त्यर्थं सिद्धमोक्षरूपो मोक्षस्त्वमसीति वस्तुमात्रकथनपरमिदं वाक्यं न तत्रैव पर्यवसितमित्यर्थः ॥ २११ ॥

तदेव विवृणोति—

कर्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते।
कर्ता दुःखी च माभूवमिति यत्नो भवेत्ततः ॥ २१२ ॥

कर्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ २१२ ॥

वाक्यश्रवणानन्तरं अमतत्त्व इति श्रुत्वा कर्तव्यविभागात्प्येवमेवानुपेयमित्याह—

तद्विज्ञानाय मुक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरब्रवीत्।
कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ २१३ ॥

तद्विज्ञानायेति ॥ त्वमिति कर्तृत्वमनूद्य वस्तुतस्त्वं सिद्धमोक्षस्वरूपोऽस्यात्मज्ञानाय यतस्वेति वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ २१३ ॥

इदानीं शिष्याकाङ्क्षितवेदनादपि कार्यकल्पनं न घटत इत्याह—

पृष्टमाकाङ्क्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ॥ २१८ ॥

पृष्टमिति ॥ किं तदाकाङ्क्षितं तदाह—दुःखाभावमभीप्सितमिति । दुःखस्याभावो यस्मिन्दुःखाभावं ब्रह्मरूपं मोक्षलक्षणमित्यर्थः ॥ २१८ ॥

प्रश्नस्वरूपमुपन्यस्य तदनुरूपत्वं प्रतिवचनस्य निगमयति—

कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ।

इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥ २१९ ॥

कथं हीति ॥ स्पष्टम् ॥ २१९ ॥

ननु इदमेवोच्यते प्रमेयत्वाद्द्वारेण तद्व्यतिरेकेण श्रुतेर्दुःखापनयनसामर्थ्याभावादित्याशङ्क्य प्रमाणस्य प्रमेयावबोधनमेव कार्यं न कार्यान्तरमस्तीति परिहरति—

श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ।

तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्याययति तद्वचः ।

वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽस्ति केनचित् ॥ २२० ॥

श्रुतेरिति ॥ श्रुतेः स्वतःसिद्धे प्रामाण्ये सति स्वात्मनि स्वप्रमेये नाशङ्का विद्यते । स्वप्रमेयावभासनसामर्थ्याभावाशङ्का न विद्यत इत्यर्थः । किं ततः मिदं तदाह—तस्मादिति । मुक्तत्वप्रत्ययं प्रति कारणत्वं वाक्यस्येत्यर्थः । विरोधपरिहारस्य कृतत्वादिति भावः ॥ २२० ॥

वाक्यस्योक्तार्थानुभवहेतुतां विहाय गत्यन्तरं नास्त्यनुभवमार्गेणेतमित्याह—

इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ २२१ ॥

इतोऽन्य इति ॥ प्रकारान्तरकल्पना चानुपपन्ना श्रुतिविरोधादित्याह—अविज्ञातमिति ॥ २२१ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा प्राक् 'कर्ता नो भोक्तृसंवित्स्यादिति तथा सति' इति तदन्यथैवोपपत्तेर्न प्रसंख्यानकल्पकमित्याह—

नैषं कल्पना श्रुत्यनुसारिणीति सिद्धान्ती दूषयति—

निर्दुःखो निष्क्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।
गृहीत्वैव विरुद्धार्थमादध्यात्कथमेव सः ॥ २१४ ॥

निर्दुःख इति ॥ निर्दुःखादिविशेषणो मोक्ष एवाहमिति गृहीत्वापीत्यन्वयः । वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानं न जायत एवेति न वक्तुमुचितमनाश्वासप्रसङ्गादनुभवविरोधाच्च । तथाचोत्पन्ने ज्ञाने तद्विरुद्धप्रतिपत्तिर्न सजा घटीतीत्यभिप्रायः ॥ २१४ ॥

यदि वाक्यादेव निर्दुःखादिलक्षणमोक्षात्मसाक्षात्कारः कथं तर्हि तदा तद्विरुद्धाकारानुभव इति पृच्छति—

सकामः सक्रियोऽसिद्ध इति मेऽनुभवः कथम् ।
अतो मे विपरीतस्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २१५ ॥

सकाम इति ॥ अतः सकामत्वादिरूपाद्विपरीतस्य मे प्रश्नभूतस्येत्यर्थः ॥ २१५ ॥

अन्यस्वभावस्य सतो ममान्यस्वभावानुभवः कथमित्यस्मिन्नर्थे सकृच्छ्रुतवाक्यस्य पुंसः प्रश्नो घटते युज्यते । ननु कथमहं निर्दुःखादिरूप इति मुक्तस्यानुभवार्थे इति प्रश्नविषयं विविच्य प्रतिवक्ति—

इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।
प्रमाणेन विरोधी यः सोऽर्थः प्रश्नमर्हति ॥ २१६ ॥

इहैवेति ॥ स्पष्टम् ॥ २१६ ॥

अज्ञातज्ञापनस्वभावेन प्रमाणेनापूर्वार्थे बोधिते तद्विरोधी यः प्रमाणाभासगृहीतोऽर्थः स प्रश्नमर्हतीत्युक्तं प्रपञ्चयति—

अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यनुमानजः ।
प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥ २१७ ॥

अहं निर्मुक्त इति ॥ सदसीति यदनुमानं तज्ज इत्यर्थः ॥ २१७ ॥

इदानीं शिष्याकाङ्क्षावशेनापि कार्यकल्पनं न घटत इत्याह—

पृष्टमाकाङ्क्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ॥ २१८ ॥

पृष्टमिति ॥ किं तदाकाङ्क्षितं तदाह—दुःखाभावमभीप्सितमिति । दुःखस्याभावो यस्मिन्दुःखाभावं ब्रह्मरूपं मोक्षलक्षणमित्यर्थः ॥ २१८ ॥

प्रश्नस्वरूपमुपन्यस्य तदनुरूपत्वं प्रतिवचनस्य निगमयति—

कथं ह्रीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ।

इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥ २१९ ॥

कथं हीति ॥ स्पष्टम् ॥ २१९ ॥

ननु दृष्टमेवोच्यते प्रसंख्यानद्वारेण तद्व्यतिरेकेण श्रुतेर्दुःखापनयनसामर्थ्याभावादित्याशङ्क्य प्रमाणस्य प्रमेयावबोधनमेव कार्यं न कार्यान्तरमस्तीति परिहरति—

श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ।

तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्याययति तद्वचः ।

वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽस्मिन्न केनचित् ॥ २२० ॥

श्रुतेरिति ॥ श्रुतेः स्वतःसिद्धे प्रामाण्ये सति स्वात्मनि स्वप्रमेये नाशङ्का विद्यते । स्वप्रमेयावभासनसामर्थ्याभावाशङ्का न विद्यत इत्यर्थः । किं ततः सिद्धं तदाह—तस्मादिति । मुक्तात्मत्वं प्रति कारणत्वं वाक्यार्थः । विरोधपरिहारस्य कृतत्वादिति भावः ॥ २२० ॥

वाक्यस्योक्तार्थानुभवहेतुतां विहाय तदन्तरे नास्त्यनुभवमार्गोऽस्तीत्याह—

इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ २२१ ॥

इतोऽन्य इति ॥ प्रकारान्तरकल्पना चात्रानुपपन्ना श्रुतिविरोधादित्याह—अविज्ञातमिति ॥ २२१ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा प्राक् 'कथं नो शास्त्रसंविद्या स्यादिदं तथा सति' इति तदनुपपत्तिं प्रसंख्यानद्वयकमित्याह—

[illegible] ॥ २२२ ॥

[illegible] ॥ २२२ ॥

एवं [illegible]—

समर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि ।
वाक्यार्थं तत आत्मानं सर्वं पश्यति केवलम् ॥ २२३ ॥

स्वमर्थमिति ॥ [illegible] पश्यतीति [illegible] इति [illegible]—वाक्यार्थमिति ॥ २२३ ॥

एवं विज्ञातवाक्यार्थस्य विधिर्नोपपद्यते [illegible]—

सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञातेऽस्य प्रमाणतः ।
असत्त्वे ह्यन्यमानस्य विधिस्तं योजयेत्कथम् ॥ २२४ ॥

सर्वमात्मेति ॥ स्पष्टम् ॥ २२४ ॥

वाक्यार्थविज्ञानात्प्रागेव विधयोऽवकाशं लभन्ते नोर्ध्वमित्युपसंहरति—

तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत् ।
नहि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ ॥ २२५ ॥

गम्भीरेति ॥ उक्तं विस्तरेणाह — मदीति ॥ २२५ ॥

सर्वस्वत्यागेन ... किमिति वाच्यते विवक्षितमेव किं न ... दित्यत आह —

मदार्थीनि च विषयं नैव कर्तेति चाध्वनं ।
सकामो यद्द दृष्टेवं प्रमाणामामज्ञा यथा ॥ २२६ ॥

मदार्थीनि चेति ॥ प्रमाणानामज्ञाना प्रमाणामामज्ञा यथेति ... ॥ २२६ ॥

... बुद्धेः प्रकाशज्ञानता ... देहात्मबोधप्रवृत्तिं —

नास्त्याद्रष्टास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद् यदा ।
यदा पुनः ... देहात्मधीरिति ॥ २२७ ॥

नास्त्यादीति ॥ यदा यदा अर्हन्दर्शनी ... धीयुक्तेन... ... । यथा देहात्मधीर्मुक्तोऽस्मीत्यादिरूपा ... ... तदेति तथेत्यर्थः ॥ २२७ ॥

... कथं ... देहात्म... ... आह —

समयाद्भयं प्राप्तवदर्थं यतते च यः ।
स पुनः समयं गन्तुं स्वतन्त्रश्चैव गच्छति ॥ २२८ ॥

समयादिति ॥ ... श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ २२८ ॥

... नियोगाभावे ... यथेष्टचेष्टाप्राप्तिरिति तदाह —

यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधौ श्रुतः ।
पदार्थाज्ञानयुक्तस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ॥ २२९ ॥

यथेष्टेति ॥ आदिपदात् ... विधिर्गृह्यते ।
... पदार्थज्ञानं पदार्थस्वरूपालोचनं तेन युक्तस्य ।
... । पदार्थज्ञानाद्युक्तस्य ... वा ।

[illegible] ॥ २२९ ॥

[illegible]—

अतः सर्वमिदं सिद्धं [illegible] ॥ २३० ॥

अत इति ॥ स्पष्टम् ॥ २३० ॥

[illegible]—

यो हि यत्राविरक्तः स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।
लोकत्रयाद्विरक्तत्वान्मुमुक्षुः किमितीहते ॥ २३१ ॥

यो हीति ॥ २३१ ॥

[illegible]—

क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।
मिष्टान्नध्वस्ततृड् जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ २३२ ॥

क्षुधयेति ॥ [illegible] ॥ २३२ ॥

[illegible] गुरुप्रसादेन [illegible]—

वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।
उज्जहारालिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नमः ॥ २३३ ॥

वेदान्तवाक्येति ॥ स्पष्टम् ॥ [illegible]र्थः ॥ २३३ ॥

इत्यष्टादशं तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

अथात्ममनःसंवादप्रकरणम् १९

तदेवं संक्षेपविस्तराभ्यां तत्त्वंपदार्थपरिशोधनपूर्वकं महावाक्यलक्षणया-खण्डार्थज्ञानं सफलं सर्ववेदान्ततात्पर्यं प्रमाणयुक्तिभ्यामुपपादितं, नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यानन्दाद्वयस्वभावस्य प्रत्यगात्मनो भेदविपर्यासाद्यनेकानर्थहेतुभूताहंकारमनोबुद्धिचित्ताख्यमन्तःकरणमिति च तत्रतत्रोक्तम् । इदानीं प्रायाश्चेव मनोध्यासनिबन्धन एवात्मनः संसारोऽसौ मनःस्वरूपतः चेष्टानुसंधानेन तद्विलापने यत्नः कार्य इत्यभिप्रायेणात्ममनःसंवादरूपं प्रकरणमारभमाणो भगवान्माण्डकारः प्रकरणप्रयोजनं तावदाह—

प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारणं चिकित्सितं ज्ञानविराग-
भेषजम् । न याति कामज्वरसंनिपातजां शरीरमालीं
शतयोगदुःखिनाम् ॥ १ ॥

प्रयुज्येति ॥ चिकित्सितं चिकित्सा । भावे निष्ठा । ज्ञानं विवेकरूपं विरागरूपं विरागः औदासीन्यं मनोवृत्तिविषयेष्वनभिलाषणं च भेषजं यस्मिंस्तच्चिकित्सितं तृष्णारूपज्वरनाशकारणं प्रयुज्य दुःखितो दुःखितं न याति दुःखमिति योजना । काम एव ज्वरस्तज्जनितसंनिपातो मूर्च्छाऽऽत्मानात्मविवेकलक्षणा ततो जातां शरीरपरम्परासंततयोनिः संबन्धैर्दुःखितामित्यर्थः । यद्वा चिकित्सितमिति भेषजविशेषणं योज्यम् । सम्यग्यथाऽऽर्थं साधितमित्यर्थः ॥ १ ॥

भेषजप्रयोगप्रकरणमात्ममनःसंवादेन प्रपञ्चयति—

अहं ममेति त्वमनर्थमीहसे परार्थमिच्छन्ति तवान्य
ईहितम् । न तेऽर्थयोगो न हि मेऽस्ति पार्थिता शतम
युक्तः शम एव ते मनः ॥ २ ॥

अहं ममेत्यादिना ॥ हे मनः, अहंममेति इदमीहसे इत्यन्वयः । त्वमनर्थं स्वार्थमीहसे चेष्टसे । [illegible] त्वदर्थमेवाहं चेष्टेऽतः कथमनर्थत्वमिति चेत्त्वाहं सोऽस्यो संसारेणाभिमानमनर्थत्वमुपपादयति—परार्थमिच्छन्तीति । हितं परार्थं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थमन्ये सांख्या इच्छन्ति च यत्

भिः ह्लादकत्वेन । विषयसंग्राहके मनसि ...शुद्धे । ...स्तोत्रमिदं विमलमनसां... ये ... पठन्ति ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति पुनः पुनः दुःखम् ॥ २ ॥

आत्मनोऽविनाशत्वं सनदर्शयति—

यतो न चान्यः परमात्मनाऽऽत्मनामन्येऽद्य सुमेऽद्यमनो न मेऽर्थिता । मदेव तृष्णा न कामये हितं यतस्ततो नेतः प्रशमाय मे हितम् ॥ ३ ॥

यत इति ॥ ...दन्योऽत्र ...ह्यमनोऽन्यो नाहं यतोऽतः मदेव मृत्यु इत्यादिरूपस्यादि चेतः, तं प्रशमाय मनस्य ः मुमुक्षुणा मनोविलयने यत्नः कार्य इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

परमात्माभेदेन मनसोऽविनाशमात्र उपनिषदवेद्यमुपपादयति—

षडूर्मिमालाव्यतिरिक्त एव यः स एव चात्मा जगतश्च नः श्रुतेः । प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते सुधीर तस्मात् मनसोऽविहितम् ॥ ४ ॥

षडूर्मिमालेति ॥ अशनाया पिपासा शोकौ मोहो जरा मृत्युरिति प्राणमनोदेहधर्माः षडूर्मय इवाविर्भावतिरोभावरूपास्तेषां माला अवि-च्छिन्नाः परम्परास्ता अभ्यतीत्य सर्वात्मना पृथक्कृत्य पृथ. सिद्धो निष्प्रपञ्च इति यावत् । य एवंविधः स एव जगतः सर्वस्यात्मा । चकारात्तथाऽस्माकमात्मा । श्रुतेः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म', 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादी श्रवणादित्यर्थः । 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित' इत्यादिस्मृतिप्रमाणतोऽपि । तथा-स्वकार्यकारणोपाधिद्वयपरामर्शमन्तरेण स्वतो भेदानिरूपणादित्यादिन्याया-द्विद्वदनुभवाच्च मया प्रवेद्यते सम्यक् ज्ञायते सुधीरेति सुगमम् ॥ ४ ॥

: प्रत्यगात्मनः परमात्माभेदं प्रामाणिकमुक्त्वा भेदप्रतिभासस्य मनःकल्पि-तत्वेनाभासतामुपपादयति—

त्वयि प्रशान्ते नहि चास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोहमुपैति

मायया । अहो हि मायाप्रभवस्य कारणं ग्रहादिमोक्षे नहि सास्ति कस्यचित् ॥ ५ ॥

त्वयीति ॥ यतो भेदधियो जगद्व्याप्तिज्ञानमोहमाकुलीभावमकृतार्थता-भिमानलक्षणया मायया कुर्वनि नित्यं संबध्यते सा भेदधीस्त्वयि मनसि प्रमात्ने वर्तते । सुषुप्तौ स्वदभावे तदभावदर्शनादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरे-काभ्यां भेदमहदनर्थहेतुतामुपपादयति—अहो हीति । सुषुप्त्यादौ भेदग्र-हाभावे मायामोहयोरदर्शनादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इत्थं मनःक्षेपिणं पृथेत्याह—

न मेऽस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि प्रबुद्धतत्त्वस्त्वसितो ह्यविक्रियः । न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो पृथक् तस्माच्च मनस्त्वयेहितम् ॥ ६ ॥

न मेऽस्तीति ॥ असितो बन्धरहितः । प्रबुद्धतत्त्वत्वमात्मनोऽविक्रियत्वमवि-क्रियत्वं च व्युत्पादयति—न पूर्वेति । पूर्वतत्त्वं पूर्वावस्था पूर्वतत्त्वोत्तर-भेदता उत्तरकाले तत्त्वभेदता मोऽस्माकं नास्ति तत्त्वावबोधात्पूर्वोत्तरकाल-योर्मे विशेषोऽस्तीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्मात् । स्वकृतानिष्टाभावा-दित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वदाऽन्यानिवर्तित्वाद्यात्मन आगन्तुकानित्यतायोगं साधयति—

यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा विकारयोगे हि भवेदनित्यता । सदा प्रभातोऽहमतो हि चाद्वयो विकल्पितं चाप्यसदित्यवस्थितम् ॥ ७ ॥

यतश्चेति ॥ अन्यथा अनित्यता । ननु कुतोऽनित्यताभावनिश्चयो निश्चीयते तत्राह—विकारेति । परिणामरूपविक्रियाभावेऽपि प्रकाशाप्र-काशसंसर्गरूपविक्रिया स्यादित्याशङ्क्याह—सदेति । 'सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः', 'सदयमेव तत्र पश्यती'त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । यदि तत्त्वभेदे कथं तद्व्यवहार आह—विकल्पितमिति । रज्जुसर्पादिवद्रागाद्युक्तवादृशां स्थितं निश्चितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मनसैव सद्वितीयत्वमात्मन इत्याशङ्क्याह—

अभावरूपं त्वमसीह हे मनो निरीक्ष्यमाणे न हि युक्तितोऽस्तिता । सतो विनाशादसतोऽप्यजन्मतो द्वयं च चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ८ ॥

अभावरूपमिति ॥ यद्वा भेदकल्पकस्य मनसोऽभावरूपादपि सद्वितीयत्वमात्मनं इत्याह—अभावरूपमिति । युक्तितो निरीक्ष्यमाणे तवास्तिता नहीत्युक्तां युक्तिमाह—सतो हीति । तथाचाह भगवान् 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इति द्वयं जन्मविनाशाख्यं हे तव । अतस्तव नास्तितेष्यते परमार्थसत्त्वं नेष्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

'बीजाभावे कुतः फल'मिति न्यायेनाद्वैतत्वमात्मनो विशदयन्नि—

द्रष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि सः । दृशेश्च भिन्नं न हि दृश्यमीक्ष्यते स्वपन्प्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥ ९ ॥

द्रष्टा चेति ॥ तव कल्पितस्त्वत्कृतः । किंचागन्तुकस्याविज्ञातसत्त्वामात्रव्याप्यात्माद्वय इत्याह—दृशेश्चेति । जडस्य स्वतः स्फुरणाभावादस्फुरत्सत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । तथासति स्वपन्नात्मा प्रबोधेन जाग्रदादिना न भिद्यते । यथा स्वापावस्थायामद्वितीय एव तथावस्थान्तरेऽपीत्यर्थः । स्वापे चाद्वितीयत्वं 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येती'त्यादि श्रुतिसिद्धम् ॥ ९ ॥

एवं विकल्पाभावेऽपि विकल्पना स्यादेवेति पुनरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—

विकल्पना चापि तथाद्वया भवेदवस्तुयोगात्तदलातचक्रवत् । न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चात्मनां ततोऽद्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते ॥ १० ॥

विकल्पना चापीति ॥ तथा दृश्यवदेव विकल्पनापि न भिद्यते पूर्वश्लोकगतानुकर्षणार्थो चाशब्दः । किंत्ववस्तुयोगादवस्तुविषयकत्वा

तद्धिरूप्यात्मद्वयाधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपरहिता भवेयत्र श्लोके विज्ञानघनस्वरूपमद्वस्तुकस्य घटाकारत्ववदिति योजना । यथा सम्यतोऽज्ञातस्य घटाकारता न पृथग्वस्तु तथा विश्वस्यापि चिदात्मातिरेकेण पृथग्वस्तुसत्ता न भवतीत्यर्थः । तथापि आत्मनोऽद्वयत्वं दृष्टिश्रुतिमत्यादिशक्तिरूपस्य स्वगतभेदस्य सत्त्वात्तथा प्रतिशरीरमात्मभेदप्रयत्नात्सजातीयभेदोपपत्तेश्चैवास्याद्भुतश्रुतिविरोधात्स्वैवमित्याह—न शक्तिभेद इति । तथा च श्रुतिः 'अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येवे'ति चिदात्मनो दृष्ट्यादिभेदस्योपाधिकतां दर्शयति । 'एको देवो बहुधा संनिविष्टः' 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मे'त्यादिश्रुतिरात्मनः सर्वैकत्वमाह । तथा भेदनिषेधश्रुतिस्मृतयोऽप्यत्रोदाहार्याः ॥ १० ॥

नानात्मवादिनामात्मभेदकल्पनां युक्त्या निराकरोति—

मिथश्च भिन्ना यदि ते हि चेतनाः क्षयस्तु तेषां परि-
माणयोगतः । ध्रुवो भवेद्भेदवतो हि दृष्टतो जगत्क्षय-
श्चापि समस्तमोक्षतः ॥ ११ ॥

मिथश्चेति ॥ चेतना आत्मानो यदि मिथो भिन्नाः स्युस्तर्हि ये भिन्नास्ते परिमिता यथा घटादयस्ते ये च परिमितास्ते विनाशिनस्तद्वदेवैवात्मनां विनाशित्वप्रसङ्ग इति समुदायार्थः । परिमाणयोगतस्तेषां क्षयस्तु ध्रुवो भवेत् । भेदवतो हि दृष्टतो विनाशदर्शनादिति योजना । किंच भेदपक्षे एकैकस्मिन्कल्पे एकैकमुक्तावप्यनन्तेषु गतकल्पेष्वनन्तानां जीवानां मुक्तिसंभवादिदानीं समस्तमोक्षतो भोक्त्रभावे तद्भोग्यस्याभावाज्जगतां क्षयश्चापि भवेदतो भेदपक्षो दुर्युक्तिक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेवमपि आत्मजीवेश्वरादिभेदस्य विद्यमानत्वात्कथमुक्तदोषपरिहार इत्याशङ्क्याह—

न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचिद्यतोऽद्वयोऽहं न
हि चास्ति कल्पितम् । अकल्पितस्यास्ति पुरा प्रतीतिर्वि-
कल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् ॥ १२ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]—

चित्कल्पना भाव्यते न चित्ते गन्धर्वनिर्मितो न नास्तिता । यतः प्रसूता न च भाति कल्पना पुरा प्रसिद्धेन न तद्विकल्पितम् ॥ २२ ॥

चित्कल्पना भाव्यतीति । नास्ति [illegible] । [illegible] । [illegible] कल्पना [illegible] पूर्वापर [illegible] —यत इति । [illegible] । [illegible] कल्पनाया अपि पुरा प्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु यदुपलभ्यते तदस्तीत्यभ्युपगम्यते यथोपलभ्यते [illegible] च द्वैतं नाद्वैतमित्याशङ्क्य दर्शनादर्शने न वस्तु [illegible] किंत्वन्य एव [illegible] हेतुरित्यभिप्रेत्याह—

असद्द्वयं तेऽपि हि यद्यदीक्ष्यते न दृष्टमित्येव न चैव

नास्तिता । यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचारवद्वापि तथाद्वयं च सत् ॥ १४ ॥

अगन्द्वयमिति ॥ हे मनः, तैः तव गोचरीभूतं यद्दृश्यते तद्द्वयं द्वैतं दृश्यमप्यसत् । स्वप्नवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् । तथा न दृष्टं न दृश्यत इत्येवमेतावता वस्तुनो नास्ति । यदि नीरूपस्य आत्मनोऽचक्षुषानुपलम्भेऽपि नास्तिता भवति किंचिन्नैव । मनोऽपि वस्तुनो मधुरतामाधुर्याद्वा दर्शनायोग्यत्वाद्वा- न्यदर्शनमंमतादित्यर्थः । नष्टदृष्टमपि नास्तीति तदाद्यत्रादि प्रसिद्धम् । सत्यम् । तथापि 'स्वरूपं किंचिन्निदिविक्ताटतेव निषिध्यते । विधानमन्तरे- णातो न निषेधस्य सम्भव' इति न्यायेन द्वैतमपि नास्तीति विप्रतिपत्त्याल- म्बन किमप्यापेक्षमेव, अन्यथा विकल्पप्रसरायोगादित्यभिप्रेत्याह—यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पनेति । यतो यस्मिन्नधिष्ठाने प्रसीयमाना विकल्पना सद्रूपकल्पितरूपमित्यर्थः । विकल्पालम्बनत्वेनाधिष्ठानसत्तानुवृत्त्याऽवधि- त्वेनापि तत्सत्त्वमाह—विचारवद्वेति । वाशब्दस्त्वर्थे । यथा विचारो निर्ण- यमन्तरेण न पर्यवस्यति तथा सद्रूप विना न विकल्पः प्रवर्तयति । अतः सर्वधारादृष्टमात्रादिविकल्पेष्वनुगम्यमानतया अधिष्ठानत्वेन पुनः सर्ववि- कल्पनिषेधावसानतयावधित्वेनानुवर्तमानाऽविकल्पिता निर्विशेषस्वरूप- सद्रूपात्मादिविकल्पाधिष्ठानसन्मात्रत्वेन तन्निषेधावधित्वेन चाविकल्पित- मनपोह्यं चाम्भतत्त्वमद्वयमलीन्येवोपलब्धमिति तात्पर्यार्थः ॥ १४ ॥

किंचोक्तविधया दर्शनमात्रात्सत्यासत्यनिश्चयासंभवाद्विचारोऽभ्युपेयस्त- स्मिंश्च क्रियमाणे सदेवाद्वयमवशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह—

सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं विचारहेतोर्यदि तस्य नास्तिता । विचारहानाच्च तथैव संस्थितं न चेत्तदिष्टं नितरां सदिष्यते ॥ १५ ॥

सदभ्युपेतमिति ॥ सद्वस्तु नास्तीति वदता त्वन्निर्णयाय विचारोऽभ्यु- पगम्यते न वा । यदि सोऽभ्युपगम्यते तदा भवता सद्वस्त्वभ्युपेतं, विचारहेतोर्विचारसिध्यर्थमुपकल्पितमुपस्थापितं किमपि वस्तु रिति योजना । विचारो हि प्रमाणव्यापारस्य

असत्समत्विति ॥ अनर्थकत्वात् । अर्थक्रियारहितत्वादित्यर्थः । धर्मं सदसत्समर्थक्रियाशून्यत्वादसत्त्वसाधकत्वेनेत्यनुमानमप्रयोजकत्वेन दूषयति— अनर्थकत्वमिति । अनर्थकत्वं सत्यसति असाध्ये साध्ये न कारणं प्रयोजकं न भवति । स्वभावभव्यसंभवादित्यर्थः । अनर्थक्रियाकारित्वस्यासत्त्वव्याप्तौ संदिग्धानैकान्तिकतामुक्त्वाऽर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वव्याप्तावनैकान्तिकतामाह— न चैव तस्मादिति । तस्मादर्थक्रियाकारित्वादेव सत्त्वं पद्मन्यासाद्यर्थक्रिया-कारित्वे कण्टकादभावे सत्त्वव्यभिचारादित्यर्थः । हेतुनिरसनमुपसंहरति—न विपर्ययेऽप्ययेति । विपर्ययेऽर्थक्रियाकारित्वाभावेनान्यथा असत्त्वं न संभवति क्रियोत्पत्तेः पूर्वमुदासीनवस्तुनोऽभावान्यथासत्त्वार्थक्रिययोरन्योन्याप्र-यापातादित्यर्थः ॥ १६ ॥

असिद्धश्चायं हेतुरित्याह—

असिद्धत्वथापि विचारकारणाद्द्वयं च तस्मात्प्रसूतिं च मायया । श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तितः प्रसिद्धत्वीत्यं न तु युज्यतेऽन्यथा ॥ १७ ॥

असिद्धत्वथापीति ॥ न केवलमनैकान्तिकत्वादेवानुमानमप्रमाण-मपि त्वसदभिमत आत्मनि पक्षासिद्धेश्चेत्यपेरर्थः । अर्थक्रियाकारित्वाभाव-मात्रं हेतुः परमार्थविशेषितस्त्वभावो वा । आद्येऽसिद्धिमाह—विचारकारणा-दित्यादिना । कूटस्थस्यापि सतो धर्मित्वेन विचारप्रवृत्तिकारणत्वात्, माय-याद्वयस्याद्वयस्यभेदप्रपञ्चप्रसरणहेतुत्वाच्चेत्यर्थः । मायया जगद्धेतुत्वं साध-यति—श्रुतेरिति । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतिः, 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' इत्यादिस्मृतिः । कार्येण कारणस्य-सत्त्वप्रतिपत्तिसाधकत्वस्यासो युक्तिः । इत्थं कूटस्थस्यापर्थक्रियाकारित्वं प्रसिद्धमत्त्वतो हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं दृष्टान्तासिद्ध्या दूषयति— नन्विति । अन्यथा परमार्थतोऽर्थक्रियाकारित्वं स्थिरस्य क्षणिकस्य वा युज्यते अक्रियस्याकारकत्वात्क्रियाकार्यं प्रसवि क्रियातत्त्वा[illegible]-त्वाद्दिति दिक् ॥ १७ ॥

ननु सर्वविकल्पहेतुत्वाद्द्वयस्य सर्वविकल्पयुक्तत्वादिदमुक्त-

विकल्पनाद्यापि विधर्मकं श्रुतेः पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पतोऽद्वयः। न चेति नेतीति यथा विकल्पितं निषिध्यतेऽत्राप्यवशेषसिद्धये ॥ १८ ॥

विकल्पनाद्यापीति ॥ विधर्मकं विरुद्धस्वभावमित्यर्थः। 'निष्कलं निष्क्रियमि'त्यादिश्रुतेः विकल्पतः पुरा प्रसिद्धेरिति पुनरन्वयः। अद्वय इति च्छेदः। 'नेदं यदिदमुपासते' 'नेतिनेती'ति निषिध्यमानचेतनाचेतनविकल्पावसानसिद्धयेऽत्रापि निषेधवाक्येष्वविकल्पविधर्मकद्वयं निर्विशेषं सिद्धमित्याह—नचेतीति। यथा विकल्पितं नेतिनेतीति निषिध्यते, नच तथाऽद्वयमात्मतत्त्वं निषिध्यत इति योजना ॥ १८ ॥

यथोक्ते श्रुत्यर्थे ये विकल्पयन्ति तेऽनर्थं प्राप्नुवन्तीत्याह—

अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे विकल्पयन्तः सदसच्च जन्मभिः। स्वचित्तमायाप्रभवं च ते भवं जरां च मृत्युं च नियान्ति संततम् ॥ १९ ॥

अकल्पित इति ॥ कूटस्थे भेदविकारसंसर्गशून्ये श्रुतिसिद्धे इति यावत्। सदसदस्ति नास्ति चकारात्कर्ता सविशेषो निर्विशेष इत्यादिप्रकारैः स्वचित्तमायाप्रभवं यथा स्यात्तथा विकल्पयन्तः ये ते जन्मभिस्तिर्यङ्मनुष्यजातिभिर्भवमुत्पत्तिं जरां मृत्युं मरणं च संततं निरन्तरं नियान्ति नितरां गच्छन्तीति योजना। स्वचित्तमायाप्रभवमिति भवविशेषणं वा बुद्धिभ्रमकल्पितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

सद्वस्तुनः कूटस्थाद्वयत्वं श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धं तदन्यथाविकल्पनं पुरुषापराधनिबन्धनमित्युक्तमिदानीं तदेव युक्तितो द्रढयितुमुपक्रमते—

भवाभवत्वं त न चेदवस्थितिर्न चास्य चान्यस्थितिजन्म नान्यथा। सतो ह्यसत्त्वादसतश्च सत्त्वतो न च क्रिया कारकमित्यतोऽप्यजम् ॥ २० ॥

भयामयत्यमिति ॥ तुच्छार्थः किचेत्यर्थे । इत्युत्पद्यमानस्वभावमनुत्पद्यमानस्वभावमुभयस्वभावं वा । नाद्य । तदा सापेक्षत्वेन तुच्छित्वना-दिविनिमित्यात्वापाताद् । न द्वितीयः । सदातनत्वापत्तौ तदभावव्यवहारानुदयप्रसङ्गात् । न तृतीयः । एकस्य विरुद्धोभयस्वभावायोगादित्यभिप्रेत्य चतुर्थमनूद्य दूषयति—भयामयत्वमिति । भवत्वामयत्व भवाभवौ तयोर्भावो भवामयत्वम् । अस्य हेतस्य भवामयत्वं चेद्विरोधाभ्युपगते तदा यत्निमित्त-स्यात्त तत्र स्यादिति शेष. । अनुभयस्वभावनिर्लक्षणं कश्चिदनुपल-क्ष्यमनीत्यर्थः । यावत यदि हेतस्य जन्मेष्यते तदा स्वतएव जन्मासंभवा-त्स्वतस्तद्दृष्टयं तदपि सास्वभावमनाख्यभावं वा यतोऽहेतस्य जन्मेत्या-काङ्क्षायां सर्वथापि नोपपद्यत इत्याह—अन्यस्थितिजन्म नाम्यथेति । अन्य-स्थितिवर्ता मति न जन्म । मतो न जन्मेत्यर्थ. । अन्यथान्थितौ जन्म नैवपद्यते अन्यतोपि न जन्मेत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि दूषणमाह—सत इति । सत तदादामावे विकारितापत्तौ विनाशाद्सत्यमस्तानमसतोपादानत्वे सत्वतः सत्वापत्तेः । नहि तुच्छमनुपादानं स्वात्मन्यार्थेन्वतमनुगमादित्यर्थः । तथाच वस्तुन स्वभाववैपरीत्यायोगात्र नत्कार्य हेतात्मना जायते नान्य-सत्त्विदुत्पत्तिपक्षोऽपि दुर्निरूप इति भाव । एवमुत्पादाद्यपपत्तौ स्वभा-वनिरूपणे सत्युत्पत्तिनकारकविशेषयो सुनरामनिरूपितकारकता निर्देश्याह—नच क्रियाकारकमिति । उपसंहरति—भतोऽस्पष्टमिति । तत्पुष्टिनो-ऽप्यत्वं निर्विशेपमद्वयमात्मतत्त्वमित्यर्थ. ॥ २० ॥

अत क्रियाकारकमित्युक्तमेव स्पुटयन्नाद्यं वस्तुत. साधयति—

अकुर्वदिदं यदि वास्य कारकं न किंचिदन्यदनु नास्त्य-
कारकम् । ततो विशेषादसतश्च सत्पुरो तुलो तयोर्वे-
दनिश्चयाय हि ॥ २१ ॥

अकुर्वदिति ॥ अत्र हेतत्वाय कारकमकुर्वदिदं मित्येवार्थ चेदित्यर्थः । अन्यदपि द्वितीयकारणं यदभावात् वेत्यर्थः । तत्रावेऽनिष्टप्रसङ्गोपमाह—न किंचिदन्यदनु किंचित् कारक नास्तीति न भविनु सर्वं सर्वस्य सर्वदा कारकं स्यादि

कारणम् । अहेतोऽप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिन्धनो यथा प्रशान्तिं
परमां तथा व्रजेत् ॥ २७ ॥

अतोऽन्यथेति ॥ अत उक्तविधाद्यात्मज्ञानादन्यथान्यकादेरन्तराम-
कारान्तराद्वा न ग्रहनाशो मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरिष्यते । 'नान्यः पन्था विद्यते
अयनाये'ति श्रुतेः । मास्तु तर्हि ग्रहनाश इत्यत आह—विमोहेति । ग्रहे
सकारणे सति विमोहपूर्वैर्देहगेहादावहंममेत्याद्यभिनिवेशादिच. सर्वानर्थ-
बीजभूतत्वाद् अनिवृत्ति. स्यादित्यविमोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु भवतु ग्रहना-
शान्मोहनाशो ग्रहनाश एव पुनः कथमज्ञानादिनिरोधे ज्ञानाद्यानर्थेन
निवृत्तिसंभवाद्ग्रहनिवृत्तिकारणमन्यदेष्टव्यमित्याशङ्क्याज्ञानकार्यत्वाद्ग्रहस्य
तन्निवृत्तौ स्वयमेव निवर्तत इति सदृष्टान्तमाह—अहेतोऽपीति । अहेतुर्निह-
पादानः उपादाननिवृत्तौ पुनः अहेतुहेत्वभावात्परमां निरतिशयां शान्ति-
मुपशान्तिं मोक्षलक्षणां व्रजेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रकरणसमाप्तौ गुरुनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति—

विमथ्य वेदोदधितः समुद्धृतं सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महा-
त्मभिः । तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः
परमीक्षितं च यैः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्य-
शिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः इति सकलवेदो-
पनिषत्सारोपदेशसाहस्री समाप्ता ॥

विमथ्येति ॥ यथा सुरैर्देवैर्महात्मभिर्महाब्धेः क्षीरसागरात्पूर्वं समु-
द्धृतं पुरा पूर्वं तथा यैर्महात्मभिः गुरुभिर्वेदरूपादुदधितो विमथ्यामोक्षस्येव
कारणरूपेण यथा प्रकाशितं ज्ञानामृतं समुद्धृतं पुरा पूर्वं तथा यैः परमा-
र्थतत्त्वं चेक्षितमपरोक्षीकृतं तेभ्यो गुरुभ्यो मम इति योजना । अथवा
सुरैर्भार्गवैर्मिश्रभूतैर्यथा परं चेक्षितमिति योजना । 'तस्मादाम्नायं सर्वेषु
नाम' इत्यादिश्रुतेः । 'निरपेक्ष श्रुति शास्त्र मिदं समदर्शयम् । अहु-
भवहं नित्यं पूर्वैरमहिंरेणुनि' रिति भगवद्वचनाच्च पुनरपि गुरुपूज-
नमित्यर्थः ॥ २८ ॥

मानं स्वरूपं श्रुतियुक्तिभ्यां निश्चित्य पुमान् कृतकृत्यो भवतीति द्वैतामाम-निराकरणफलमुपसंहारव्याजेनाह—

समं तु तस्मात्सततं विभानवद्द्वयाद्विमुक्तं सदसद्विक-ल्पितात् । निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धिमानशेषनि-र्वाणमुपैति दीपवत् ॥ २५ ॥

समं त्विति ॥ सत्यासत्याभ्यां विकल्पिताद्द्वयाद्द्वैतावभासात्सततं विमु-क्तमिति संबन्धः । सततं समं विभातवत्प्रकाशमानमिति योजना । दीपव-त्सहसंघातदोषस्य बन्धस्य निर्वाणं परिसमाप्तिमुपैति । निरीक्षणनिर्वाणयोर्व्यवधानं किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तलक्षणस्यात्मतत्त्वस्य निरीक्षणं किं विषयत्वेनाविषयत्वेन वेति जिज्ञा-सायामविषयत्वेनैवेत्याह—

अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां कुतार्किकाणां च सुवेद्यम-न्यथा । निरीक्ष्य चेत्थं त्वगुणग्रहोऽगुणं न याति मोहं ग्रहदोषमुक्तितः ॥ २६ ॥

अवेद्यमिति ॥ सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मनोऽभ्यस्य भवत्यद्वयं ब्रह्मेति ये वेदि-नस्तेषामनन्यवेदिनामवेद्यम् । अन्यथा भेदेन विषयतया वेदिनां कुतार्कि-काणां सुवेद्यं परिच्छिन्नतया सुज्ञेयम् । शास्त्रयुक्तिविचारप्रयासंविना स्वम-त्यनुसारेण सुखबोधमित्यर्थः । गुणेषु सत्त्वादिषु सविकारेषु ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य स गुणग्रहः । न गुणग्रहोऽगुणग्रहः पुमान्देहाद्यभिमानहीन इति यावत् । अगुणं निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्थमवेद्यमित्याद्युक्तरूपं निरीक्ष्यालोच्य चकारा-दपरोक्षतयानुभूय मोहं न याति । तत्र हेतुमाह—ग्रहदोषमुक्तित इति । ग्रहरूपाद्दोषान्मुक्तितो मुक्तेः मोहहेत्वज्ञानतत्कार्यबाधादित्यर्थः ॥ २६ ॥

कस्मादेवं महता प्रयत्नेनाविषयतया ब्रह्मात्मनो वेदनमिष्यते तत्राह—

अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते विमोहबुद्धेर्ग्रह एव

कारणम् । ग्रहोऽप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिन्धनो यथा प्रशान्ति
परमां तथा व्रजेत् ॥ २७ ॥

अतोऽन्यथेति ॥ अत उक्तविधात्मज्ञानादन्यथान्यस्मात्कर्मा
कारान्तराद्वा न ग्रहनाशो मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरिष्यते । 'नान्यः पन्था
अयनाये'ति श्रुतेः । मास्तु तर्हि ग्रहनाश इत्यत आह—विमोहेति
सकारणे सति विमोहस्य देहगेहादावहंममेत्यायभिनिवेशाधिय. सर्वा
बीजभूतस्या अनिवृत्तिः स्यादित्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु भवतु प्र
आत्मज्ञानतो ग्रहनाश एव तु महाप्रज्ञानादिनिवेश ज्ञानादज्ञा
निवृत्तिसंभवादहंनिवृत्तिकारणमन्यदेवास्त्विति स्यादज्ञानमकार्यत्वादहस्
तन्निवृत्तौ स्वयमेव निवर्तत इति मत्वाऽऽहतमाह—ग्रहोऽपीति । अहेतु
दाहनः उपादाननिवृत्तौ पुनः प्ररोहहेत्वभावात्परमां निरतिशयां शा
मुपशान्ति मोक्षलक्षणां व्रजेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रकरणसमाप्तौ गुरुनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति—

विमथ्य वेदोदधितः समुद्धृतं सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महा-
त्मभिः । तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः
परीक्षितं च यैः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्य-
शिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ सकलवेदो-
पनिषत्सारोपदेशसाहस्री समाप्ता ॥

विमथ्येति ॥ यथा सुरैर्देवैर्महाब्धेर्महाब्धेः क्षीरसागरादमृतं
हृतं पुरा पूर्वं तथा यैर्महात्मभिः गुरुभिर्वेदरूपात्समुद्रान्मिनो विमथ्याशेषे
प्रकरणरूपेण यथा प्रकाशितं ज्ञानामृतं समुद्धृतं पुरा पूर्वं तथा यैः परी
स्मत्तत्वं परीक्षितमपरोक्षीकृतं तेभ्यो गुरुभ्यो नम इति योजना । अथ
यैर्गुरुभिर्निखिलभुवनसेव्या परीक्षितमिति योजना । 'तद्विज्ञानार्थं स
निकाम' इत्यादिश्रुतेः । 'विरक्ष मुनि शास्त्र निरीक्ष समदर्शिनम् । स
प्रशान्तं निर्गुणं यतिं पूर्वसमक्षिरेणुम्' इति भगवद्वचनाच्च गुरुमत्र गुरुपु
पूजनमित्यर्थः ॥ २८ ॥

उपदेशपद्यबोधं विदुषा हि महात्मभिः ।
मद्गुरोरात्मसाम्राज्यात् पदयोजनिका कृता ॥ १ ॥

ममाम्नायार्थरहस्यजात-
पदप्रबन्धार्थपदार्थबोधः ।
कथं नु मादृग्विविधैः स्या-
दपारि भगवत्पादमिहापि नुन्नः ॥ २ ॥

कृपणतादिविकृततामसमूर्ते-
र्मया गुरूणां विदुषामवाप्तम् ।
यथाकथंचिद्रचितेन विष्णु-
स्तेन तुष्यत्वखिलात्मरात्मा ॥ ३ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यकृतोपदेशसाहस्र्याः
पदयोजनिकानामटीका कृष्णतीर्थशि-
ष्यरामतीर्थविरचिता समाप्ता ॥

